

**ΜΙΧΑΗΛ ΧΟΥΡΜΟΥΖΗΣ ΠΟΛΙΤΗΣ ΤΟΥ
ΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΚΡΑΤΟΥΣ - ΥΠΗΚΟΟΣ ΤΗΣ
ΟΘΩΜΑΝΙΚΗΣ ΑΥΤΟΚΡΑΤΟΡΙΑΣ**

ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ ΤΟΥ ΠΑΝΑΓΙΩΤΗ ΣΚΟΥΡΑ

**ΠΑΝΤΕΙΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ
ΤΜΗΜΑ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΕΠΙΣΤΗΜΗΣ
ΚΑΙ ΙΣΤΟΡΙΑΣ**

**ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ
ΚΑΤΕΥΘΥΝΣΗ: ΝΕΟΤΕΡΗ ΙΣΤΟΡΙΑ**

ΣΕΠΤΕΜΒΡΙΟΣ 2012

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΠΡΟΛΕΓΟΜΕΝΑ.....	4
------------------	---

ΠΡΩΤΟ ΜΕΡΟΣ

Α' ΚΕΦΑΛΑΙΟ: Η ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΣΚΕΨΗ ΚΑΙ Η ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΚΡΙΤΙΚΗ

ΤΟΥ Μ ΧΟΥΡΜΟΥΖΗ ΣΤΗ ΝΕΟΤΕΡΗ ΕΛΛΑΔΑ

ΒΙΟΓΡΑΦΙΚΑ ΣΤΟΙΧΕΙΑ.....	10
ΟΙ ΠΟΛΙΤΙΚΕΣ ΣΚΕΨΕΙΣ ΤΟΥ Μ. ΧΟΥΡΜΟΥΖΗ ΜΕΣΑ ΑΠΟ ΤΟΥΣ «ΔΙΑΛΟΓΟΥΣ» ΚΑΙ ΤΑ «ΚΡΗΤΙΚΑ».....	13
ΟΙ ΠΟΛΙΤΙΚΕΣ ΘΕΣΕΙΣ ΤΟΥ Μ. ΧΟΥΡΜΟΥΖΗ ΚΑΤΑ ΤΗ ΔΙΑΡΚΕΙΑ ΤΗΣ ΒΟΥΛΕΥΤΙΚΗΣ ΤΟΥ ΘΗΤΕΙΑΣ.....	25
ΠΟΛΙΤΙΚΕΣ ΘΕΣΕΙΣ, ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΚΡΙΤΙΚΗ ΤΟΥ ΧΟΥΡΜΟΥΖΗ ΜΕΣΑ ΑΠΟ ΤΑ ΕΡΓΑ ΤΟΥ ΓΙΑ ΤΟ ΘΕΑΤΡΟ ΠΟΥ ΕΓΡΑΨΕ ΣΤΗΝ ΑΘΗΝΑ.....	34

Β' ΚΕΦΑΛΑΙΟ: Η ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΣΚΕΨΗ ΚΑΙ Η ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΚΡΙΤΙΚΗ ΤΟΥ Μ. ΧΟΥΡΜΟΥΖΗ ΣΤΗΝ ΟΘΩΜΑΝΙΚΗ ΑΥΤΟΚΡΑΤΟΡΙΑ

Η ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΣΚΕΨΗ ΤΟΥ Μ. ΧΟΥΡΜΟΥΖΗ ΩΣ ΔΗΜΟΣΙΟΓΡΑΦΟΥ ΚΑΙ ΕΚΔΟΤΗ ΤΗΣ ΕΦΗΜΕΡΙΔΑΣ «ΑΡΜΟΝΙΑ» ΣΤΗΝ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΗ..	41
Η ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΠΑΡΕΜΒΑΣΗ ΤΟΥ ΧΟΥΡΜΟΥΖΗ ΣΤΗΝ ΠΕΡΙΟΔΟ ΤΩΝ ΜΕΤΑΡΡΥΘΜΙΣΕΩΝ ΤΟΥ ΠΑΤΡΙΑΡΧΕΙΟΥ.....	58
ΜΑΝΟΥΗΛ ΓΕΔΕΩΝ ΚΑΙ ΜΙΧΑΗΛ ΧΟΥΡΜΟΥΖΗΣ.....	65
ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΚΡΙΤΙΚΗ ΤΟΥ Μ. ΧΟΥΡΜΟΥΖΗ ΜΕΣΑ ΑΠΟ ΤΟ ΣΥΓΓΡΑΦΙΚΟ ΤΟΥ ΕΡΓΟ ΣΤΗΝ ΟΘΩΜΑΝΙΚΗ ΑΥΤΟΚΡΑΤΟΡΙΑ	77

ΔΕΥΤΕΡΟ ΜΕΡΟΣ

ΖΗΤΗΜΑΤΑ ΙΣΤΟΡΙΟΓΡΑΦΙΑΣ ΤΟΥ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΘΕΑΤΡΟΥ ΚΑΙ Η ΠΕΡΙΠΤΩΣΗ Μ. ΧΟΥΡΜΟΥΖΗ

ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΛΑΣΚΑΡΗΣ.....	89
ΓΙΑΝΝΗΣ ΣΙΔΕΡΗΣ.....	92
Μ. ΒΑΛΣΑΣ (ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ ΒΑΛΣΑΜΙΔΗΣ).....	101
ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ.....	110

ΤΡΙΤΟ ΜΕΡΟΣ

Η ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΣΑΤΙΡΑ ΤΟΥ Ν. ΓΚΟΓΚΟΛ ΚΑΙ ΤΟΥ Μ. ΧΟΥΡΜΟΥΖΗ Η ΣΚΗΝΙΚΗ ΤΟΥΣ ΠΑΡΟΥΣΙΑ ΣΤΗ ΝΕΟΤΕΡΙΚΗ ΕΛΛΑΔΑ

Η ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΣΑΤΙΡΑ ΤΟΥ ΓΚΟΓΚΟΛ ΚΑΙ ΤΟΥ ΧΟΥΡΜΟΥΖΗ ΜΕΣΑ ΑΠΟ ΤΑ ΕΡΓΑ ΤΟΥΣ «Ο ΕΠΙΘΕΩΡΗΤΗΣ» ΚΑΙ «Ο ΥΠΑΛΛΗΛΟΣ».....	117
Η ΣΚΗΝΙΚΗ ΠΡΟΣΛΗΨΗ ΤΟΥ ΓΚΟΓΟΛ ΚΑΙ ΤΟΥ ΧΟΥΡΜΟΥΖΗ ΑΠΟ ΤΟ ΕΘΝΙΚΟ ΘΕΑΤΡΟ.....	144
Η ΣΚΗΝΙΚΗ ΠΡΟΣΛΗΨΗ ΤΟΥ ΓΚΟΓΟΛ ΚΑΙ ΤΟΥ ΧΟΥΡΜΟΥΖΗ ΑΠΟ ΤΟ ΕΛΕΥΘΕΡΟ ΘΕΑΤΡΟ.....	147
ΕΠΙΛΟΓΟΣ – ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ.....	156
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ.....	168

ΠΡΟΛΕΓΟΜΕΝΑ

Ο Μ. Χουρμούζης έζησε σε μια περίοδο όπου ο χρόνος δείχνει συμπυκνωμένος λόγω των μεγάλων ανατροπών και των σημαντικών αναθεωρήσεων των κωδίκων, της ατομικής αλλά και της συλλογικής συμπεριφοράς, στην περίοδο ενός ρευστού αιώνα, όπως ήταν ο 19ος. Συμμετείχε ενεργά σε μια εντόνως μεταβαλλόμενη γεωπολιτική περιοχή, στη νεότερη Ελλάδα των ραγδαίων αλλαγών, αλλά και στην Οθωμανική Αυτοκρατορία των επιταχυνόμενων μεταβάσεων.

Η τέχνη δανείζεται και χρησιμοποιεί τα σημεία ενός πολιτισμού, του οποίου την εικόνα συνθέτει και παρουσιάζει. Επομένως λειτουργεί ως καθρέφτης της κοινωνίας που την παράγει,¹ διαμορφώνοντας κατ' αυτόν τον τρόπο απόψεις και συνειδήσεις. Έχοντας αποφασίσει να εστιάσω στο συγγραφικό έργο του Χουρμούζη και όχι μόνο στα θεατρικά του έργα, μιας και ο ίδιος υπήρξε δημοσιογράφος, εκδότης εφημερίδας στην Κωνσταντινούπολη και δοκιμιογράφος, άρχισα να σχηματοποιώ ορισμένους προβληματισμούς και παρατηρήσεις.

Αξίζει να σημειωθεί ότι η σκηνική παράσταση των έργων του αλλά και οι σημαντικές αναφορές στο συγγραφικό του έργο εμφανίζονται μετά από περίπου εκατό χρόνια, στην εποχή δηλαδή της πολιτικής μετάβασης από τη δικτατορία των Συνταγματαρχών στη Μεταπολίτευση, όπου και του δίνονται τα σκήπτρα του θεμελιωτή της πολιτικής σάτιρας στο μετεπαναστατικό νεοελληνικό θέατρο.² Στην εποχή του είχαμε τουλάχιστον δύο σκηνικές παραστάσεις των έργων του στην Ελλάδα, τον *Λεπρέντη*,³ ο οποίος ανέβηκε το 1986 από το θίασο του Σκοντζόπουλου,⁴

¹ Δ. Τσατσούλης, *Σημειολογικές προσεγγίσεις του θεατρικού φαινομένου*, εκδ. Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 1999, σ. 14.

² Κ. Γεωργουσόπουλος, «Ο Τυχοδιώκτης» (11/12/74) στο *Κλειδιά και κώδικες θεάτρου*, εκδ. Εστία, Αθήνα 2000 (1984), σ. 138.

³ Μ. Χουρμούζης, *Ο Λεπρέντης*. Εκδ. Ιθάκη, Αθήνα 1981.

και την παράφραση του *Πλούτου* του Αριστοφάνη, που ανέβηκε το 1868 από το θίασο του Σοφοκλή Καρύδη.⁵ Ο επόμενος σταθμός σκηνικής παρουσίας ήταν *Ο Πλούτος* από τον Κάρολο Κουν το 1935 από το θίασο του Κολλεγίου Αθηνών⁶ και ύστερα από τη Μεταπολίτευση τα θεατρικά του έργα παρουσιάζονται ανελλιπώς στις θεατρικές σκηνές έως σήμερα.

Η περίπτωση Χουρμούζη παρουσιάζει ακόμα ένα ιδιαίτερο χαρακτηριστικό: από τη μια πλευρά έχουμε τη φυγή ενός έφηβου υπηκόου μιας αυτοκρατορίας της Ανατολής στο όνειρο της επανάστασης και την απόκτηση της ταυτότητας του ελεύθερου πολίτη σε ένα δυτικό νεοτερικό εθνικό κράτος, και από την άλλη ο κύκλος αυτός ολοκληρώνεται με τη φυγή του από την Ελλάδα και την κατάληξη στη θέση του υπηκόου της ίδιας αυτοκρατορίας την οποία πολεμούσε όλο το προηγούμενο διάστημα. Δηλαδή έχουμε ένα πρόσωπο-μάρτυρα στο επίκεντρο των ιστορικών αλλαγών, με δράση, επιβεβαίωση αλλά και ματαίωση. Η ιστορική διαδικασία εξέλιξης των κρατών της περιοχής σε μια σχέση εναλλασσόμενη θύματος-θύτη, όπου από τη μια πλευρά προβάλλει η «ιδιαιτερότητα» της Ανατολής και από την άλλη η «απληστία» της Δύσης,⁷ δημιουργεί ένα σχήμα περίπλοκο και καταστάσεις όχι και τόσο προβλέψιμες στην εποχή τους από τους πρωταγωνιστές της Ιστορίας.

Η ερμηνεία των πολιτικών θέσεων, των απόψεων και των πρακτικών αυτών των προσώπων σε ένα τόσο ρευστό περιβάλλον παρουσιάζει πολλές δυσκολίες και γεννά ερωτήματα. Στο κεντρικό ερώτημα που αφορά τις πολιτικές θέσεις και κοινωνικές αντιλήψεις του Χουρμούζη οι απαντήσεις των ιστορικών και των κριτικών του θεάτρου παρουσιάζουν συγκλίσεις αλλά και σχεδόν διπολικές αποκλίσεις. Ωστόσο, για να κατασκευάσουμε ικανοποιητικά το παρελθόν, κατά τον Β. Μπένγιαμιν, δεν αρκεί να υποδείξουμε τα στρώματα από τα οποία προέρχεται το ιστορικό

⁴ Δ. Σπάθης, *Ο Διαφωτισμός και το Νεοελληνικό θέατρο επτά μελέτες*, εκδ. USP, Θεσσαλονίκη 1986, σ. 226.

⁵ Χ. Χατζηπανταζής, *Από του Νείλου μέχρι του Δουνάβεως*, τόμ. Α2. Εκδ. ΠΕΚ, Ηράκλειο 2002, σ. 625.

⁶ Δ. Σπάθης, «Αντοχή στο Χρόνο», στο *Κάρολος Κουν 1908-1987*, εκδ. Χ.Κ. Τεγόπουλος, χχ.

⁷ Σ. Αναγνωστοπούλου, *Μικρά Ασία 19^{ος} -1919 οι Ελληνορθόδοξες κοινότητες από το Μιλέτ των Ελλήνων στο Ελληνικό Έθνος*, εκδ. Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 1998, σ. 14.

αντικείμενο, αλλά να καταδείξουμε επαρκώς τα προηγούμενα ευρήματα που χρειάστηκε να ανασκάψουμε, όπως ακριβώς επιχειρούν οι αρχαιολόγοι.⁸

Αν θεωρήσουμε τον Χουρμούζη κεντρικό δραματικό πρόσωπο ενός θεατρικού έργου στην προσπάθεια ανίχνευσης του δραματικού χαρακτήρα, με σκηνοθετική προσέγγιση, θα θέταμε ένα απλό αλλά καίριο ερώτημα: πώς τοποθετούν πολιτικά και πώς αξιολογούν το έργο του Χουρμούζη οι άλλοι εξωσκηνικοί χαρακτήρες (ιστορικοί-κριτικοί) και πώς ο ίδιος τον εαυτό του. Μια πρώτη προσπάθεια άμεσης απάντησης στο ερώτημα έπεσε στο κενό γιατί οι γνώμες ήταν αντιφατικές και στα δύο σκέλη. Ο Χουρμούζης παρουσιάζεται από τους ιστορικούς ως αντιβαυαριστής και επαναστάτης αντιοθωνιστής⁹ αλλά ταυτόχρονα φιλοβασιλικός και υπερασπιστής του Όθωνα,¹⁰ πρόδρομος της σοσιαλιστικής σκέψης¹¹ αλλά και ένθερμος μεγαλοϊδεάτης και συντηρητικός,¹² υπηρέτης του γένους του και στρατευμένος στην υπηρεσία της πατρίδας¹³ αλλά, καθώς *εθρυλείτο εν Φαναρίω, εμισθοδοτείτο υπό της Υψηλής Πύλης*,¹⁴ δηλαδή περίπου σαν πράκτορας της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Το ίδιο συμβαίνει και με την αξιολόγηση του έργου του, ιδίως από τους πρώτους ιστορικούς. Οι κωμωδίες του θεωρούνται ανάξιες προσοχής,¹⁵ ήταν αποτυχημένος δραματουργός,¹⁶ έγραψε δήθεν δράματα,¹⁷ άνευ φιλολογικής αξίας,¹⁸ με καμία

⁸ Β. Μπένγιαμιν, «Η προϊστορία της νεωτερικότητας», στο *Στιγμιότυπα της νεωτερικότητας*, επ. Ν. Φρίσμπυ, εκδ. Νησίδες, Αθήνα 2009, σ. 94.

⁹ Μ. Παπαϊωάννου, *Ο Μιχαήλ Χουρμούζης και η νεοελληνική κωμωδία*, εκδ. βιβλιοσυνεργατική, Αθήνα 1991, σ. 93.

¹⁰ Τάσος Λιγνάδης, *Ο Χουρμούζης Ιστορία και Θέατρο*, εκδ. Μπούρας, Αθήνα 1986.

¹¹ Μ. Παπαϊωάννου, *Ο Μιχαήλ Χουρμούζης και η νεοελληνική κωμωδία*, εκδ. βιβλιοσυνεργατική, Αθήνα 1991, σ. 93.

¹² Τάσος Λιγνάδης, *Ο Χουρμούζης Ιστορία και Θέατρο*, εκδ. Μπούρας, Αθήνα 1986.

¹³ Μ. Λυγίζος, *Το Νεοελληνικό Θέατρο πλάι στο Παγκόσμιο Θέατρο*, ό.π., σ. 43.

¹⁴ Μ. Γεδεών, *Αποσημειώματα Χρονογράφου 1800-1913*. Εν Αθήναις τύποις Φοίνικος 1932, Ψηφιακή Βιβλιοθήκη Ανέμη, Πανεπιστήμιο Κρήτης, σ. 33.

¹⁵ Στο ίδιο.

¹⁶ Μ. Βάτσας, σ. 336.

¹⁷ Στο ίδιο.

¹⁸ Μ. Λυγίζος, ό.π., σ. 43.

θεατρικότητα,¹⁹ και εντέλει έγραψε φορτική κωμωδία αλλά με θαυμαστή δημοτική γλώσσα και απελευθερωτική ορμή.²⁰

Οι νεότεροι ιστορικοί, κυρίως έπειτα από τη Μεταπολίτευση, τον ονομάζουν εθνικό δραματουργό,²¹ ως το σημαντικότερο κωμωδιογράφο της απελευθερωμένης Ελλάδας, ως λαϊκό διανοούμενο με θέατρο άμεσο και πηγαίο, με θεατρική γραφή και κώδικες που μας φέρνουν κοντά στο επικό θέατρο (Μπρεχτ) και ότι έγραψε ζωντανό πολιτικό θέατρο σαρκαστικό, εκρηκτικό, επίμονο και αντικαταναλωτικό,²² θέατρο μαχητικής αρθρογραφίας σε διαλογική μορφή.²³ Αυτές οι διαμετρικές εκτιμήσεις επαναφέρουν το ζήτημα οπτικής του ιστορικού μέσα από τα γυαλιά του εκάστοτε παρόντος στο οποίο ανήκει, καθώς και των ιδεολογικών απόψεών του τις οποίες μεταβιβάζει στο υποκείμενο της παρατήρησής του.

Για να μπορέσουμε να αντλήσουμε κάποια συμπεράσματα και να δώσουμε μια απάντηση στο ερώτημα του φανταστικού σκηνοθέτη, θα επιχειρήσουμε να προσεγγίσουμε την περίπτωση Χουρμούζη σε αναφορικότητα προς την εποχή του και με τον τρόπο που τελικά ο ίδιος έμμεσα υποδεικνύει με το πρώτο του κιόλας έργο, *Διάλογοι επτά*,²⁴ στο οποίο δε διστάζει να χρησιμοποιεί ακόμα και νεκρικούς διαλόγους, δηλαδή συνομιλίες νεκρών πια αγωνιστών της Επανάστασης με πρόσωπα ζώντα της εποχής του Χουρμούζη.

Με αφορμή την ταυτόχρονη συγγραφή, το 1836, του *Επιθεωρητή* του Γκόγκολ αλλά και του *Υπάλληλου* του Χουρμούζη, πολιτικές σατιρικές κωμωδίες, οι οποίες αποκαλύπτουν με ιδιαίτερα καυστικό λόγο, τις αδυναμίες και κακοδαιμονίες σε ό,τι αφορά την οργάνωση της δημόσιας κρατικής μηχανής δυο κρατών, την ίδια χρονική περίοδο, όμως με διαφορετικά πολιτικά χαρακτηριστικά αλλά και πλαίσια, θα επιχειρήσουμε να αντλήσουμε κάποια χρήσιμα συμπεράσματα από το διάλογο των

¹⁹ Μ. Γεδεών, ό.π., σ. 33.

²⁰ Γ. Σιδέρης, *Ιστορία του Νέου Ελληνικού Θεάτρου 1794-1944*, τόμ. Α' εκδ. Καστανιώτη, Αθήνα 1990, σ. 121.

²¹ Μ. Παπαϊωάννου, ό.π., σ. 93.

²² Τάσος Λιγνάδης, ό.π., σ. 326.

²³ Χ. Χατζηπανταζής, *Από τον Νείλου μέχρι τον Δουνάβεως*, τόμ. Α1, Α2. Εκδ. ΠΕΚ, Ηράκλειο 2002, σ. 241.

²⁴ Μ. Χουρμούζης, *Διάλογοι επτά*, εκδ. Ιθάκη, Αθήνα 1980.

οπτικών δύο σύγχρονων δημιουργών με κοινές ευρωπαϊκές προσλαμβάνουσες. Επειδή όμως το θέατρο δεν εξαντλείται μόνο στο κείμενο, θα προσπαθήσουμε να καταγράψουμε όλες τις παραστάσεις των δύο συγγραφέων στις ελληνικές θεατρικές σκηνές, τόσο στο Εθνικό Θέατρο όσο και στο ελεύθερο επαγγελματικό και ερασιτεχνικό θέατρο. Την καταγραφή μας αυτή θα ξεκινήσουμε όσον αφορά τον Χουρμούζη από την παράσταση του «Λεπρέντη» το 1836 από το θίασο Α. Σκοντζόπουλου και όσον αφορά τον Γκόγκολ από την πρώτη παράσταση στην Ελλάδα με το έργο *Παντρολογήματα* του θιάσου Παντόπουλου. Καταληκτική χρονολογία θα είναι το 2010, χρονιά-ορόσημο, γιατί ξεκινά ένας νέος κύκλος πολιτικής ρευστότητας με την εκ νέου χρεοκοπία του ελληνικού κράτους.

Είναι βέβαιο ότι ο Χουρμούζης αγνοήθηκε για μεγάλο χρονικό διάστημα, παρά το γεγονός ότι τα τελευταία χρόνια πολλοί νέοι ιστορικοί του θεάτρου ασχολήθηκαν με τα έργα του. Ένα ερώτημα που τίθεται, αφορά την οπτική μιας παλαιότερης γενιάς ιστορικών του νεοελληνικού θεάτρου οι οποίοι προσπάθησαν να ανασυνθέσουν ή ακόμα και να κατασκευάσουν τη «μεγάλη» αφήγηση για το νεοελληνικό θέατρο σε σχέση με τη σύγχρονη κατακερματισμένη οπτική που εξετάζει περιοχές-νησίδες των αντικειμένων της νεοελληνικής θεατρικής ιστορίας.

Η ιστορία του θεάτρου ως ιστορική διαδικασία μέσα στη ροή του χρόνου δεν μπορεί παρά να μεταβάλλεται ή να μετατοπίζεται αναλόγως του εκάστοτε παρόντος που τη μελετά και να γράφεται για τους παρόντες αλλά και για τους μελλοντικούς αναγνώστες. Σίγουρα δεν υπάρχει ευθεία γραμμή, μια παρατακτική σύνθεση των ιστορικών αντικειμένων, και αυτό βέβαια ισχύει γενικά για την τέχνη αλλά και ειδικότερα για το θέατρο. «Αν τα νήματα μπερδεύονται, οι τομές και οι συνέχειες γίνονται σχετικές, γιατί από τη μια πλευρά η αλληλοεπικάλυψη των φαινομένων δημιουργεί εμπόδια στη γραμμική ιστορική κατάταξη»²⁵ και από την άλλη η αλληλεπίδραση μεταξύ των ιστορικών, παρά τις όποιες μεθοδολογικές διαφορές και ερμηνευτικές προσεγγίσεις, δημιουργεί αναπόφευκτα καινούργια ερωτήματα γιατί πάντα κάτι σημαντικό θα διαφεύγει, αν ο στόχος δεν είναι το αυστηρά καταγραφικό και εντέλει αδιάφορο έργο. Πολλές φορές η οποιαδήποτε μορφή ασυνέχειας ή η παύση ή η αποσιώπηση έργων και δημιουργών αποτελεί ένα επιπλέον κίνητρο και ερώτημα που αφορά την περιπέτεια του ιστορείν και της Ιστορίας.

²⁵ Α. Λιάκος, *Αποκάλυψη, Οντοπία και Ιστορία, οι μεταμορφώσεις της ιστορικής συνείδησης*, εκδ. Πόλις, Αθήνα 2011, σσ. 33, 34.

Ο Χουρμούζης είναι πρόσωπο της εποχής του, μιας ρευστής κοινωνίας που προσπαθούσε να διαμορφώσει μια νέα ταυτότητα. Σκοπός μας δεν είναι τόσο μια επαναξιολόγηση του έργου του, όσο να ανιχνεύσουμε τις πολιτικές θέσεις και κοινωνικές αντιλήψεις του με εργαλείο τα κείμενά του, όχι όμως αποκομμένα από το ιστορικό πλαίσιο και τα συμφραζόμενα της εποχής του.

Αν και δεν μπορούμε να βλέπουμε τα πρόσωπα μιας εποχής κάτω από το φως αποτελεσμάτων και πληροφοριών που τα ίδια αδυνατούν να κατέχουν τη συγκεκριμένη χρονική περίοδο, μπορούμε να ψηλαφήσουμε τους αρμούς, τις συνδέσεις του κάθε ατόμου στο επίπεδο της κοινωνικής του αναφοράς. Επειδή η απόλυτη χρονική ακολουθία πολλές φορές λειτουργεί σαν οφθαλμαπάτη, υπάρχουν περιπτώσεις που θα πρέπει να γυρίσουμε το χρόνο ανάποδα, με το κεφάλι κάτω και τα πόδια πάνω, ώστε όλα να φωτιστούν μεμιάς.²⁶

²⁶ Ζ.- Π. Σαρτρ, *Οι λέξεις*, μτφρ. Κ. Σταματίου, εκδ. Αρσενίδης, Αθήνα 1981, σ. 223.

ΠΡΩΤΟ ΜΕΡΟΣ

Α' ΚΕΦΑΛΑΙΟ: Η ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΣΚΕΨΗ ΚΑΙ Η ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΚΡΙΤΙΚΗ ΤΟΥ Μ. ΧΟΥΡΜΟΥΖΗ ΣΤΗ ΝΕΟΤΕΡΗ ΕΛΛΑΔΑ

1. ΒΙΟΓΡΑΦΙΚΑ ΣΤΟΙΧΕΙΑ

Ο Μ. Χουρμούζης γεννήθηκε στο Γαλατά της Κωνσταντινούπολης τις 8 Σεπτεμβρίου του 1804 και πέθανε στο νησί Αντιγόνη της Προποντίδας τις 6 Οκτωβρίου του 1882. Το ονοματεπώνυμό του ήταν Χουρμούζιος Τριανταφύλλου, όμως χρησιμοποιούσε ως ονόματα κυρίως το «Μιλτιάδης» και το «Μιχαήλ», ενώ το «Χουρμούζης» έμεινε με τον καιρό ως επώνυμο.²⁷

Το σίγουρο είναι ότι από τις αρχές του 1821 βρέθηκε ανάμεσα στους επαναστατημένους Έλληνες και συμμετείχε ενεργά σε διάφορες επιχειρήσεις. Μπορούμε να αναφέρουμε την πολιορκία και παράδοση της Ακροκορίνθου το 1822, διάφορες αποστολές στο Αιγαίο, τη συμμετοχή του στο στρατόπεδο του Κολοκοτρώνη για την πολιορκία του Ιμπραήμ στην Τριπολιτσά, καθώς και τον τραυματισμό του στη Μάχη του Φαλήρου όπου είχε σκοτωθεί και ο Καραϊσκάκης το 1827. Το τέλος της Επανάστασης τον βρήκε να πολεμά στην Κρήτη.²⁸

Το 1842 έγραψε ένα βιβλίο, τα *Κρητικά*, από το οποίο μπορούν να αντληθούν σπουδαίες πληροφορίες για τη γεωστρατηγική σημασία της Κρήτης, αλλά και για τις πολιτικές θέσεις του Χουρμούζη. Συνεπώς η άμεση εμπλοκή του στον Αγώνα και η σχέση του με αγωνιστές από όλα σχεδόν τα μέρη της Ελλάδας τον έκαναν να ενδιαφέρεται άμεσα για τα προβλήματα των παλιών συναγωνιστών του και να μην

²⁷ Λεπτομερής αναφορά στη βιογραφία αλλά και στην καλλιτεχνική δημιουργία του Χουρμούζη υπάρχει στο Τάσος Λιγνάδης, *Ο Χουρμούζης Ιστορία και Θέατρο*, εκδ. Μπούρας, Αθήνα 1986.

²⁸ Στο ίδιο, σ. 27.

ανέχεται την εις βάρος τους κοροϊδία από τους Βαυαρούς. Το 1834, όταν ήρθε στο Ναύπλιο από την Κρήτη, ξεκίνησε αγώνα εναντίον τους με αναφορές, ακροάσεις και συνοδευτικές εκθέσεις.

Αρθρογράφησε στην εφημερίδα του Ναυπλίου *Εποχή* και εγκαινίασε μια σειρά σατιρικών διαλόγων. Η πολιτική και κοινωνική σάτιρα, σε μορφή διαλόγων, εκείνη την εποχή αποτελούσε σύνηθες φαινόμενο και καθιερωμένο είδος.²⁹ Σε αυτούς διακρίνεται η κωμωδιογραφική του ικανότητα, η σατιρική διάθεση, η οξύτητα του σαρκασμού, η ζωντάνια, η ηθογράφιση των διαλεγομένων, η επίκαιρη θεματογραφία, καθώς και το γλαφυρό του ύφος. Όλα τα παραπάνω είναι πυρήνες της μελλοντικής του θεατρογραφίας αλλά και της έκφρασης της πολιτικής του ιδεολογίας.

Ο Χουρμούζης το 1836 έγινε υπασπιστής Οροφυλακής στη Λαμία και ασχολήθηκε με τη ληστεία, ένα από τα σοβαρότερα προβλήματα που αντιμετώπισε η ελληνική κοινωνία μετά την επανάσταση. Στις 30 Αυγούστου 1851 ορκίστηκε βουλευτής Φθιώτιδος. Από τις αγορεύσεις και τις επερωτήσεις του στη Βουλή θα ανιχνεύσουμε την ιδεολογική συγκρότηση και τις πολιτικές θέσεις και πρακτικές του.

Όσον αφορά τους λόγους που έφυγε αιφνιδιαστικά από την Ελλάδα, ενώ ήταν βουλευτής,³⁰ υπάρχουν πολλές εκδοχές: από διώξεις λόγω αντιοθωνισμού,³¹ από ακραίες πολιτικές αντιπαλότητες, μέχρι τη διάψευση των εθνικών του προσδοκιών λόγω της έκβασης του Κριμαϊκού Πολέμου.

Το 1856 επιστρέφει στην Κωνσταντινούπολη και από ελεύθερος πολίτης ενός νεοτερικού κράτους του 19ου αιώνα γίνεται και πάλι υπήκοος της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Έτσι, ο κύκλος κλείνει από το σημείο που ξεκίνησε. Ωστόσο ο Χουρμούζης είναι μαχητής, θα συνεχίζει να γράφει θέατρο και εκφράζει δημόσιο λόγο ως εκδότης και δημοσιογράφος, ειδικά μέσω της εφημερίδας του *Αρμονίας* που εκδίδει το 1864.

²⁹ Στο ίδιο, σ. 344.

³⁰ Στο ίδιο, σ. 238.

³¹ Μ. Παπαϊωάννου, *Ο Μιχαήλ Χουρμούζης και η νεοελληνική κωμωδία*, εκδ. Βιβλιοσυνεργατική, Αθήνα 1991, σ. 105.

Πιστεύεται ότι ο Χουρμούζης έγραψε πολύ περισσότερες κωμωδίες από τις μόλις έξι που διασώθηκαν. Αυτές ανήκουν ουσιαστικά σε δύο περιόδους. Οι τέσσερις, και συγκεκριμένα ο *Λεπρέντης*, ο *Τυχοδιώκτης*, ο *Υπάλληλος* και ο *Χαρτοπαίκτης*, εκδόθηκαν μεταξύ 1835 και 1839, χρόνια έντονης πολιτικής αντιπαράθεσης, ενώ οι δύο άλλες, δηλαδή *Μαλακώφ* (1865) και ο *Οψίπλουτος* (1878), όταν είχε εγκατασταθεί πια στην Πριγκηπόννησο Αντιγόνη, εγκαταλείποντας για πάντα την Αθήνα. Ο Μ. Βάλσας, εκτός από τα γνωστά έργα του, παρουσιάζει άλλες τέσσερις κωμωδίες: *Ο Φαναριώτης*, *Προκρούστης*, *Ο Δημοσιογράφος* και *Το Δικαστήριο του Περού*, χωρίς ωστόσο χρονολογίες ή οποιαδήποτε άλλη αναφορά για τα κείμενα αυτά.³² Εκτός από τα θεατρικά έργα, ο Χουρμούζης, κατά την παραμονή του στην Κωνσταντινούπολη, έγραψε ακόμα δύο έργα, τη *Νήσο Αντιγόνη* (1869)³³ και την *Παρωδική Μικρογραφία Μυθιστορημάτων* (1882),³⁴ έργο το οποίο ήταν το κύκνειο άσμα του. Το πρώτο έργο είναι μια πραγματεία με αναφορές ιστορικές, αρχαιολογικές αλλά και κοινωνικές, ενώ με την *Παρωδική Μικρογραφία Μυθιστορημάτων* ο συγγραφέας στρέφει τα βέλη του στο ευρωπαϊκό μυθιστόρημα.

Ο Χουρμούζης έζησε σε μια ιστορικά κρίσιμη περίοδο του ελληνικού έθνους, αφού αγωνίστηκε για την απελευθέρωση και έζησε άμεσα τα πρώτα στάδια για την επανίδρυση του ελληνικού κράτους. Επειδή συμμετείχε εκ των έσω στην προσπάθεια οργάνωσης του νεοσύστατου κράτους από διάφορες σημαντικές θέσεις, είτε ως αξιωματικός του στρατού είτε ως δημοσιογράφος και αργότερα εκδότης, ακόμα και ως βουλευτής του ελληνικού κοινοβουλίου, μπορούσε να κατανοήσει επαρκώς τα προβλήματα και την κακοδαιμονία κατά την προσπάθεια οικοδόμησης του νέου κράτους. Με τη δεικτική πολιτική σάτιρα μέσα από τα θεατρικά του έργα αλλά και τα κείμενά του στον Τύπο, καθώς και τις αγορεύσεις του στο Κοινοβούλιο κατόρθωσε να τα αναδείξει με τον ιδιαίτερα αιχμηρό τρόπο του, χωρίς να χαριστεί σε κανένα κέντρο άσκησης εξουσίας.

³² Μ. Βάλσας, *Το Νεοελληνικό θέατρο από το 1453 έως το 1900*, μτφρ. Χ. Μπακονικόλα, εκδ. Ειρμός, Αθήνα 1994, σ. 335.

³³ Μ. Χουρμούζης, *Η Νήσος Αντιγόνη*. Εκδ. Βρετού, Κωνσταντινούπολη 1869. (Αρχ. Πανεπιστημίου Κρήτης).

³⁴ Μ. Χουρμούζης, *Παρωδική Μικρογραφία Μυθιστορημάτων*. Επιμ. Κ. Κασίνης, εκδ. Το ροδακίο, Αθήνα 1999.

Επειδή έζησε στην Ελλάδα αλλά και στην Οθωμανική Αυτοκρατορία, η αντίληψη της πολιτικής σκέψης και πρακτικής του, καθώς και οι σχέσεις που διαμορφώνει με την εκάστοτε εξουσία σε διαφορετικό πολιτικό πλαίσιο παρουσιάζουν βέβαια μεγάλο ενδιαφέρον αλλά και δυσκολίες. Συνεπώς η μεθοδολογία που θα ακολουθήσουμε πρέπει να έχει τη λογική του αρχαιολόγου, δηλαδή της διαρκούς σύγκρισης ευρημάτων, στο πλαίσιο ενός ευρύτερου κοινωνικοπολιτικού πεδίου και σε διάφορες χρονικές φάσεις. Κι αυτό γιατί η αναγκαστικά απλή παράθεση αποσπασμάτων από έργα και ομιλίες μπορεί να οδηγήσει σε εσφαλμένα συμπεράσματα και γενικεύσεις.

2. ΟΙ ΠΟΛΙΤΙΚΕΣ ΣΚΕΨΕΙΣ ΤΟΥ ΧΟΥΡΜΟΥΖΗ ΜΕΣΑ ΑΠΟ ΤΟΥΣ «ΔΙΑΛΟΓΟΥΣ» ΚΑΙ ΤΑ «ΚΡΗΤΙΚΑ»

Ο Μ. Χουρμούζης εγκαταλείπει την Κωνσταντινούπολη σε ηλικία 17 χρόνων, και έχοντας το όραμα μιας ελεύθερης Ελλάδας τίθεται στην υπηρεσία της Επανάστασης. Αλλάζοντας συνεχώς χώρους και λαμβάνοντας μέρος σε διάφορες μάχες επιδεικνύει εξαιρετικές ηγετικές ικανότητες και το 1824 σε νεαρή ηλικία (24 χρόνων) τιμάται με το βαθμό του ταξιάρχου.³⁵ Η αναφορά σε γεγονότα και αντίστοιχες ηλικίες του Χουρμούζη δεν είναι εμμονή, αλλά ένα στοιχείο που καταδεικνύει ότι ο Χουρμούζης, σε πολύ μικρό χρονικό διάστημα, διακρίνεται σε πολλά πεδία.

Το 1828 αναχώρησε για την Κρήτη και επιστρέφοντας το 1834 στο Ναύπλιο αρχίζει να αρθρογραφεί στην εφημερίδα *Εποχή*. Στη διάρκεια της παραμονής του στην Κρήτη, έκανε μια σοβαρή προσπάθεια αυτομόρφωσης, ενώ παράλληλα συγκέντρωνε τα στοιχεία κάνοντας μια σοβαρή και σπουδαία έρευνα για την Κρήτη (*Κρητικά*³⁶) την οποία θα δημοσιεύσει ύστερα από αρκετά χρόνια, το 1842.

Στόχος μας δεν είναι η λεπτομερής αναφορά στο έργο και τη ζωή του Χουρμούζη, στο χρονικό διάστημα των 35 ετών που έζησε στην Ελλάδα, πριν από την επιστροφή του στην Κωνσταντινούπολη, αλλά μια προσέγγιση στην πολιτική σκέψη και πρακτική του στο συγκεκριμένο χρονικό διάστημα. Ο Χουρμούζης για να μπει στην περιπέτεια της Επανάστασης είχε ως πρόταγμα την αξία της ελευθερίας. Άλλωστε ο Κ. Τσουκαλάς αναφέρει ότι «πριν θέσουμε οποιοδήποτε ερώτημα, οφείλουμε να

³⁵ Τ. Λιγνάδης, ό.π., σ. 31.

³⁶ Μ. Χουρμούζης, *Κρητικά*, εκδ. Αγαθή τύχη, Αθήνα 1842, (Ψηφ. Αρχείο Πανεπιστημίου Κρήτης).

σκεφτόμαστε και να ομιλούμε ως έλλογοι και ελεύθεροι».³⁷ Ωστόσο, όταν ο Χουρμούζης προβάλλει δημόσιο λόγο το 1834 θα πρέπει να εξετάσουμε αν το πολιτικό πλαίσιο του έθνους-κράτους δικαίωσε τις αρχικές προσδοκίες και το όραμά του.

Η φιλελεύθερη Επανάσταση των Ελλήνων εκείνη την εποχή είχε καταλήξει σε ένα μοναρχικό κράτος,³⁸ με έναν ανήλικο βασιλιά και μια ξένη κυβέρνηση (αντιβασιλεία). Βεβαίως, χωρίς σύνταγμα,³⁹ με συγκεντρωτικό σύστημα και με υπουργούς ουσιαστικά τους ξένους αντιβασιλείς, αφού οι Έλληνες υπουργοί ήταν, στην πραγματικότητα, απλώς οι διευθυντές των πολιτικών γραφείων.⁴⁰ Επίσης δεν πρέπει να διαφεύγει της προσοχής μας η στρατηγική θέση της νεότερης Ελλάδας στην Ανατολική Μεσόγειο, κατά τον Σ. Παπαγεωργίου «... το καθεστώς της οθωμανικής κατοχής το διαδέχτηκε μια έντονη ευρωπαϊκή παρέμβαση έως ένα σημείο βασισμένη σε επίσημες διπλωματικές πράξεις».⁴¹

Ο Χουρμούζης αυτοπροβάλλεται στο δημόσιο χώρο της Ελλάδας ταυτόχρονα με την παρουσία ενός *τυραννικού* καθεστώτος και καλείται να πάρει πολιτική θέση και συγχρόνως να ασκήσει κοινωνική κριτική, μέσα από το άρθρο *Διάλογοι επτά*, το οποίο δημοσιεύει τμηματικά, αρχικά στην εφημερίδα *Εποχή* στο Ναύπλιο και κατόπιν το εκδίδει σε βιβλίο⁴² το 1938 με την προσθήκη ενός επιπλέον διαλόγου. Αποδίδει εύστοχα το κλίμα της εποχής του 1834 στις πρώτες γραμμές του προλόγου του βιβλίου του: «Όταν κατά το 1834 ηθέλησαν οι ξένοι να ενσπείρωσι τον τρόπον εις τας ψυχάς μας, και επομένως την δουλικήν υπακοήν εις τας θελήσεις του δεσποτισμού των, κατεχώρησα Διαλόγους επτά εις την εφημερίδα η *Εποχή*, δια των

³⁷ Κ. Τσουκαλάς, *Η επινόηση της ετερότητας*, εκδ. Καστανιώτη, Αθήνα 2010, σ. 25.

³⁸ Ν. Σβορώνος, *Επισκόπηση της Νεοελληνικής Ιστορίας*, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα 2007, σ. 77.

³⁹ «Πρέπει ακόμη και τούτο να μνημονευθή. Καλώς ή κακώς ήρχισεν η επανάστασις με Συντάγματα απολύτου προοδευτικού φιλελευθερισμού και βαθμηδόν έφθασε, τουλάχιστον, εις τον συντηρητισμόν του Καποδιστρίου. Από εκεί όμως, το να καταλήξη εις την αποκάλυπτον απολυταρχίαν της Αντιβασιλείας και το καθεστώς της απολύτου μοναρχίας, ήτο και παράλογον και επικίνδυνον» (βλ. Σπύρος Μαркеζίνης, *Πολιτική Ιστορία της Νεωτέρας Ελλάδος*, εκδ. Πάπυρος, Αθήνα 1966, τόμ. 2, σ. 31).

⁴⁰ Ν. Σβορώνος, *Επισκόπηση της Νεοελληνικής Ιστορίας*, σ. 77.

⁴¹ Σ. Παπαγεωργίου, *Το Ελληνικό Κράτος, οδηγός αρχειακών πηγών της Νεοελληνικής Ιστορίας*, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα 1988, σ. 113.

⁴² Μ. Χουρμούζης, *Διάλογοι επτά*, εκδ. Ιθάκη, Αθήνα 1980, σ. 9.

οποίων εσαύτιζα και την σπατάλη των εθνικών χρημάτων, και την αναξιοσύνη μερικών στρατιωτικών, καθώς και τα αθέμιτα μέτρα της τότε Ειδικοκρατίας».⁴³ Συνεπώς η συμπύκνωση των κρίσεων για την κυβέρνηση είναι χαρακτηριστική: τρομοκρατία, δεσποτισμός, σπατάλη των εθνικών πόρων, άδικοι νόμοι και αίσθημα δουλείας των πολιτών. Ο Χουρμούζης, στους *Διαλόγους*, είναι καυστικός και αποκαλυπτικός.

Στον πρώτο διάλογο, σε ερώτηση για την οικονομική κατάσταση από το πρόσωπο Θ,⁴⁴ ο Ζ απαντά: «Οι μισθοί ολιγοστεύουσι, και η λαμπρότης των στολών αποχωρίζεται τον Ασιατισμό της».⁴⁵ Η επικέντρωση στη στολή των Βαυαρών είναι ένας πανέξυπνος τρόπος για να μιλήσει για την ευρωπαϊκή στροφή του κράτους, πράγμα που ήταν το πολυπόθητο ζητούμενο της κυβέρνησης. Στον ίδιο διάλογο γίνεται μνεία στο δάνειο⁴⁶ από τους τραπεζίτες της Αγγλίας, ύψους 60 εκατομμυρίων φράγκων, που δόθηκε ως οικονομική βοήθεια στην Ελλάδα και κατασπαταλήθηκε από τους Βαυαρούς. «Το δάνειον εφορτώθη εις τον πετεινό».⁴⁷

Στο δεύτερο διάλογο, ο Χουρμούζης παρουσιάζει ένα θέμα μεγάλης σημασίας και αφορά τους ετερόχθονες στην Ελλάδα.⁴⁸ Ειδικότερα μέσα από το διάλογο με έναν

⁴³ Η οργάνωση του στρατού δημιούργησε, ίσως, τα σημαντικότερα προβλήματα στη διάρκεια της αντιβασιλείας. Δεν είναι τυχαίο ότι η πολιτική σάτιρα *Τυχοδιώκτης* του Χουρμούζη είχε αφορμή αυτό ακριβώς το ζήτημα και ήταν εστιασμένη στο τρόπο οργάνωσης και διοίκησης των Βαυαρών και ειδικότερα στο πρόσωπο του Heideck. Ο Χουρμούζης θα ασχοληθεί με αυτό είτε ως αξιωματικός της Οροφυλακής είτε και με τους λόγους του στη Βουλή. «Σκοπός της άφιξης της στρατιωτικής βαυαρικής δύναμης ήταν η σύνταξη ενός ισχυρού εθνικού στρατού. Η Αντιβασιλεία κατήργησε τα παλιά τακτικά ή άτακτα στρατεύματα και σχημάτισε 10 τάγματα που θα μπορούσαν να καταταχθούν οι άτακτοι. Οι παλαιοί αγωνιστές όμως δεν ήταν εύκολο να συμμορφωθούν με τα διατάγματα της Αντιβασιλείας, γιατί, εκτός των άλλων, ακολουθήθηκε άνηση μεταχείριση μεταξύ Ελλήνων και Βαυαρών σε ό,τι αφορά τις υποχρεώσεις, τους βαθμούς, τις απολαβές και τα δικαιώματα. Πάρα πολλοί αγωνιστές στράφηκαν στη ληστεία και δημιουργήθηκε τεράστιο πρόβλημα στο νεοτερικό κράτος». (Βλ. Απόστολος Βακαλόπουλος, *Νέα Ελληνική Ιστορία 1204-1985*. Εκδ. Βάνιας, Θεσσαλονίκη 1987, σ. 217.)

⁴⁴ Ο Χουρμούζης στα πρόσωπα των διαλόγων δε δίνει όνομα αλλά ένα κεφαλαίο γράμμα, έτσι ο αναγνώστης καλείται να ονοματίσει ο ίδιος τα πρόσωπα των διαλόγων.

⁴⁵ Μ. Χουρμούζης, *Διάλογοι επτά*, ό.π., σ. 11.

⁴⁶ «Οι προσπάθειες για να πάρει η Ελλάδα το δάνειο αυτό είχαν ξεκινήσει από τον Καποδίστρια μαζί με την ίδρυση της Εθνικής Χρηματιστικής Τράπεζας το 1828, προκειμένου το κράτος να μπορέσει να ορθοποδήσει οικονομικά». (Α. Βακαλόπουλος, ό.π., σ. 202.)

⁴⁷ Μ. Χουρμούζης, ό.π., σ. 14.

⁴⁸ Οι μεταναστεύσεις στην Ελλάδα άρχισαν από τα πρώτα χρόνια της Επανάστασης και συνεχίστηκαν, βέβαια, και μετά την ανεξαρτησία. Οι ετερόχθονες (αγωνιστές, λόγιοι, πρόσφυγες) ως δρώντα πρόσωπα ή ως θεωρητικοί ή ως παθόντες προσδοκούσαν χρήμα, γη και αξιώματα ως αποζημιώσεις. Η

αγωνιστή Κρητικό, εστιάζει στα προβλήματα που αντιμετώπισαν οι ετερόχθονες αγωνιστές. Οι άλλες δύο κατηγορίες ετεροχθόνων ήταν οι πρόσφυγες και οι λόγιοι. Επειδή το κράτος, όπως προαναφέραμε, προσανατολιζόταν στη Δύση, οι λόγιοι ήταν σαφώς πιο χρήσιμοι για τη συγκρότηση μιας κεντρικής εξουσίας, επομένως οι αγωνιστές έβλεπαν με πικρία να ωθούνται στο περιθώριο. Ο διάλογος είναι χαρακτηριστικός: «Κ. Ἡμην στρατηγός, επικεφαλής 4.000 οπλοφόρων. Ν. Ω!!! Λοιπόν, θα έγινες και τώρα Συνταγματάρχης ή Αντισυνταγματάρχης; Κ. Ἐγίνα ζήτουλας».⁴⁹ Στο διάλογο αυτό έχουμε και μια αναφορά στο πρόσωπο του βασιλιά. «Ν. [...] υπομονή ο Βασιλεύς μας είναι δίκαιος και θ' ανταμείψει τον καθένα κατά την αξίαν του. Κ. [...] πως ο Βασιλεύς είναι δίκαιος ποίος το αρνείται; Μήπως όμως η αλήθεια φτάνει γυμνή στο θρόνο του; [...] πόσοι πάλιν παριστάνονται άξιοι της Βασιλικής του χάριτος, ενώ και χρήματα έχουν, και πολλοί ίσως ουδέ του Τούρκου το πρόσωπον είδαν»!⁵⁰ Ο βασιλιάς, κατά τον Χουρμούζη, είναι δίκαιος, αλλά το περιβάλλον του αποκρύπτει την πραγματικότητα, δηλαδή το πρόβλημα εστιάζει στην αντιβασιλεία η οποία μοιράζει αξιώματα σε άκαπνους πολίτες και όχι στους αγωνιστές. Αμέσως μετά, μέσω του Κρητικού αγωνιστή ο οποίος αποφασίζει να εγκαταλείψει την Ελλάδα, ο αρθογράφος γίνεται προφητικός και για τη δική του τύχη. «Κ. Αύριον δεν με ευρίσκεις. Ν. Διατί; Κ. Διότι αναχωρώ απόψε. Ν. Δια πού; Κ. Δι' όπου εύρω πόρον ζωής· πιθανόν διά την Τουρκίαν».⁵¹ Κατά ένα μοιραίο τρόπο η αυτοκρατορία, ο αιώνιος εχθρός, φαντάζει μοναδική λύση επιβίωσης.

Για να μπορέσουμε να κατανοήσουμε την κοινωνική κριτική του Χουρμούζη, θα πρέπει να κάνουμε μια μικρή αναφορά στην κοινωνική διαστρωμάτωση της άρχουσας τάξης του ελληνικού κράτους, από τον Καποδίστρια αλλά και κατά την οθωνική περίοδο στην οποία αναφέρεται ο Χουρμούζης. Εντοπίζουμε λοιπόν την ανταγωνιστική συνύπαρξη των Προυχόντων, δηλαδή προεστών και κοτζαμπάσηδων, με κύριο στόχο να διαφυλάξουν τα προηγούμενα προνόμιά τους, με τους Στρατιωτικούς οι οποίοι πασχίζουν να ενταχθούν αξιοπρεπώς στον οθωνικό στρατό.

διαμάχη ετεροχθόνων και αυτοχθόνων ξέσπασε στην Εθνοσυνέλευση του 1844. (Βλ. Έ. Σκοπετέα, *Το Πρότυπο Βασίλειο και η Μεγάλη Ιδέα*, εκδ. πολύτυπο, Αθήνα 1988, σσ 42, 43, 50.)

⁴⁹ Μ. Χουρμούζης, ό.π., σ. 20.

⁵⁰ Στο ίδιο, σ. 21.

⁵¹ Στο ίδιο, σ. 22.

Οι δύο αυτές μερίδες θεωρούνται παραδοσιακές. Επίσης συνυπήρχαν οι Φαναριώτες και οι Έλληνες διανοούμενοι της Δύσης, οι οποίοι είχαν ως βασική επιδίωξη τη συμμετοχή τους στην πολιτική σκηνή αλλά και στη διοίκηση, και, βεβαίως, οι ομογενείς, οι οποίοι διέθεταν κεφάλαια για οικονομική δραστηριότητα. Στόχος όλων αυτών των μερίδων, όπως τονίζει ο Σ. Παπαγεωργίου, ήταν η ένταξή τους στον κρατικό μηχανισμό.⁵²

Στον τρίτο διάλογο, ένας αγωνιστής, πρόσφατα αποφυλακισμένος για αντιμοναρχική δράση, λέει: «Ενώ δε ηλπίζαμεν ανταμοιβήν των κόπων μας, μας επарέστησαν κατά δυστυχίαν εχθρούς του θρόνου, και χωρίς καμμία εξέταση μας έβαλλαν στα Μετέωρα... Ναι, στα Μετέωρα, διότι ολίγην διαφοράν έχουν από το Παλαμήδι.... Έπειτα, χάρις εις το φιλοδίκαιον και φιλάνθρωπον του Βασιλέως μας, έγραψε μόνος του και μας έβγαλαν».⁵³ Οι φυλακίσεις για συνωμοσία ήταν συχνό φαινόμενο εκείνα τα χρόνια. Δεν πρέπει να μας διαφεύγει ότι το Μάιο του 1835 είχαν καταδικαστεί σε θάνατο ο Κολοκοτρώνης⁵⁴ και ο Πλαπούτας. Ο Όθωνας μετέτρεψε την ποινή σε ισόβια δεσμά και μετά την ενηλικίωσή του τους απελευθέρωσε με τιμές. Δεν αποκλείεται το άρθρο να συμπίπτει και με την περίοδο προφυλάκισής τους, οπότε ο Χουρμούζης επικαλείται τη μεσολάβηση του βασιλιά για μια δίκαιη μεταχείριση των αγωνιστών όταν θα άρχιζε η δίκη τους.

Ο τέταρτος αλλά και ο έβδομος διάλογος χαρακτηρίζονται από τον αρθρογράφο ως *νεκρικοί* και τούτο γιατί συμμετέχουν νεκροί καπεταναίοι αγωνιστές της Επανάστασης, όπως ο Βότσαρης και ο Καραϊσκάκης, οι οποίοι πληροφορούνται αυτά που συμβαίνουν στο Βασίλειο. Οι δύο νεκροί στρατηγοί του Αγώνα, πρώτα απ' όλα, πληροφορούνται για την εξαθλίωση των παλαιών αγωνιστών, για το ρουσφέτι και την κακοδιαχείριση των οικονομικών. «Δ. Έ, Καπετάνιε μου, τώρα δεν σ' ερωτάνε αν έφαγες Τουρκιά, αν έκοψες Πασάδες, και αν έπιασες Βεζυράδες, έχεις κανένα τρανό φίλο, έχεις γράμμα στη τζέπη, ξεύρεις φράγκικα, βγάζεις το καπέλο σου ως κάτω; Να

⁵² Σ. Παπαγεωργίου, *Το Ελληνικό Κράτος, οδηγός αρχειακών πηγών της Νεοελληνικής Ιστορίας*, ό.π., σσ. 118, 119.

⁵³ Μ. Χουρμούζης, ό.π., σ. 29.

⁵⁴ «Και τότε ο Άρμανσπεργκ του (Κολοκοτρώνη) απαγγέλει την κατηγορία του συνωμότη και του εχθρού της πατρίδας και τον μπαγαλώνει μαζί με τον Πλαπούτα. Κάθονται προφυλακισμένοι οχτώ μήνες, σαν να ήταν απ' τους συνηθισμένους υπόπτους των Εξαρχείων. Στο δικαστήριο που γίνεται καταδικάζονται και οι δυο σε θάνατο επί εσχάτη προδοσία την 25^η Μαΐου 1835, σα να ήταν κομμουνιστές!» βλ. Β. Ραφαηλίδης, *Ιστορία (κωμικοτραγική) του Νεοελληνικού Κράτους 1830-1974*, εκδ. εικοστού πρώτου, Αθήνα 1993, σ. 38.

το για μια το υπουργήμα· αυτά έκαμαν και τον καημένον τον Έλληνα να πιάσει τα βουνά και την ξενιά».⁵⁵ Ο λόγος του Χουρμούζη είναι επικεντρωμένος για άλλη μια φορά στους αγωνιστές και είναι καταγγελτικός. Αυτοί οι άνθρωποι δεν μπορούν να επιβιώσουν σε μια τέτοια κοινωνία και ούτε η περηφάνια τους επιτρέπει δουλικές συμπεριφορές και δυτικές ευγένειες. Ο Χουρμούζης εξηγεί τους λόγους που οι αγωνιστές κατέφυγαν στη ληστεία ή οδηγήθηκαν στη φυγή από τη χώρα. Η ληστεία είναι ένα θέμα ακανθώδες το οποίο θα τον απασχολήσει μελλοντικά, αφού θα βρεθεί μετά από καιρό στη θέση του διώκτη των ληστών ως αξιωματικός της Οροφυλακής, αλλά και με το οποίο θα ασχοληθεί επανειλημμένα στη διάρκεια της βουλευτικής του θητείας. Επίσης θα προβάλει και το θέμα του αναδασμού⁵⁶ της γης που καθυστερούσε, με αποτέλεσμα την εξαθλίωση των αγροτών, οι οποίοι αποτελούσαν ωστόσο το 60% του πληθυσμού, αλλά και την κατασπατάληση του δανείου για τις ανάγκες του βαυαρικού στρατού.

Ενδιαφέρον παρουσιάζει ο τρόπος παρέμβασης των νεκρών στρατηγών που δεν είναι άλλος από μία επιστολή στο βασιλιά που νομίζει κανείς ότι απευθύνεται στο πρόσωπο του αυτοκράτορα σουλτάνου παρά σε ηγέτη νεοτερικού εθνικού κράτους. Σε αυτήν αναφέρονται στα παραπάνω προβλήματα, ζητούν την άμεση επίλυσή τους, αλλά θεωρούν το βασιλιά αποκομμένο από την ελληνική πραγματικότητα. Μάλιστα, στο υστερόγραφο της επιστολής παροτρύνουν το βασιλιά για καλύτερη ενημέρωση στα κοινά: «Διάβαζε, πολυχρονεμένη Βασιλέα μας, και τις εφημερίδες, για να βλέπεις αυτού μέσα ότι δεν μπορούν να σου πουν με το στόμα. Ημείς οι δούλοι σου γράφουμε και σε προσκυνούμε. Βότζαρης και Καραϊσκάκης».⁵⁷

Στον πέμπτο διάλογο, ο Χουρμούζης, προσεκτικά και καλυμμένα μέσα από παραβολές και αποσπάσματα από το ευαγγέλιο, καταπιάνεται με το εκκλησιαστικό ζήτημα. Η θέση του δεν είναι ξεκάθαρη, όπως στα προηγούμενα θέματα, και μάλλον προσέχει να μη διχάσει. Εκφράζει την άποψη ότι προέχουν τα οικονομικά

⁵⁵ Μ. Χουρμούζης, *Διάλογοι επτά*, ό.π., σ. 39.

⁵⁶ Η διανομή των εθνικών γαιών είναι ένα πρόβλημα που έμενε άλυτο από την εποχή της Ανεξαρτησίας. Οι νόμοι που έγιναν αλλά κυρίως ο τρόπος που εφαρμόστηκαν δεν ευνόησε τα συμφέροντα των αγροτών. «Από τα 721.000 εκτάρια, στα οποία ανερχόταν η ολική επιφάνεια των εθνικών γαιών μόνο 28.000 παραχωρήθηκαν ως το 1856 έναντι ετήσιας εξόφλησης, που κι αυτά άλλωστε πέρασαν στα χέρια των ισχυρών της εποχής. Από το άλλο μέρος οι γαίες που έγιναν αντικείμενο σφετερισμού, υπολογίζονται σε πάνω από 300.000 εκτάρια». (Ν. Σβορώνος, *Επισκόπηση της Νεοελληνικής Ιστορίας*, ό.π., σ. 79.)

⁵⁷ Μ. Χουρμούζης, *Διάλογοι επτά*, ό.π., σ. 40.

προβλήματα του λαού και με την παροιμία «Η αυλή σ' όταν διψά το νερό μην χύνεις έξω», πιστεύει ότι δεν είναι καιρός για διχασμούς.⁵⁸ Παρ' όλα αυτά, είναι γνώστης του προβλήματος και της οξύτατης διαμάχης. «Ν. Όσον διά τις παραβολές ίσως φοβούνται μην τους ειπούν Ευαγγελιστάς»⁵⁹ και πάρα κάτω «καλή και αναγκαία η υπομονή, όταν την ζητεί η ανάγκη».⁶⁰ Στο τέλος του διαλόγου παίζει με το όνομα του εισηγητή της αυτοκέφαλης ελληνικής εκκλησίας, του Θεόφιλου Φαρμακίδη.⁶¹ «Ν. Φαρμάκι στάζει η γλώσσα σου. Α. Φαρμάκι στάζει· διότι φαρμάκωσε και μέσα στην καρδιά μου το άδικον... Α. Όταν κανείς λέγει την αλήθεια, φέρει τον κατακλυσμόν, στάζει φαρμάκι, είναι θυμωμένος».⁶²

Στον έκτο διάλογο, συμμετέχει ένας βαυαρός στρατιωτικός ο οποίος αμείβεται πλουσιοπάροχα ενώ προσφέρει μηδαμινές υπηρεσίες στο ελληνικό κράτος. Αυτή είναι και η αρχική ιδέα για το θεατρικό έργο που θα γράψει αργότερα ο συγγραφέας: τον *Τυχοδιώκτη*.⁶³

Ο έβδομος διάλογος είναι κατά κάποιο τρόπο συμπλήρωμα του τέταρτου και ονομάζεται και αυτός νεκρικός, αφού συμμετέχουν οι νεκροί στρατηγοί του αγώνα. Το κύριο μέλημα των στρατηγών είναι η ομόνοια στο κράτος και να μη γίνονται αδικίες στα πρόσωπα των αγωνιστών της Επανάστασης. Όμως πρώτη φορά τίθεται

⁵⁸ «Η μάχη λοιπόν, διεξαγόταν μεταξύ των οπαδών του κοσμικού (secular, laïque) κράτους, που ακολουθούσαν δυτικότροπα πρότυπα, και εκείνων που επιθυμούσαν μια “εκκλησιαστική κοινωνία” η οποία όπως υποστήριζαν μπορούσε να διατηρήσει την υπεροχή της θρησκείας ως ρυθμιστικής αρχής της κοινωνίας, και να λειτουργήσει ως φράγμα στην επιχειρούμενη δυτική-ιδεολογική και πολιτισμική-εισβολή». (Βλ. Σ. Παπαγεωργίου, *Από το Γένος στο Έθνος*, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα 2004, σ. 348.)

⁵⁹ Στο ίδιο, σ. 45.

⁶⁰ Στο ίδιο.

⁶¹ Ο Θεόφιλος Φαρμακίδης μαζί με τον Μάουρερ (μέλος της Αντιβασιλείας) είχαν επεξεργαστεί το σχέδιο Καταστατικού Χάρτη μιας αυτοκέφαλης ελληνικής εκκλησίας ως θεσμού υποταγμένου στην κρατική διαχείριση των λειτουργιών του έθνους. Το σχέδιο εγκρίθηκε από 22 επισκόπους όχι μόνο του ελλαδικού χώρου και ο Καταστατικός Χάρτης δημοσιεύτηκε ως Βασιλικό διάταγμα στις 23/7/1833. Ο Χ. Γιανναράς ακόμα και σήμερα θεωρεί ότι ο Μάουρερ και ο Φαρμακίδης είχαν θριαμβεύσει γιατί κατοχυρώθηκε νομικά το «πραξικόπημά» τους έναντι της ενότητας της ορθόδοξης εκκλησίας. (Βλ. Χ. Γιανναράς, *Ορθοδοξία και Δύση στη νεώτερη Ελλάδα*. Εκδ. Δόμος, Αθήνα 1992, σσ 266, 267, 269, 270.) Ωστόσο η Ε. Σκοπετέα θεωρεί ότι: «Από τα χρόνια ακόμα του Αγώνα, όμως, υπήρχε όχι μόνο σκέψη για τον χωρισμό από το Οικουμενικό Πατριαρχείο, αλλά και η βεβαιότητα για την αντίδραση που θα προκαλούσε. Δεν μπορούσε κανείς να παραβλέψει το ότι η πρωτεύουσα της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, όπου η έδρα του Πατριαρχείου, ήταν ταυτόχρονα και το κέντρο της λαϊκής μυθολογίας». (Ε. Σκοπετέα, ό.π., σ. 125.)

⁶² Μ. Χουρμούζης, *Διάλογοι επτά*, ό.π., σ. 49.

⁶³ Μ. Χουρμούζης, *Ο τυχοδιώκτης*, εκδ. Κακουλίδης, Αθήνα 1978.

το θέμα της αναγκαιότητας της συμμετοχής στη στελέχωση της διοίκησης και ξένων, για να επιτευχθεί ο σκοπός της εδραίωσης ενός σύγχρονου ευρωπαϊκού κράτους. «... πλην ξεύρετε, Στρατηγοί μου, πολλές φορές αδικεί και κανένας εξ ανάγκης· είναι αλήθεια, ότι εξύμωσες αυτό το ψωμί, πλην σήμερον έχομεν ανάγκην από την βοήθειαν εκείνου όπου δεν εξύμωσε, λοιπόν πρέπει να του δώσομεν να φάγει, δια να μας μάθει το καλόν όπου ηξεύρει. Ιδού εξ ανάγκης το άδικον».⁶⁴ Βέβαια, υπάρχει και η αναφορά στο πρόσωπο του βασιλιά: «Υ. Εγώ έμαθα προ ημερών ότι ο Βασιλεύς των Ελλήνων είναι τοιούτος, όπου η θεία παντοδυναμία δεν μπορούσε να ανταμείψει καλύτερα τους αγώνες των Ελλήνων».⁶⁵

Ο Χουρμούζης, στους *Διαλόγους* του, δίνει το πολιτικό του στίγμα. Πιστεύει ότι η αντιβασιλεία είναι τυραννική, γίνονται τεράστιες αδικίες και διώξεις στους παλαιούς αγωνιστές και υποφέρουν οι χωρικοί χωρίς δίκαιο αναδασμό των δημοσίων γαιών. Από τη μια πλευρά, έχουμε μια μετάβαση από τον αγροτικό βίο στην αστική ζωή των πόλεων και μεταβολές στις κοινωνικές διαστρωματώσεις, και από την άλλη, αστάθεια στην εσωτερική πολιτική, που είναι λογικό να συμβαίνει στα νεωτερικά κράτη και ειδικά σε περιπτώσεις ξένης διοίκησης, όπως συνέβη στην Ελλάδα.⁶⁶ Κατά συνέπεια επικρατεί το ρουσφέτι, η μικροφιλοδοξία, ο αριβισμός και το βόλεμα ξένων και άκαπνων Ελλήνων. Βεβαίως, γίνεται κατασπατάληση των δημόσιων πόρων ακόμα και του δανείου το οποίο επίπονα και επί χρόνια είχε προσπαθήσει να πάρει το ελληνικό δημόσιο από τις ευρωπαϊκές τράπεζες. Ωστόσο μπορούμε να διακρίνουμε την ελπίδα του συγγραφέα ότι η ενθρόνιση του Όθωνα θα βελτιώσει την κατάσταση γιατί πιστεύει ότι είναι δίκαιος, φιλοπρόοδος και ικανός. Μοιραία ο αντιπολιτευτικός λόγος του Χουρμούζη στοχοποιεί τα πρόσωπα κάτω από το βασιλιά, δηλαδή κυρίως την τριανδρία της αντιβασιλείας. Επίσης δε διστάζει να παραδεχθεί ότι η έλευση των ξένων στη Ελλάδα ήταν αναγκαίο κακό για τον εκσυγχρονισμό της. Θα λέγαμε όμως ότι ο Χουρμούζης προσπαθεί, με επιθετικό όσο και έντιμο τρόπο, να θεραπεύσει το σύμπτωμα του πολιτικού προβλήματος και όχι το αίτιο, που, βέβαια, είναι το ίδιο το πολιτικό σύστημα της απόλυτης μοναρχίας.

⁶⁴ Μ. Χουρμούζης, *Διάλογοι επτά*, ό.π., σ. 62.

⁶⁵ Στο ίδιο, σ. 63.

⁶⁶ Κατά τη μετάβαση από το φεουδαρχικό, αγροτικό βίο στον αστικό προκύπτει κενό αξιών ανάμεσα σε αξιολογικά και ηθικά συστήματα που δεν ισχύουν πλέον και σε εκείνα που δεν εφαρμόστηκαν ακόμα. (Β. Πούχγερ, *Η ιδέα του Εθνικού Θεάτρου στα Βαλκάνια του 19^{ου} αιώνα*, Αθήνα 1993, σ. 192.)

Η αναφορά στο βιβλίο του Χουρμούζη *Κρητικά* (1842) κρίνεται αναγκαία γιατί εκεί μπορούμε να δούμε αναλυτικά τις απόψεις του για το μεγάλο θέμα των αυτοχθόνων και ετεροχθόνων Ελλήνων, θέμα το οποίο είχε εισαγάγει και στους *Διαλόγους*, αλλά και την πολιτική θέση του για την Κρήτη. Ωστόσο, στη διάρκεια της Κρητικής Επανάστασης το 1866, και ενώ ο ίδιος βρισκόταν στην Κωνσταντινούπολη, σε κεντρικό άρθρο του στην εφημερίδα *Αρμονία*⁶⁷ εμφανίζεται επιφυλακτικός, θεωρώντας την απελευθέρωση του νησιού ένα όνειρο. Η πολιτική θέση του Χουρμούζη για το θέμα της Κρήτης στα *Κρητικά* το 1842 σε σχέση με τη θέση του στην εφημερίδα *Αρμονία* το 1866 βρίσκεται σε πλήρη αντίθεση και θα πρέπει να την εξετάσουμε με βάση το πολιτικό πλαίσιο και τους ευρωπαϊκούς συσχετισμούς δυνάμεων που διαμορφώνονται στην περιοχή σε μια περίοδο 24 χρόνων, αλλά και το καθεστώς λογοκρισίας του Τύπου από την οθωμανική κυβέρνηση.

Δεν πρέπει να παραλείψουμε όμως την αναλυτική έρευνα με στοιχεία που έχουν συλλεχθεί από κάθε γωνιά της Κρήτης και την ολοκληρωμένη εικόνα, μέσω στατιστικών στοιχείων, σε βάθος μιας κρίσιμης δεκαετίας και συγκεκριμένα από το 1821 έως το 1831. Θεωρούμε πολύ σημαντική τη λεπτομερή ανάλυση και έρευνα του Χουρμούζη στα *Κρητικά*. Αποτελεί έγκυρο δείγμα γραφής του, στο πλαίσιο των δημοσιογραφικών πολιτικών αναλύσεων της ευρωπαϊκής επικαιρότητας, κατά την περίοδο της παραμονής του στην Κωνσταντινούπολη.

Στα αρχεία της Βουλής υπάρχει η αίτησή⁶⁸ του για οικονομική υποστήριξη της έκδοσης των Κρητικών απευθείας στο βασιλιά και η θετική ανταπόκριση στο αίτημά του.⁶⁹ Ο Χουρμούζης, κατά κάποιον τρόπο, θα ανταποδώσει τη χάρη με διάφορα θετικά σχόλια προς το πρόσωπο του βασιλιά στον Πρόλογο της έκδοσης και με αφορμή την εν μέρει θετική ανταπόκριση των αιτημάτων των Κρητών ετεροχθόνων.

⁶⁷ Εφ. *Αρμονία*, 18/10/1866, σ. 1.

⁶⁸ Στο αρχείο της Βουλής, με ημερομηνία 17/2/1842, υπάρχει χειρόγραφη αίτηση του Χουρμούζη και διαβίβαση την επομένη 18/2/1842 της Γραμματείας επί των εκκλησιαστικών και εκπαιδευσεως προς το βασιλιά όπου αναφέρει «Ο Κύριος Μ. Χουρμούζης λοχαγός [...], ως στρατιώτης εις την Κρήτην περιήλθε πολλά ταύτης μέρη και περιηγηθείς την νήσον όπου ηδύνατο, αποφάσισε να τυπώση την συλλογήν των παρατηρήσεών του επωνομάσας αυτήν Κρητικά, κατά την επισυνημμένην αναφοράν εξ αγγελίας αυτού. Αλλά διαλογιζόμενος ότι η δαπάνη της τυπώσεως θέλει είναι υπέρ τας χρηματικές δυνάμεις του επικαλείται [...] την κατά τούτη συνδρομήν της Βασιλικής Κυβερνήσεως».

⁶⁹ Στο αρχείο της Βουλής, με ημερομηνία 9/4/1842, γίνεται δεκτό το αίτημα του Χουρμούζη από τον βασιλιά και του χορηγείται το ποσόν των 300 δραχμών ως συνδρομή για την έκδοση 100 αντιτύπων.

Στον Πρόλογο της έκδοσης, ο συγγραφέας περιγράφει την περίπου εξαετή παραμονή του στην Κρήτη, καθώς και τη συμμετοχή του στους πολέμους του 1828-30. Λέει ότι γράφει όσα είδε με τα μάτια του και πληροφορήθηκε επιτοπίως με κοπιώδη έρευνα. Εκφράζει το παράπονο του Κρητικού, ο οποίος υπέφερε για την αυτονομία του τα πάνδεινα, είναι στερημένος, και βλέπει τους Έλληνες να απολαμβάνουν τους καρπούς των αγώνων του. Καλεί τους αναγνώστες να δακρύνουν μαζί του και να επικαλεστούν τη βοήθεια του Θεού για να απελευθερωθεί η Κρήτη το συντομότερο. Στο κεφάλαιο «Οι εν Ελλάδι Κρήτες»⁷⁰ διηγείται τα προβλήματα των ετεροχθόνων Ελλήνων με αφορμή την περίπτωση των Κρητικών. Το 1834, δηλαδή στην εποχή της αντιβασιλείας, παρουσιάσθηκε μια επιτροπή Κρητικών «εις τους δυνατούς της εποχής εκείνης»⁷¹ και εξήτησε την αναγνώριση των στρατιωτικών και λοιπών δικαιωμάτων,⁷² αλλά πήραν την κατάπτυστη απάντηση (από τον Heideck): «μη ζητήτε δικαιώματα, Κρήτες, διότι Πατρίδα δεν έχετε!»⁷³

Οι αυτόχθονες θεωρούσαν ότι οι μη γεννηθέντες εντός των ορίων της ελεύθερης Ελλάδας δεν πρέπει να έχουν τα ίδια δικαιώματα, και τούτο γιατί οι ετερόχθονες έως το τέλος της Βαυαροκρατίας κατείχαν τις περισσότερες θέσεις σε όλη την κρατική ιεραρχία.⁷⁴ Όμως οι Κρητικοί θεωρούσαν ότι έχουν πατρίδα όλη την ελεύθερη Ελλάδα γιατί πολέμησαν επί μια δεκαετία σε διάφορα μέρη της, με μόνη προσδοκία να ζήσουν ελεύθεροι και με τα ίδια δικαιώματα με τους ελεύθερους αδελφούς τους, τους οποίους ένωσαν οι αποφάσεις των εθνικών συνελεύσεων. «Τα δίκαια παράπονά των και η απαραδειγμάτιστος δυσπραγία των έγιναν γνωστά εις την Α. Μ. τον Βασιλέα, όστις και τους αντάμειπεν αν όχι όσον απαιτούσαν τα δικαιώματά των, όσον όμως εσυγχώρουν τα μέσα του Κράτους του· και τούτο γνωρίζοντες οι Κρήτες

⁷⁰ Μ. Χουρμούζης, *Κρητικά*, ό.π., σ. 3 εισαγ.

⁷¹ Στο ίδιο, σ. 3.

⁷² Από τη Συνέλευση των Σαλώνων στα 1824 είχαν αποδοθεί τα ίδια δικαιώματα στους χριστιανούς από τις υποδουλωμένες επαρχίες που θα κατέφευγαν στην ελεύθερη Ελλάδα με τους αυτόχθονες. «Όσοι χριστιανοί καταφύγωσιν από τας υποδουλωμένας επαρχίας εις τα ελεύθερα της Ελλάδος μέρη, θέλουσιν είναι δεκτοί ως αδελφοί, απολαμβάνοντες τα αυτά με τους λοιπούς Έλληνας δικαιώματα, θέλουσι μεταχειρίζεσθαι την εθνικήν γην ως και οι αυτόχθονες, λαμβάνοντες και πληρώνοντες τα αυτά με τους αυτόχθονας, η δε λέξις ξένος δεν θέλει αναφέρεται καθόλου μεταξύ των Ελλήνων». (Ε. Σκοπετέα, *Το Πρότυπο Βασίλειο και η Μεγάλη Ιδέα*, ό.π., σ. 50.)

⁷³ Μ. Χουρμούζης, ό.π., σ. 3.

⁷⁴ Ε. Σκοπετέα, ό.π., σ. 50.

ευλόγουν το όνομα του Όθωνος». ⁷⁵ Έτσι, οι Κρήτες ευλογούσαν τον Όθωνα, και ο Χουρμούζης μέσω αυτών έβγαλε την υποχρέωση στο πρόσωπό του βασιλιά για τα έξοδα έκδοσης του βιβλίου του.

Στην Εισαγωγή ο Χουρμούζης αναφέρει τη στρατηγική σημασία της Κρήτης γεωγραφικά, οικονομικά και πολιτικά, και την άμεση ανάγκη απελευθέρωσής της, γιατί χωρίς την Κρήτη η Ελλάδα δεν μπορεί να είναι πραγματικά ελεύθερη. Το πρώτο κεφάλαιο παρουσιάζει αναλυτικά την τοπογραφία του νησιού, ενώ το δεύτερο τη φυσική κατάσταση, τη βλάστηση και τα προϊόντα.

Το τρίτο κεφάλαιο αναφέρει την πολιτική κατάσταση, δηλαδή τις επαρχίες, τις πόλεις, τα φρούρια, τα μοναστήρια και τη Διοίκηση της Κρήτης και σημειώνει ότι την ευθύνη Διοίκησης του νησιού είχε από το 1830 έως 1840 η αιγυπτιακή δυναστεία. ⁷⁶ Ο Χουρμούζης κάνει μια λεπτομερή ανάλυση των γενικών φόρων αλλά και των ειδικών ανά προϊόν, ενώ έχει ιδιαίτερη σημασία ο τρόπος που τους αναλύει και με τον οποίο διαφαίνεται μια πιο σκληρή φορολόγηση στην Κρήτη από κάθε άλλο μέρος της αυτοκρατορίας. «Δια να λάβει τις μικράν μόνον ιδέαν του τοσούτον παρά των Ευρωπαίων φημιζομένου Αιγυπτιακού πολιτισμού και της τουρκικής προόδου, ας μάθη ότι οι Κρήτες Χριστιανοί ήσαν καταδικασμένοι, από το 1670-1841, να πληρώνουν αντί δεκάτου έβδομον, και αφού είχαν την ατυχίαν να γευθώσι ολόκληρα δέκα έτη (1830-1840) και την Αιγυπτιακήν δυναστείαν, εκατήντησαν να ολιγοστεύωσι την καθημερινήν τροφήν των δια να επαρκούν εις την πληρωμήν των φόρων και των μονοπολείων». ⁷⁷ Ο Χουρμούζης παρουσιάζει αναλυτικά όλους τους φόρους ανά προϊόν, αλλά και τους φόρους εξαγωγής στο τελωνείο που τους θεωρεί άδικους, γιατί τα προϊόντα προφορολογούνται και επαναφορολογούνται στην εξαγωγή τους. Ωστόσο σε μια παραπομπή του στο σημείο αυτό αναφέρει ότι η αλλαγή στη Διοίκηση η οποία πραγματοποιείται το 1840 και αυτή περνά στην Οθωμανική Αυτοκρατορία αφήνει κάποια περιθώρια αισιοδοξίας: «Είθε σήμερον τουλάχιστον να απολαύσουν τα αγαθά της διατάξεως του Γκιουλχανέ και δεν

⁷⁵ Μ. Χουρμούζης, ό.π., σ. 5 εισαγ.

⁷⁶ «Το πρωτόκολλο του Λονδίνου του Ιανουαρίου 1841 αποσπούσε την Κρήτη απ' τον αντιβασιλιά της Αιγύπτου για να την δώσει στον Σουλτάνο. Η Κρητική εξέγερση του Μαρτίου του 1841 κατεστάλη. (Ν. Σβορώνος, *Επισκόπηση της Νεοελληνικής Ιστορίας*, ό.π., σ. 82.)

⁷⁷ Μ. Χουρμούζης, *Κρητικά*, ό.π., σ. 21.

αμφιβάλλομεν ότι η Α.Α.Μ. ο Σουλτάν Μετζήτ δεν θέλει ανεχθή την περαιτέρω δυσπραγία των Κρητών την οποίαν και αρκετά μετριάξει ο φρόνιμος Μουσταφά Πασσάς».⁷⁸

Ο Χουρμούζης, κατά τη μόνιμη τακτική του, πιστεύει στην καλή θέληση των μοναρχών, αλλά εδώ δε θα επαληθευτεί η βεβαιότητά του γιατί οι διατάξεις του Γκιουλχανέ (1839) δε θα εφαρμοστούν, όπως επίσης αργότερα και το διάταγμα Χάτι Χουμαγιούν (1856) στην Κρήτη.⁷⁹ Έτσι, τα πράγματα θα οδηγηθούν στην Κρητική Επανάσταση του 1866 την οποία ο πρώην «φρόνιμος» διοικητής Μουσταφά Πασσάς,⁸⁰ ηγούμενος στρατιωτικού τμήματος, θα καταπνίξει στο αίμα.

Στο τέταρτο κεφάλαιο παρουσιάζει θέματα που αφορούν την προφορά των Κρητικών, την ενδυμασία, τα όπλα που χρησιμοποιούν, τα προτερήματα, τα ελαττώματα, την αρχιτεκτονική των σπιτιών τους, τα φαγητά τους, τις κοινωνικές εκδηλώσεις, τις βλαστήμιες, τις ύβρεις, τα επώνυμα αλλά και τους τίτλους τους.

Το πέμπτο κεφάλαιο ασχολείται με την αναλυτική παρουσίαση της διοικητικής τοπικής διαίρεσης και περιλαμβάνει πλήρη περιγραφή επαρχιών, πόλεων, χωριών και μικρών οικισμών.

Το έκτο κεφάλαιο του βιβλίου αναφέρει τοπογραφικά αλλά και στατιστικά στοιχεία αναλυτικά και συγκεντρωτικά, υπό μορφή στατιστικών πινάκων. Σ' αυτούς καταγράφονται τα χωριά ανά επαρχία αλλά και οι χριστιανικές οικογένειες, αντιστοίχως και οι μουσουλμανικές, οι εκκλησίες και τα τζαμιά τους χωριστά καθώς και τα ελαιοτριβεία. Ξεκινά την καταγραφή από κάθε χωριό, περνά σε υποσύνολα για κάθε επαρχία και καταλήγει σε συγκεντρωτικά στοιχεία για όλη την Κρήτη.

Η έρευνα και καταγραφή όλων αυτών των στοιχείων έχει μεγάλη σημασία, γιατί ο συγγραφέας συγκεντρώνει στοιχεία για δύο διαφορετικές χρονικές περιόδους με ακρίβεια φωτογραφικής απεικόνισης. Η μια αφορά την χρονιά της Επανάστασης το 1821 και η άλλη περίπου μια δεκαετία αργότερα, δηλαδή το 1832. Από τα στοιχεία της έρευνας κρατάμε ότι το 1821 υπήρχαν στη Κρήτη συνολικά 28.330 οικογένειες χριστιανών και 24.241 οικογένειες μουσουλμάνων, ενώ στο σύνολό του ο πληθυσμός ήταν 266.355 κάτοικοι. Το 1832 υπήρχαν 15.835 οικογένειες Κρητικών και 12.140

⁷⁸ Στο ίδιο, σ. 22.

⁷⁹ Α. Βακαλόπουλος, ό.π., *Νέα Ελληνική Ιστορία 1204-1985*, σ. 265.

⁸⁰ Στο ίδιο, σ. 267.

μουσουλμάνων, ενώ ο πληθυσμός ανήρχετο σε 139.875 κατοίκους. Το συμπέρασμα είναι ότι ο συνολικός πληθυσμός της Κρήτης την πρώτη δεκαετία μετά την Επανάσταση μειώθηκε κατά 48,5% και με σχεδόν ισάξια αναλογία μείωσης στους χριστιανούς αλλά και τους μουσουλμάνους. Ο Χουρμούζης δεν αναφέρει τους λόγους της μείωσης του πληθυσμού, όμως χρησιμοποιεί τη λέξη «απωλέσθηκαν» και για τους δύο πληθυσμούς στάση που αποδεικνύει πολιτικό ήθος γιατί σέβεται τον αντίπαλο. Αυτό το ήθος κρατά σε όλη η διάρκεια του δημόσιου λόγου του όπως θα δούμε και στις υπόλοιπες πολιτικές πρακτικές του.

Η μεθοδικότητα στην έρευνά του, η εξαντλητική αναφορά σε όλες τις παραμέτρους που αφορούν τη Κρήτη με έμφαση στην κοινωνική διαστρωμάτωση και η πολιτική τοποθέτηση σε ό,τι αφορά τη γεωστρατηγική σημασία του νησιού καθιστούν το πόνημά του εξαιρετικά ενδιαφέρον. Αυτό παραδέχεται και ο Μ. Γεδεών⁸¹ για τα *Κρητικά*, ο οποίος, σημειωτέον, απορρίπτει συλλήβδην την καλλιτεχνική του δημιουργία, δηλαδή το συγγραφικό θεατρικό έργο του Χουρμούζη και επηρεάζοντας τους ιστορικούς⁸² του θεάτρου στις αρχές του 20^{ού} αιώνα (Λάσκαρη, Σιδέρη, Βάλσα) θα τον οδηγήσει επί έναν αιώνα στην απόλυτη καλλιτεχνική αφάνεια.

3. ΟΙ ΠΟΛΙΤΙΚΕΣ ΘΕΣΕΙΣ ΤΟΥ ΧΟΥΡΜΟΥΖΗ ΚΑΤΑ ΤΗ ΔΙΑΡΚΕΙΑ ΤΗΣ ΒΟΥΛΕΥΤΙΚΗΣ ΤΟΥ ΘΗΤΕΙΑΣ

Ο Χουρμούζης ορκίζεται βουλευτής Φθιώτιδος στις 30 Αυγούστου του 1851. Παρέμεινε βουλευτής στο ελληνικό Κοινοβούλιο μέχρι τον Απρίλιο του 1856. Τότε εγκατέλειψε κρυφά την Ελλάδα και εγκαταστάθηκε στην Κωνσταντινούπολη όπου και έζησε έως το θάνατό του το 1888.

Από τη συγγραφή των *Διαλόγων* έως την είσοδό του στη Βουλή έχουν μεσολαβήσει ορισμένα γεγονότα που σημαδεύουν την πολιτική του σκέψη και πορεία. Το 1835 ο Όθωνας ενηλικιώθηκε και ανέλαβε τη διακυβέρνηση του κράτους. Το 1843, την 3^η Σεπτεμβρίου, γίνεται η επανάσταση για την παραχώρηση Συντάγματος από τον Όθωνα. Το Μάρτιο του 1844 εγκαθιδρύεται στην Ελλάδα η συνταγματική μοναρχία.

⁸¹ Μ. Γεδεών, *Αποσημειώματα Χρονογράφου 1800-1913*, Εν Αθήναις τύποις Φοίνικος 1932, Ψηφιακή Βιβλιοθήκη Ανέμη, Πανεπιστήμιο Κρήτης, σ. 32.

⁸² Π. Παναγιωτούνης, *Επίτομη Ιστορία Νεοελληνικού θεάτρου*, εκδ. Αιγόκερως, Αθήνα 1993, σ. 35.

«Τον Αύγουστο του ίδιου έτους σχηματίζεται η κυβέρνηση του Ι. Κωλέττη με πρώτο και κύριο στόχο στο πρόγραμμά του, την απελευθέρωση των υποδουλωμένων ελληνικών χωρών, δηλαδή την πραγματοποίηση της Μεγάλης Ιδέας».⁸³ Το 1850 έχουμε τα Παρκερικά αλλά και την αναγνώριση της ελλαδικής εκκλησίας ως αυτοκέφαλης από το οικουμενικό Πατριαρχείο με το «Συνοδικό Τόμο».⁸⁴

Ο Χουρμούζης στη διάρκεια της βουλευτικής του θητείας είναι αρκετά δραστήριος, κάνει επερωτήσεις και οι αγορεύσεις του δείχνουν άτομο με ρητορικές ικανότητες και πολιτική ευστροφία. Έτσι, πολλές ομιλίες του, επειδή είναι αξιόλογες, δημοσιεύονται στον αστικό Τύπο και ιδιαίτερα στην εφημερίδα *Αθηνά*.

Η αναγνώριση των πολιτικών προτερημάτων του γίνεται το Δεκέμβριο του 1853, όταν αναλαμβάνει πρόεδρος του Δ' Τμήματος της Βουλής και τον Ιανουάριο του 1854, όταν γίνεται Αντιπρόεδρος της Βουλής. Σε μια προσπάθεια να κατανοήσουμε τις πολιτικές θέσεις του Χουρμούζη, αναφερόμαστε στις αγορεύσεις ή στις επερωτήσεις που είναι χαρακτηριστικές κατά τη διάρκεια της βουλευτικής του θητείας.

Η πρώτη επερώτηση του Χουρμούζη στη Βουλή γίνεται την 17/10/ 1851⁸⁵ και αφορά την κατάσταση του στρατού και το θέμα της ληστείας και υποβάλλεται στον υπουργό Στρατιωτικών Σπυρομίλιο. Ο Χουρμούζης θεωρεί τα μεταβατικά σώματα τα οποία ως κύρια αρμοδιότητα είχαν την πάταξη της ληστείας, «ενδεκάτην του Φαραώ πληγήν», και θεωρεί ότι ο στρατός βρίσκεται εκείνη την εποχή σε ελεεινή κατάσταση. Στη συγκεκριμένη αγόρευσή του εξηγεί τους λόγους ύπαρξης του φαινομένου της ληστείας στον ελλαδικό χώρο. Εδώ σημειώνουμε ότι η έξαρση της ληστείας σε περιοχές κοντά στα σύνορα με την Αυτοκρατορία δεν ήταν άσχετες με το γεγονός ότι οι ληστές, όταν καταδιώκονταν από τα αποσπάσματα, είχαν τη δυνατότητα να καταφεύγουν, εύκολα μέσω της διάτρητης συνοριακής γραμμής, σε ξένο έδαφος και έτσι να διαφεύγουν τη σύλληψη.

Ο Χουρμούζης είχε γράψει σε παλαιότερα δημοσιεύματα ότι η απόφαση των Βαυαρών να θέσουν εκτός στρατεύματος αγωνιστές της Επανάστασης τους έστρεφε αναγκαστικά στη ληστεία ή στην ξενιτιά (*Διάλογοι επτά*). Έχοντας θητεύσει ως

⁸³ Απόστολος Βακαλόπουλος, *Νέα Ελληνική Ιστορία 1204-1985*, ό.π., σ. 248.

⁸⁴ Στο ίδιο, σ. 253.

⁸⁵ Πρ. Βουλής, ΡΚΒ' Συνεδρ., 17/10/1851, σ. 620. (Τ. Λιγνάδης, ό.π., σ. 75.)

αξιοματικός στην Οροφυλακή η οποία είχε ως αντικείμενο τη ληστεία και ενώ είχε καταγράψει πολλές επιτυχίες στο συγκεκριμένο ζήτημα, είχε άποψη όχι μόνο για τους λόγους ύπαρξής της αλλά, στην αγόρευσή του, έκανε συγκεκριμένες πολιτικές προτάσεις για τη ριζική της αντιμετώπιση. Ως αίτια θεωρούσε τη φυσική ροπή των ατόμων, τον ελαττωματικό στρατολογικό νόμο, την ατιμωρησία, την περίθαλψη των ληστών από τους τοπικούς παράγοντες, αλλά και τον τρόπο οργάνωσης των μεταβατικών μονάδων.⁸⁶ Πρότεινε να αναγκαστούν οι περιφερόμενοι ποιμένες να συνοικισθούν, να αλλάξει ο νόμος για τη στρατολογία, να διορίζονται ικανοί στρατιωτικοί και όχι ημέτεροι και να αναθεωρηθούν οι απόψεις για τη χρησιμότητα των μεταβατικών σωμάτων τα οποία, στην ουσία, ήταν «αδελφά» των ληστών. Τέλος, να οργανωθεί και πάλι η επωφελής Οροφυλακή.

Πρέπει να σημειώσουμε ότι από την πρώτη αγόρευση του Χουρμούζη στη Βουλή δημιουργήθηκε αρχικά ένα εχθρικό κλίμα ανάμεσα σε αυτόν και τον υπουργό Στρατιωτικών Σπυρομίλιο. Αυτό οδήγησε, με την πάροδο του χρόνου, και τους δύο πολιτικούς στα άκρα. Επειδή ο Χουρμούζης είχε πολεμήσει κατά τη διάρκεια της Επανάστασης και στο νησιωτικό χώρο αλλά και στις χερσαίες επιχειρήσεις, θεωρούσε ηθική υποχρέωση τη στήριξη των παλαιών συναγωνιστών του οι οποίοι είχαν περιπέσει σε οικονομική δυσπραγία και εξαθλίωση, αλλά και τη φροντίδα για τις χήρες και τα ορφανά του αγώνα. Το ενδιαφέρον αυτό δεν άλλαξε σε όλη τη διάρκεια της θητείας του και αποτέλεσε κύριο θέμα σε πολλές επερωτήσεις και αγορεύσεις του στη Βουλή. Προσπάθησε με κάθε τρόπο να πετύχει ατομικά ή συνολικά ευεργετήματα για τους αγωνιστές με την ψήφιση σχετικού νόμου του κράτους.

Ενδεικτικά αναφέρουμε την ομιλία του στις 3/1/1852⁸⁷ όπου εγκωμιάζει τους προκρίτους των τριών ναυτικών νησιών «εξαιτίας των θυσιών των εις τον Αγώνα κατάντησαν αυτοί οι πρώην κροίσοι επαίται». Αλλά και αυτήν στη συνεδρία της 21/1/1853⁸⁸ όπου επισήμανε την αμέλεια, παρά τις υποσχέσεις των υπουργών για την

⁸⁶ Τα μεταβατικά σώματα ήταν διαρκώς μετακινούμενες στρατιωτικές μονάδες, που είχαν ως αποστολή τους την καταδίωξη των ληστών. Πολλές φορές τυραννούσαν τους προστατευόμενους κατοίκους ζητώντας καταλύματα, ζωοτροφές και τροφές. (Τάσος Λιγνάδης, *Ο Χουρμούζης, Ιστορία και Θέατρο*, εκδ. Μπούρας, Αθήνα 1986, σσ. 77, 78.)

⁸⁷ Πρ. Βουλής, ΛΓ΄ Συνεδρ., 3/1/1852, σ. 377. (Τ. Λιγνάδης, ό.π., σ. 88.)

⁸⁸ Πρ. Βουλής, ΛΣΤ΄ Συνεδρ., 21/1/1853, σ. 346. (Στο ίδιο, σ. 143.)

κατάθεση νομοσχεδίου περί συντάξεως ορφανών και χηρών, τη στιγμή που οι οικογένειες των αγωνιστών υπέφεραν οικονομικά. Επίσης την 11/5/1855⁸⁹ ο Χουρμούζης αναφέρει: «ανέγνω αναφοράν της χήρας του μακαρίτου Γ. Γενναδίου, δι' ης εξαιτείται ανάλογον προς τας συζύγου αυτής εκδουλεύσεις σύνταξιν».

Ο Χουρμούζης ασπαζόμενος τη Μεγάλη Ιδέα, αφού εκλέγεται με το κόμμα του Κωλέττη, πιστεύει στην απόλυτη ανάγκη οργάνωσης ενός αξιόμαχου στρατού, ο οποίος θα μπορούσε ανά πάσα στιγμή να διευρύνει τα όρια του κράτους σε σχέση με τα εθνικά σύνορα. Από την άλλη, θεωρούσε ότι αυτός που καλείται να υπερασπίσει το εθνικό συμφέρον πρέπει να νιώθει την ασφάλεια ενός κράτους το οποίο ήταν σε θέση να εκτιμήσει την προσφορά του τιμώντας αυτόν και την οικογένειά του. Έτσι, οι επερωτήσεις προς το Υπουργείο Στρατιωτικών ήταν συνεχείς και ως προς τις δύο αυτές κατευθύνσεις. Οι αλυτρωτικές βλέψεις ως επακόλουθο της Μεγάλης Ιδέας φαίνονται καθαρά με την αγόρευση του Χουρμούζη την 25/6/1853, με αφορμή την αναφορά του πυρπολητή Δ. Παπανικολή, ο οποίος ζητούσε να δοθεί στους συναγωνιστές του αμοιβή σε χρήμα και εθνική γη για τη δράση των πυρπολικών πλοίων στην Έφεσσο.

Ο Χουρμούζης είναι ξεκάθαρος στις πολιτικές θέσεις του: «ότι ο ελληνικός αγών, μη περαιωθείς, ήρχισεν μόνον, και δύναται να είπη, ότι μας ελλείπουσιν έτι τα 9/10 αυτού [...] το μικρόν τούτο κράτος εις διάστημα τοσούτον βραχύ έκαμε γιγαντιαίας προόδους και υλικώς και διανοητικώς [...] ικανάς να πείσωσι πλέον τους χριστεπώνυμους μονάρχας, και ιδίως τας τρεις ευεργέτιδας Δυνάμεις, ότι η μικρά αύτη Ελλάς δικαιούται να προσδοκά ότι ταχέως η ισχυρά και δίκαια αρωγή των θέλει να δώσει νέαν αφορμήν να ευλογή τα σεβαστά των ονόματα».⁹⁰ Είναι φανερό λοιπόν ότι, κατά τον Χουρμούζη, τα στενά όρια του κράτους δεν μπορούσαν να χωρέσουν το μεγάλο ελληνικό Έθνος και ότι η όποια εδαφική επέκταση του θα ήταν δυνατόν να πραγματοποιηθεί με τη βοήθεια των μεγάλων χριστιανικών δυνάμεων.

Η ελληνοκεντρική θέση του Χουρμούζη φαίνεται ακριβώς και στη συνεδρία της 10/1/1853⁹¹ η οποία αφορά τη διαθήκη Στουρνάρη και τη συζήτηση για το πανεπιστήμιο. «Η μόνη δύναμις η οποία έχομεν σήμεραν και την οποίαν οφείλομεν

⁸⁹ Πρ. Βουλής, ΝΕ΄ Συνεδρ., 11/5/1855, σ. 377. (Στο ίδιο, σ. 192.)

⁹⁰ Πρ. Βουλής, Ο΄ Συνεδρ., 25/6/1853, σ. 693. (Στο ίδιο, ό.π., σ. 148.)

⁹¹ Πρ. Βουλής, ΛΓ΄ Συνεδρ., 10/1/1853, σ. 253. (Στο ίδιο, ό.π., σ. 141.)

να περιποιηθώμεν, είναι η διάδοσης των φώτων, και όταν παύσωμεν υποστηρίζοντες την Ελλάδα ως κέντρον των φώτων της Ανατολής, Ελλάς δεν υπάρχει».⁹² Έτσι, πιστεύει ότι εντός του προϋπολογισμού πρέπει να περιοριστούν οι περιττές ανάγκες, ώστε να δοθούν τα απαραίτητα χρήματα για τις ανάγκες του πανεπιστημίου.

Οι επερωτήσεις και οι αγορεύσεις του Χουρμούζη στη διάρκεια της κοινοβουλευτικής του θητείας φανερώνουν έναν πολίτη με δημοκρατικές ευαισθησίες και προοδευτικές θέσεις. Επιλεκτικά αναφέρουμε κάποιες παρεμβάσεις του, οι οποίες το αποδεικνύουν. Στη συνεδρίαση της 1/12/1852⁹³ αναφέρεται με οξύτητα όσον αφορά το κλείσιμο της εφημερίδας *Συνταγματική* και την παράνομη προφυλάκιση του συντάκτη της Σακκελαριάδη για χρονικό διάστημα έξι μηνών χωρίς παραπομπή σε δίκη. Οι μακροχρόνιες προφυλακίσεις αποτελούσαν πάγια πρακτική, όπως και η ανάμειξη της κυβέρνησης στο έργο της δικαστικής εξουσίας.

Στην ίδια αγόρευση αναφέρεται και στις άθλιες συνθήκες που επικρατούν στις φυλακές. «Μετέβη ποτέ (ο υπουργός) εις Μενδρεσέν, διά να εξετάση κατά πόσον τηρούνται αι περί των φυλακών διατάξεις, πώς ενδύονται οι εν αυταίς, πώς τρέφονται, πώς κοιμώνται· να ίδη αν είναι αληθές, ότι πολλά θηριοτροφεία εισίν ασυγκρίτως προτιμότερα των φυλακών τούτων· και τέλος να πληροφορηθή, αν απεβίωσαν εν τω Μενδρεσε πολλοί δυστυχείς άνευ βουλεύματος πεφυλακισμένοι, και αν άλλοι μόλις εξελθόντες αθώοι μετά μακράν φυλάκισιν κατευθύνθυσαν αυθημερόν εις το νεκροταφείον».⁹⁴

Στο ίδιο πνεύμα κινείται και η επερώτηση προς τον υπουργό Στρατιωτικών υποθέσεων Σπυρομίλιο και αφορά βασανισμούς πολιτών από στελέχη των μεταβατικών σωμάτων στη περιοχή της Λαμίας την 18/2/1852⁹⁵. Παρουσιάζει ότι αυτά τα στελέχη χρησιμοποιούνται για την εξόντωση πολιτικών αντιπάλων, εκτός από την πάταξη της ληστείας που είναι η αποστολή τους. Ο Χουρμούζης, μεταξύ άλλων, ερωτά αν στη Φθιώτιδα εξακολουθούν να περιφέρονται διακόσιοι περίπου μεταβατικοί, κάνοντας τρομερότερα από όσα είχε κάνει ο περιβόητος Ταφίλ Μπούζης

⁹² Πρ. Βουλής, ΛΓ΄ Συνεδρ., 10/1/1853, σ. 253. (Στο ίδιο, ό.π., σ. 142.)

⁹³ Πρ. Βουλής, , ΙΔ΄ Συνεδρ., 1/12/1852, σ. 76. (Στο ίδιο, σ. 131.)

⁹⁴ Πρ. Βουλής, , ΙΔ΄ Συνεδρ., 1/12/1852, σ. 76. (Στο ίδιο, σ. 135.)

⁹⁵ Πρ. Βουλής ΜΗ΄ Συνεδρ., 18/2/1852, σ. 129. (Στο ίδιο, σ. 99.)

με τους Αλβανούς του και αν στη Μεγαρίδα εμαστιγώθησαν ο γραμματέας ο κλητήρας της δημαρχίας και άλλοι πολίτες οι οποίοι κατηγορήθηκαν ως στασιαστές.

Ο Χουρμούζης μέσα από τις επερωτήσεις και αγορεύσεις του καταγράφει όλα τα πάθη της μετεπαναστατικής ελληνικής κοινωνίας και στις περιγραφές του είναι ακριβής και κυνικός. Όμως τεράστιο ενδιαφέρον παρουσιάζει η αγόρευση του Χουρμούζη στη Βουλή την 2/9/1853⁹⁶ με αφορμή την επίθεση κατά της Ελλάδας η οποία είχε γίνει στο αγγλικό κοινοβούλιο από το βουλευτή Λαγιάρ στο πλαίσιο της συζήτησης για τις ρωσοτουρκικές διενέξεις.

Ο Χουρμούζης επιχειρεί έναν απολογισμό από την έναρξη της Επανάστασης έως τη συγκεκριμένη χρονική στιγμή, στο έργο και στα επιτεύγματα του νεότερου ελληνικού κράτους. Είναι εμφανής η παρουσίαση μιας ιδανικής εικόνας της Ελλάδας στο εξωτερικό, αντάξιας των μεγαλοϊδεατικών στόχων του Έθνους, καθώς και η προσπάθεια στο εσωτερικό σύγκλισης, συναίνεσης και ομόνοιας των πολιτικών δυνάμεων μπροστά στον κοινό στόχο του έθνους που ήταν η απελευθέρωση των υπόδουλων ομογενών Ελλήνων. Στις κατηγορίες του Λαγιάρ ότι οι Έλληνες είναι μισαλλόδοξοι και φανατικοί, ο Χουρμούζης εστιάζει στην ανεξίτηρησκία που επικρατεί στην Ελλάδα: «Η Ελλάς μισαλλόδοξος και φανατική;! η Ελλάς (και λέγων Κύριοι Ελλάς, εννοώ την Ελληνικήν φυλήν), η Ελλάς της οποίας το ανεξίτηρησκον δυσκόλως απαντάται εις άλλον κράτος;!»⁹⁷ Ο Χουρμούζης θεωρεί ότι ιστορικά μέσα σε είκοσι τέσσερα χρόνια ποτέ άλλο έθνος δεν παρουσίασε πνευματικά και υλικά τόσο έντονο ρυθμό ανάπτυξης όσο η Ελλάδα. Αναφέρει την αναμόρφωση των Αθηνών, της Ερμούπολης, της Πάτρας και των άλλων αστικών κέντρων, τη μεγάλη πρόοδο στο εμπόριο, τη βιοτεχνία, τη γεωργία αλλά και τη ναυτιλία, που αριθμούσε 5.000 ελληνικά σκάφη. Μετά παρουσίασε τα βήματα προόδου που συντελέστηκαν στην παιδεία σε όλες τις βαθμίδες της έως το πανεπιστήμιο, αλλά και το πλήθος των κοινωφελών ιδρυμάτων τα οποία εγκαινιάστηκαν αυτό το σύντομο χρονικό διάστημα.

⁹⁶ Πρ. Βουλής, ΠΔ΄ Συνεδρ., 2/9/1853, σ. 792. (Στο ίδιο, σ. 150.)

⁹⁷ Πρ. Βουλής, ΠΔ΄ Συνεδρ., 2/9/1853, σ. 792. (Στο ίδιο, σ. 151.)

Υποστήριξε ότι η Ελλάδα είχε πλέον φιλελεύθερο πολίτευμα, ευρωπαϊκή νομοθεσία και «μέχρις ακολασίας ελευθεροτυπία». Όμως μετά από κάποιους μήνες αναγκάστηκε να υποβάλει επερώτηση για τις άδικες φυλακίσεις των εκδοτών.

Ο Χουρμούζης στη συνέχεια αναφέρθηκε στον πατριωτισμό των Ελλήνων «εις τον ύπατον βαθμόν» και προκάλεσε τους κατήγορους της ελληνικής φυλής να κατονομάσουν πατριώτες δικούς τους, σαν τον Υψηλάντη, τον Ζωσιμά, τον Αρσάκη, τον Στουρνάρη κτλ. Συνέδεσε το παρόν του ελληνικού έθνους με την αρχαιότητα για να καταδείξει τη συνέχειά του και σύγκρινε τους αγώνες της απελευθέρωσης με τις μάχες της Σαλαμίνας και των Πλαταιών. Μάλιστα, έστειλε σαφές μήνυμα ενότητας και άμεσης σύνδεσης με το ένδοξο παρελθόν: «Ας μάθει η Ευρώπη, ας μάθει ο κόσμος όλος, ότι οι Έλληνες ούτε ρωσίζομεν, ούτε αγγλίζομεν, ούτε γαλλίζομεν! Αλλ' είμεθα αγνοί και ακραιφνείς Έλληνες, συναισθανόμενοι το μεγαλείον και την δόξαν των προπατόρων μας, και προετοιμαζόμενοι φρονίμως δια το λαμπρόν μέλλον μας».⁹⁸

Ο μεγαλοϊδεατικός οίστρος του Χουρμούζη ενισχύθηκε με την απαίτηση να συνδράμουν στα αλτρωτικά σχέδια και οι ισχυροί της γης (χριστιανικές δυνάμεις) και ευχήθηκε η Ελλάδα να ακούσει τους ίδιους λόγους με τον Μέγα Αλέξανδρο όταν δάμασε τον ατίθασο Βουκεφάλα: «ω παι, ζητεί σε αυτό βασιλείαν ίσην, Μακεδονία γαρ σε ου χωρεί».⁹⁹ Μίλησε λοιπόν για την ανάγκη απελευθέρωσης ολόκληρου του ελληνικού έθνους ενάντια στα συμφέροντα των ολίγων, γιατί έπρεπε να κατισχύσει η δικαιοσύνη και η φιλανθρωπία. «Περί δε των αναξιοπαθούντων αδελφών μας, με τους οποίους μας συνδέουν εθνισμός, γλώσσα, θρησκεία, ήθη, παθήματα, όρκοι, ελπίδες και μέλλον, δεηθώμεν του Υψίστου ίνα πληρωθεί πλέον και δι' αυτούς η προφητεία του Ιερεμίου (κεφ. 38). Και ελεύσεται η μεγάλη εκείνη ημέρα, καθ' ην Κύριος ο Θεός συντρίψει ζυγόν από του τραχήλου αυτών...».¹⁰⁰ Έκλεισε την ομιλία του με την προτροπή για διαμαρτυρία της ελληνικής κυβέρνησης εναντίον όλων εκείνων οι οποίοι με οποιονδήποτε σκοπό έθεταν προσκόμματα στο μεγαλείο της Ελλάδας και στην ελευθερία των Ελλήνων αδελφών. Βεβαίως, χειροκροτήθηκε θερμά από το ακροατήριο της Βουλής.

⁹⁸ Πρ. Βουλής, ΠΔ΄ Συνεδρ., 2/9/1853, σ. 792. (Στο ίδιο, σ. 162.)

⁹⁹ Πρ. Βουλής, ΠΔ΄ Συνεδρ., 2/9/1853, σ. 792. (Στο ίδιο, σ. 163.)

¹⁰⁰ Πρ. Βουλής, ΠΔ΄ Συνεδρ., 2/9/1853, σ. 792. (Στο ίδιο, σ. 167.)

Ο βουλευτής μπορεί με την αγόρευσή του αυτή να ακούγεται υπερβολικός σε αυτά που υποστηρίζει, όμως εξέφρασε την ανάγκη όλου του ελληνικού λαού να απαντήσει εκ μέρους του στον Άγγλο υβριστή Λαγιάρ. Ως διορατικός πολιτικός, επειδή αντιλαμβάνεται ότι η Ελλάδα εισέρχεται σε ασταθή περίοδο,¹⁰¹ με τα ρωσοτουρκικά ζητήματα, κατ' ουσίαν απευθύνθηκε στο εσωτερικό ακροατήριο, σε μια προσπάθεια σύγκλισης όλων των πολιτικών δυνάμεων. Η φράση «προετοιμαζόμενοι φρονίμως» δεν είναι καθόλου τυχαία. Από την άλλη, με τις κατάλληλες συμμαχίες, μέσω διπλωματικών χειρισμών, εκ μέρους της Ελλάδας ήλπιζε ότι μπορεί να φτάνει η ώρα της εθνικής ολοκλήρωσης.

Ο Χουρμούζης, όπως είχαμε προαναφέρει, από την περίοδο της Αντιβασιλείας επένδυε στο πρόσωπο του Όθωνα. Θεωρούσε ότι με την ενηλικίωσή του και την άνοδο του στο θρόνο θα διόρθωνε πολλά από τα κακώς κείμενα της προηγούμενης ζοφερής κατάστασης. Γι' αυτό και έχει σημασία να δούμε με ποιον τρόπο, στους λόγους του, αναφέρεται στο πρόσωπο του βασιλιά. Στην προηγούμενη ομιλία του για τον Λαγιάρ τονίζει: «Έθνος, το οποίον και εν αυτή τη μακρά και ολεθροφόρο δουλεία του, διετήρησεν ακραιφνή, και την αγίαν θρησκεία του και τον εθνισμόν του· έθνος το οποίον σεμνύεται, ως διακρινόμενον δια την προς τον Βασιλέα του παραδειγματικήν αφοσίωσιν».¹⁰²

Στη συνεδρίαση της 19/7/1852¹⁰³ με θέμα τον προϋπολογισμό του Υπουργείου Στρατιωτικών ζητά από τη Βουλή να μη δείχνει αδιαφορία αλλά να γκρεμίσει με τον πατριωτισμό της τον «μεσότοιχον μεταξύ Βασιλέως και αληθείας».

Στη συνεδρίαση της 3/7/1852¹⁰⁴ ο Χουρμούζης, προ της ημερησίας διατάξεως, ερώτησε αν ο βασιλιάς φεύγει εκτός Ελλάδας και πήρε την απάντηση ότι για λόγους υγείας θα μεταβεί στην Ευρώπη. Έτσι ανταπάντησε «ότι αναμφιβόλως πρέπει να λάβει πρόνοιαν ο Βασιλεύς περί της υγείας του, καθ' όσον η υγεία του αφορά το έθνος ολόκληρον αλλ' εάν η φωνή του ηδύνατο ν' ακουσθή εντεύθεν, ήθελε

¹⁰¹ Μετά την αποτυχία των εξεγέρσεων στην Ήπειρο τη Θεσσαλία και τη Μακεδονία διακόπηκαν οι διπλωματικές σχέσεις με την Τουρκία και η Αγγλία με τη Γαλλία κατέλαβαν το λιμάνι του Πειραιά (1854) για να επιτηρούν την Ελλάδα που κηρύχθηκε ουδέτερη. Οι αγγλογαλλικές δυνάμεις εκκένωσαν την Ελλάδα το 1857. (Ν. Σβορώνος, *Επισκόπηση της Νεοελληνικής Ιστορίας*, ό.π., σ. 86).

¹⁰² Πρ. Βουλής, ΠΔ' Συνεδρ., 2/9/1853, σ. 792. (Στο ίδιο, σ. 163.)

¹⁰³ Πρ. Βουλής, ΡΑ' Συνεδρ., 19/7/1852, σ. 362. (Τ. Λιγνάδης, ό.π., σ. 75.)

¹⁰⁴ Πρ. Βουλής, ΣΔ' Συνεδρ., 3/7/1852, σ. 286. (Στο ίδιο, σ. 103.)

παρακαλέσει την Μεγαλειότητά του, ως φείδεται της υγείας του, να φεισθή και της υγείας του Κράτους, όπερ ουσιωδώς ασθενεί». ¹⁰⁵

Στη Συνεδρίαση της Βουλής της 4/2/1852 ο Χουρμούζης, όταν μίλησε για τις καταδιώξεις και τα βασανιστήρια πολιτών στην επαρχία του, κατηγόρησε τους υπουργούς ότι λυμαίνονται το Σύνταγμα, «ο λυμαινόμενος το Σύνταγμα υποσκάπτει τον θρόνον και άνευ θρόνου Ελλάς δεν υπάρχει». ¹⁰⁶

Στη Συνεδρίαση της Βουλής της 27/11/ 1851 σε συζήτηση επερώτησης του Χουρμούζη με θέμα που αφορούσε τον υπουργό Στρατιωτικών Σπυρομίλιο αναφέρεται στη στάση των υπουργών απέναντι στον βασιλιά. «Μήπως ο Σεβαστός ημών Βασιλεύς, εάν εγνώριζε την οικτράν του λαού του κατάστασιν δεν ήθελε σπεύσει προς θεραπείαν των όσων πάσχει δεινών; Αλλά δυστυχώς οι υπουργοί τότε μονον λέγουσιν εις το Βασιλέα την αλήθειαν, όταν εξ αυτής ελπίζωσι σταυρούς, βαθμούς και άλλας ωφελείας...». ¹⁰⁷

Ο Χουρμούζης σε πρώτο επίπεδο θα μπορούσε να χαρακτηριστεί φιλομοναρχικός και φιλοοθωνικός, όμως ο ίδιος όταν ήταν πια στην Κωνσταντινούπολη ισχυρίστηκε ότι αντιπολιτεύτηκε τον Όθωνα και την Αμαλία όσο ήταν στην Ελλάδα. ¹⁰⁸ Ωστόσο όλα αυτά τα χρόνια θεωρούσε ότι ο θρόνος θεσμικά ήταν σημείο αναφοράς εθνικής συσπείρωσης και απόδοσης δικαιοσύνης, όταν βεβαίως ο βασιλιάς μπορούσε να αντικρίσει μέσα από ένα πέπλο αυλικών και παρατρεχάμενων την ελληνική πραγματικότητα. Κατά το Ν. Σβορώνο, η επίσημη πολιτική του Κωλέττη και του Όθωνα και τα σχέδια για την πραγματοποίηση της Μεγάλης Ιδέας ήταν βαθιά αντιδραστική ¹⁰⁹ πολιτική και μάλιστα αποτελούσε αντιπερισπασμό στα εσωτερικά προβλήματα.

Ο Χουρμούζης ιδεολογικά πίστευε στη Μεγάλη Ιδέα, κάτι που φαίνεται σαφώς από τα όσα προαναφέραμε. Το γεγονός αυτό τον έκανε να δικαιολογεί τα αδικαιολόγητα σε σχέση με τον Όθωνα και να πιστεύει στην ακεραιότητά του. Ωστόσο αγωνίστηκε όχι για να κρύψει ή να καλύψει τα εσωτερικά προβλήματα, αλλά για να τα αναδείξει

¹⁰⁵ Πρ. Βουλής, ΣΔ' Συνεδρ., 3/7/1852, σ. 286. (Στο ίδιο, σ. 104.)

¹⁰⁶ Πρ. Βουλής, ΜΒ' Συνεδρ., 4/2/1852, σ. 442. (Στο ίδιο, σ. 93.)

¹⁰⁷ Πρ. Βουλής, ΙΣΤ' Συνεδρ., 27/11/1851, σ. 159. (Τ. Λιγνάδης, ό.π., σ. 76.)

¹⁰⁸ Τ. Λιγνάδης, ό.π., σ. 311.

¹⁰⁹ Ν. Σβορώνος, *Επισκόπηση της Νεοελληνικής Ιστορίας*, ό.π., σ. 85.

ώστε να επιλυθούν. Τα πρώτα χρόνια του νεοτερικού εθνικού κράτους συνοδεύτηκαν από πάθη, έριδες, φονικούς αγώνες για επικράτηση στο πολιτικό πεδίο, αλλά και σημαντική πρόοδο σε διάφορους τομείς.

Ο Χουρμούζης δε δίστασε να αντιπαλέψει με πάθος ισχυρά πρόσωπα της εξουσίας (Ειδεκ, Σπυρομίλιο), αλλά έβλεπε την ευθύνη στα πρόσωπα και όχι στη φύση και τις στρεβλώσεις του πολιτικού συστήματος το οποίο και ο ίδιος υπηρετούσε. Είναι χαρακτηριστικό ότι με τον Σπυρομίλιο, ενώ πολέμησαν και συνεργάστηκαν κατά της Αυτοκρατορίας στην επανάσταση της Θεσσαλίας το 1854, μετά συνέχισαν την πολιτική τους διαμάχη, από το σημείο στο οποίο είχαν σταματήσει.¹¹⁰ Το 1854 ο πρώην υπουργός Στρατιωτικών Σπυρομίλιος (τότε ήταν αρχηγός των στρατευμάτων στην Ακαρνανία) προφυλακίστηκε για μεγάλο χρονικό διάστημα κυρίως για «αντιπειθαρχική διαγωγή» αλλά και άλλες επι μέρους κατηγορίες, μέρος των οποίων είχε υποβάλει και ο Χουρμούζης με συνεχείς επερωτήσεις του στη Βουλή.¹¹¹ Παραμονές της αποφυλάκισής του, ο Χουρμούζης έφυγε, κατά τον Λιγνάδη,¹¹² κρυφά για να αποφύγει τα αντίποινα στην Κωνσταντινούπολη. Ο Μ. Παπαϊωάννου όμως ισχυρίζεται ότι ο Χουρμούζης κατάφερε να ψηφίσει η Βουλή νομοσχέδιο σχετικό με τους στρατιωτικούς,¹¹³ πράγμα που εξόργισε τον Όθωνα, ο οποίος δεν το υπόγραψε ποτέ, οπότε ο Χουρμούζης αναγκάστηκε να φύγει για να σωθεί, αφού είχαν προηγηθεί ομαδικές συλλήψεις αντιφρονούντων.

¹¹⁰ Ο Χουρμούζης πήρε μέρος στην επανάσταση της Καλαμπάκας για την απελευθέρωση της Θεσσαλίας το 1854 με δικό του ιππικό σώμα 150 ανδρών. Στο Ιστορικό και Εθνολογικό Μουσείο υπάρχει με αρ. 171 η σημαία του οπλαρχηγού Χουρμούζη κατά την επανάσταση αυτή. (Βλ. Γ. Χατζηδάκης, «Βίοι Παράλληλοι Μ. Χουρμούζη και Σ. Καρύδης», *Θεατρικά-Κινηματογραφικά-Τηλεοπτικά*, τχ. 19-22, σ. 54.)

¹¹¹ Τ. Λιγνάδης, ό.π., σσ. 186, 187.

¹¹² Τ. Λιγνάδης, ό.π., σ. 222.

¹¹³ «Την τροπολογία του Χουρμούζη στο στρατιωτικό νομοσχέδιο τη δέχτηκε η πλειοψηφία της Βουλής, όμως δεν τη δέχτηκε η καμαρίλα, γι' αυτό δεν έγινε ποτέ νόμος του κράτους. Ο Όθωνας δεν την υπόγραψε ποτέ. Νόμος που στρεφόταν κατά της θέλησής του και της θέλησης των "αφοσιωμένων" του δεν ήταν νόμος. Ο Χουρμούζης κηρύχτηκε παράνομος γιατί δεν έτρεφε πίστη στο αυταρχικό καθεστώς. Όποιος συνεπώς λέει πως ο Χουρμούζης εντάχθηκε στο μετεπαναστατικό καθεστώς διαστρεβλώνει την πολιτική σκέψη του και αλλοιώνει τις προθέσεις των πολιτικών κωμωδιών του». (Μ. Παπαϊωάννου, *Ο Μιχαήλ Χουρμούζης και η νεοελληνική κωμωδία*, σσ. 95, 96.)

4. ΠΟΛΙΤΙΚΕΣ ΘΕΣΕΙΣ – ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΚΡΙΤΙΚΗ ΤΟΥ ΧΟΥΡΜΟΥΖΗ ΜΕΣΑ ΑΠΟ ΤΑ ΕΡΓΑ ΤΟΥ ΓΙΑ ΤΟ ΘΕΑΤΡΟ ΠΟΥ ΕΓΡΑΨΕ ΣΤΗΝ ΑΘΗΝΑ

Οι πρώτοι κωμωδιογράφοι που εμφανίστηκαν στο χώρο του ανεξάρτητου ελληνικού κράτους είχαν όλοι ανεξαιρέτως κωνσταντινουπολίτικη καταγωγή, στα βήματα του Γ. Σούτσου και του Ρίζου Νερουλού. Αναφέρουμε τους αδελφούς Σούτσου, Αλέξ. και Παναγ. και τον Αλέξιο Ρίζο Ραγκαβή, αλλά και κάποιους με λαϊκότερη καταγωγή: τον Χουρμούζη και τον Βυζάντιο, που ήταν άνθρωποι της δράσης, ως αγωνιστές της Επανάστασης. Αυτοί, ενώ παρουσίαζαν έντονα το ηθογραφικό στοιχείο, είχαν και σημαντικές μολιερικές επιδράσεις. Η επιθυμία ομογενοποίησης ενός ανθρώπινου μωσαϊκού από όλα τα μέρη της Ελλάδας που είχαν συρρεύσει στις αστικές περιοχές, με διαφορετική παιδεία, επιδιώξεις και συνήθειες, διαφορετικά γλωσσικά ιδιώματα, διατροφικές και ενδυματολογικές προτιμήσεις, ήταν φυσικό να ωθεί τους κωμωδιογράφους προς το πρότυπο της κομφορμιστικής μολιερικής κωμωδίας. Γιατί αυτή δεν καταγράφει απλώς, με ουδετερότητα, τα ήθη, αλλά τα διαπλάθει, τα συμμορφώνει και προσπαθεί να τα εντάξει σε ένα ενιαίο σύστημα και παράλληλα συμβάλλει στη διαμόρφωση ενός συμπαγούς γλωσσικού οργάνου. Από την άλλη πλευρά, πάντα υπάρχει η επιθυμία να αναπαρασταθεί με πιστότητα η χαρακτηριστική συμπεριφορά του ανθρώπου της σύγχρονης κοινωνίας και οι ζυμώσεις που σημειώνονται στο πλαίσιο των εγχώριων ραγδαίων εξελίξεων. Αυτός ο πολύπλοκος στόχος βέβαια δεν μπορεί παρά να αντιμετωπίζει πολλές δυσκολίες.

Ο Αδαμάντιος Κοραής είχε αναδείξει την ανάπτυξη του καλού κωμικού θεάτρου σε μέτρο ανάπτυξης του πολιτισμού κάθε κοινωνίας.¹¹⁴ Ο Χουρμούζης με τα έργα του συνέβαλε στην προσπάθεια οικοδόμησης της ελληνικής κωμωδίας στο νεοσύστατο ελληνικό κράτος. Έως το τέλος της δεκαετίας του 1830 περίπου, οι μεταφραστές και οι συγγραφείς των κωμικών έργων θεωρούσαν χρήσιμο να προλογίζουν τα κείμενά τους με κάποιο σημείωμα το οποίο να υπερασπίζεται την παιδευτική αξία τους και την ηθοπλαστική τους αποτελεσματικότητα.

Ο Χουρμούζης αντιμετώπισε με εστιασμένη κριτική ματιά την εξευρωπαϊσμένη ηγετική τάξη της πρωτεύουσας της χώρας από τα πρώτα της βήματα, δηλαδή ήδη από το 1834. Ως εργαλεία επέλεξε τον κομφορμιστικό μολιερισμό, την ανατρεπτική

¹¹⁴ Θόδωρος Χατζηπανταζής, «Η εμφάνιση της πανελλήνιας κωμωδίας», στο *Η ελληνική κωμωδία και τα πρότυπά της στο 19^ο αιώνα*, ΠΕΚ., Ηράκλειο, 2004, σ. 18.

ρομαντική σάτιρα, την ηθογραφία και τον πολιτικό λίβελο. Το πρώτο έργο που έγραψε ήταν ο *Λεπρέντης* (1835). Στο πρώτο έργο του, ακολουθώντας πιστά το μολιερικό πρότυπο κωμωδίας και με χαρακτήρες που θυμίζουν Κομμέντια ντελ Άρτε θεματικά, παρουσιάζει μια περίπτωση νεόπλουτου μεσήλικα ο οποίος μέσω εξαγοράς ζητά να παντρευτεί μια νεαρή γυναίκα. Η προξενήτρα (Περμαθούλα) αναλαμβάνει το ρόλο του μεσάζοντα και μαζί με διάφορους κόλακες τον ωθούν σε ψευδαισθήσεις και σε καταστάσεις γελοιοποίησης. Η κωμωδία κορυφώνεται όταν όλοι αυτοί τον οδηγούν σε μια ψεύτικη γαμήλια τελετή για να του αποσπάσουν περισσότερα χρήματα, ενώ στην τελευταία σκηνή του έργου θα καταλήξει μόνος και δαρμένος. Μετά τον *Λεπρέντη*, που ήταν κωμωδία τετράπρακτη σε πρόζα, έγραψε τον *Τυχοδιώκτη*. Με το συγκεκριμένο έργο στράφηκε στην πολιτική σάτιρα, γιατί τον ενδιέφερε περισσότερο ένα θεατρικό είδος μέσω του οποίου τόνιζε το πάθος για αντίσταση στην αδικία και στην καταπίεση. Αδιαφόρησε τόσο για την τεχνική επάρκεια όσο και τη σκηνική οικονομία και στόχευσε στην πολιτική κριτική.

Στην ουσία *Ο Τυχοδιώκτης* αποτέλεσε λίβελο κατά του στρατηγού Χάιντεκ,¹¹⁵ ανίκανου και ιδιοτελή, κατά τον Χουρμούζη, ο οποίος θα μπορούσε να συγκριθεί με το λίβελο που είχε συνθέσει πριν από πενήντα χρόνια ο Γεώργιος Σούτσος για τον πολιτικό Αλέξανδρο Μαυροκορδάτο.¹¹⁶ Ένα χρόνο αργότερα, με τον *Υπάλληλο*, επιθυμεί να διαπομπεύσει την τάξη των κρατικοδίαιτων υπαλλήλων του ελληνικού δημοσίου που είχαν αναπτυχθεί γύρω από την διοίκηση των βαυαρών του Όθωνα και η οποία είχε αρχίσει με ζήλο να αντιγράφει τα ευρωπαϊκά ήθη.

Παρουσιάζει μεγάλο ενδιαφέρον να αναγνωρίσουμε τους άξονες της πολιτικής σάτιρας στο έργο του συγγραφέα, για να μπορέσουμε στη συνέχεια να παρακολουθήσουμε με ποιον τρόπο εμφανίζονται στο κείμενό του και υποστηρίζονται οι πολιτικές του απόψεις που αφορούν την κατάσταση στο νεοσύστατο ελληνικό κράτος την εποχή της Αντιβασιλείας. Ο βασικός άξονας είναι ο δραματικός χαρακτήρας του τυχοδιώκτη, όπου γίνεται πλήρης περιγραφή του τρόπου

¹¹⁵ «Ο Χάιντεκ ήταν το μοναδικό από τα μέλη της αντιβασιλείας που απολάμβανε της πλήρους εμπιστοσύνης του βαυαρού βασιλιά. Ο μόνος τομέας ευθύνης του φιλέλληνα αξιωματικού ήταν η οργάνωση του στρατού. Παρόλα αυτά ήταν ο πρώτος που εμπλέχθηκε στις εσωτερικές πολιτικές αντιπαραθέσεις, λόγω της προηγούμενης επιτόπιας εμπειρίας του, και ειδικότερα λόγω των σχέσεων του με στελέχη του φιλορωσικού κόμματος των *Ναπαίων*. Άλλωστε η Ρωσία ήταν εκείνη από τις Μεγάλες Δυνάμεις που υποστήριξε τον διορισμό του» (Σ. Παπαγεωργίου, *Από το Γένος στο Έθνος η θεμελίωση του Ελληνικού Κράτους 1821-1862*, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα 2004, σ. 312).

¹¹⁶ Θόδωρος Χατζηπανταζής, «Η εμφάνιση της πανελλήνιας κωμωδίας», στο *Η ελληνική κωμωδία και τα πρότυπά της στο 19ο αιώνα*, σ. 41.

ζωής του, της φιλοσοφίας του για τη ζωή, καθώς και τους λόγους που βρέθηκε στην Ελλάδα, αφήνοντας τη χώρα του. Ένας άλλος σημαντικός άξονας είναι η γνώμη των Βαυαρών για τους Έλληνες και έχει μεγάλη σημασία, γιατί αυτοί κατ' ουσίαν ασκούν την εξουσία, άρα ανάλογα με τη γνώμη που έχουν σχηματίσει προσαρμόζουν και τον τρόπο διοίκησης. Ένας τρίτος άξονας περιλαμβάνει την οπτική του συγγραφέα για το τι είναι πραγματικά ο Έλληνας την εποχή που γράφεται το έργο, το 1835, πώς επιβιώνει ο απλός πολίτης αυτά τα ομολογουμένως δύσκολα χρόνια, και κάτω από ποιες συνθήκες.

Από το πρόσωπο του Δανίλη, υπηρέτη του Τυχοδιώκτη, έρχονται οι πρώτες πληροφορίες για το αφεντικό του. Δεν κατέχει καμία τέχνη, ενώ ο ίδιος υποστηρίζει πως γνωρίζει τα πάντα και είναι εργασιομανής. Είναι κατεργάρης, νομίζει ότι μαθαίνει στους Έλληνες πολλά πράγματα, ενώ επί της ουσίας «στου κασιδιάρη το κεφάλι γυρεύει και αυτός να μάθει μπαρμπεροσύνη».¹¹⁷

Ο Χουρμούζης μέσω του Δανίλη έχει δύο στόχους: πρώτον, να δώσει μια περιγραφή του ήρωά του από ένα κοντινό του πρόσωπο, που χρησιμοποιεί παροιμίες και λαϊκό, άμεσο λόγο κι έτσι πλησιάζει ευκολότερα το θεατή και, δεύτερον, να περιγράψει το όνειρο του απλού λαϊκού Έλληνα ο οποίος αναγκάζεται να παριστάνει το δούλο στο Βαυαρό. Όμως οποιαδήποτε δουλειά εκείνη την εποχή βρίσκεται μόνο μέσω μεσολαβητή, όπως ακριβώς συνέβη και με τον υπηρέτη, ο οποίος προσελήφθη κατόπιν παρέμβασης του θείου του. Ωστόσο έτσι χάνει την ησυχία και την ξεγνοιασιά του, στην προσπάθειά του να κερδίσει περισσότερα χρήματα.

Ο τυχοδιώκτης στο μονόλογό του μας εξηγεί τους λόγους που άφησε την πατρίδα του προκειμένου να έρθει στο βάρβαρο και αγάριστο έθνος, την Ελλάδα. Ήθελε να μεταδώσει τα φώτα και τις γνώσεις του, με το αζημίωτο, δουλεύοντας δύο ώρες την ημέρα, παίρνοντας υπέρογκο μισθό, σε αντίθεση με τους οκνηρούς αυτόχθονες οι οποίοι λόγω αναξιοτήτας είχαν απομακρυνθεί από την υπηρεσία και αντιμετώπιζαν πρόβλημα πείνας. Ο απερίγραπτος κυνισμός του παρουσιάζεται όταν λέει πως, ανάλογα με τις πληγές από τις μάχες, δίνει ελεημοσύνη στους ζητιάνους πια, παλιούς αγωνιστές. Μετά περιγράφει τις πολυτελείς συνήθειες της καθημερινότητάς του, αφού ψωνίζει εκλεκτά προϊόντα μόνο από φραντσέζικα μαγαζιά. Άλλωστε τις ίδιες συνήθειες έχουν όλοι οι ξένοι που βρίσκονται γύρω από το παλάτι.

¹¹⁷ Μ. Χουρμούζης, *Ο Τυχοδιώκτης*, ό.π., σ. 22.

Ο Χουρμούζης σε αυτό το σημείο, μέσω ενός άλλου δραματικού προσώπου, του Καπρέλη, θα εστιάσει την κριτική του σε μια κατηγορία άκαπνων Ελλήνων, οι οποίοι, ενώ τα δύσκολα χρόνια της Επανάστασης ζούσαν στο ασφαλές περιβάλλον του εξωτερικού, τώρα, με μόνο όπλο τους τις ευρωπαϊκές συνήθειες και τις αστείες συστατικές επιστολές, έρχονται να διεκδικήσουν με αξιώσεις υψηλές θέσεις στον κρατικό μηχανισμό. Το πόνημα του Καπρέλη για τον οργανισμό της αστυνομίας παρουσιάζει εξαιρετικό ενδιαφέρον, γιατί μέσω αυτού αναλύονται οι μηχανισμοί χειραγώγησης των πολιτών μιας αυταρχικής πολιτικής εξουσίας. Διορισμένοι επαγγελματίες χαφιέδες, βασανισμοί, φυλακίσεις και εξορίες μόνο λόγω κάποιων υποψιών, επιβράβευση της προδοσίας. Στην υπηρεσία της υφαρπαγής διαφόρων πληροφοριών εντάσσονται ακόμα και οι παπάδες στην εκκλησία. Επειδή η γνώση μπορεί να αποτελέσει κίνδυνο για την εξουσία, επιβάλλεται πρόστιμο σε αυτόν που ξέρει να διαβάζει και διπλό πρόστιμο σε αυτόν που γράφει. Ο τυχοδιώκτης όχι μόνο επικροτεί, αλλά πιστεύει ότι ο οργανισμός είναι όμοιος με αυτόν που ισχύει στην πατρίδα του. Η κατάληξη είναι ότι στο ελληνικό βασίλειο όλοι είναι στραβοί, άρα οι αλλήθωροι πρέπει να βασιλεύουν.

Ο συγγραφέας δεν αφήνει να του ξεφύγει τίποτα που αφορά τον τρόπο ζωής στην Ελλάδα των Βαυαρών. Με αφορμή το τραπέζι στο σπίτι του τυχοδιώκτη, αναφέρεται αναλυτικά στην ευρωπαϊκή κουζίνα που μπαίνει και στα ελληνικά σπίτια μέσω των ξένων οι οποίοι ζουν στη χώρα. Τα εδέσματα είναι άφθονα, αλλά δεν μπορεί να τα αγγίξει κανείς, αφού υπάρχει αλλοπρόσαλλη μείξη ειδών και γεύσεων άσχετων με την ελληνική κουζίνα. Ο Θρασύβουλος, ως alter ego του συγγραφέα, αναλαμβάνει με πνευματώδες και δηκτικό χιούμορ να λοιδορήσει τον οικοδεσπότη, ενώ συνάμα, με πειράγματα προς τους υπόλοιπους συνδαιτυμόνες, να διακωμωδήσει τη βαυαρική αφέλεια, ακόμα και στον τρόπο διατροφής.

Ο Χουρμούζης είναι φανερό ότι ως αφετηρία έχει τη διατήρηση της παράδοσης, την προστασία των θεσμών και τη διαφύλαξη της λιτότητας του δημόσιου και του ιδιωτικού βίου. Θα μπορούσε να ισχυριστεί κανείς ότι κρατά μια αντιευρωπαϊκή στάση, ως συντηρητικός που αντιδρά σε καθετί καινούργιο. Όμως τελικά εκείνο που φαίνεται εντονότερα είναι η αντίδρασή του στην ξενομανία, στην πολυτέλεια και στην επίδειξη, σε μια χώρα η οποία είναι βυθισμένη στην προσπάθεια να δημιουργήσει οργανωτικές βάσεις στα πρώτα χρόνια της ανεξαρτησίας της.

Ένα χρόνο έπειτα από τον *Τυχοδιώκτη*, δηλαδή το 1836, ο Χουρμούζης γράφει, την τρίτη κατά σειρά κωμωδία του, τον *Υπάλληλο*. Το έργο αυτό έχει πολιτικό χαρακτήρα αλλά και κοινωνική κριτική. Συμπληρώνει την πολιτική σάτιρα του Χουρμούζη με κέντρο το νεοσύστατο ελληνικό κράτος και αναφέρεται στα πρόσωπα που στελεχώνουν τη διοίκηση του κρατικού μηχανισμού. Ο εμβληματικός ήρωας της κωμωδίας αυτής είναι ένας πρόδηλος αντικατοπτρισμός του βαυαρικού μοντέλου του τυχοδιώκτη και όλοι οι υπάλληλοι που παρελαύνουν στο έργο αποτελούν ένα καθρέφτισμα του ξενικού υποδείγματος. Πιο αναλυτικά για το συγκεκριμένο έργο θα αναφερθούμε σε επόμενο κεφάλαιο.

Ένα κοινωνικό φαινόμενο της εποχής που απασχόλησε το συγγραφέα ήταν η χαρτοπαιξία. Αναφορές για το θέμα αυτό υπάρχουν και στον *Υπάλληλο*. Η χαρτοπαιξία είναι ένα κοινωνικό φαινόμενο που απασχόλησε αρκετούς κορυφαίους συγγραφείς της εποχής αυτής, μεταξύ των οποίων και τον Ντοστογιέφσκι. Ο Χουρμούζης γράφει το *Χαρτοπαίκτη* το 1839, ο Γκόγκολ τους *Παίκτες* το 1842 και ο Ντοστογιέφσκι τον *Παίκτη* το 1866.

Από τους νεότερους ιστορικούς του νεοελληνικού θεάτρου *Ο Χαρτοπαίκτης* έχει θεωρηθεί από τα πιο ολοκληρωμένα έργα του Χουρμούζη αφενός λόγω της υποδειγματικής του δομής και αφετέρου λόγω του ότι εγκολπώνει την κληρονομιά του Σαίξπηρ, του Μολιέρου και του Γκολντόνι.¹¹⁸ Για τον Χουρμούζη, οι χαρτοπαίκτες είναι πάντα τα παράσιτα της εξουσίας. Ως αντίβαρο αυτής της νοσηρής κατάστασης λειτουργεί η οικογένεια η οποία πρέπει να διασωθεί και παράλληλα να επαναφέρει στην τάξη το χαρτοπαίκτη. Η χαρτοπαιξία παρουσιάζεται ως γενικευμένο πάθος της κοινωνίας του νεοτερικού κράτους και ως μια συνήθεια που αντιβαίνει στον ηθικό κώδικα των ελληνικών παραδόσεων. Ως εκ τούτου, πρέπει πρωτίστως να στιγματιστεί ως παρεκκλίνουσα συμπεριφορά, για να διασωθεί η οικογένεια του χαρτοπαίκτη από την οικονομική καταστροφή και στη συνέχεια ο ίδιος. Για τον Γκόγκολ, είναι ένα νοητικό παιχνίδι, ένα παιχνίδι εξυπνάδας, ειρωνείας και καταστροφής, με στόχο το κέρδος, γι' αυτό ως αντανάκλαση το έργο του είναι μια πνευματώδης φάρσα. Η μόνη γυναικεία παρουσία είναι το όνομα που δίνει ο

¹¹⁸ *Ο Χαρτοπαίκτης*, λόγω της δραματικής του αρτιότητας είναι από τα λίγα νεοελληνικά έργα αναφοράς που έχουν αναλυθεί σε ό,τι αφορά τη σχεσιοδυναμική των δραματικών προσώπων του έργου βάσει ποσοτικών και στατιστικών μεγεθών. (Βλ. Γ. Πεφάνης, *Τοπίο της Δραματικής γραφής*, εκδ. Ιδρ. Κώστα και Ελένης Ουράνη, Αθήνα 2003.)

χαρτοπαίκτης στη σημαδεμένη τράπουλα (Αδελαΐδα Ιβάνοβνα).¹¹⁹ Η όποια ελπίδα διάσωσής του –αν υπάρχει– μπορεί να προκύψει ως αποτέλεσμα μιας πνευματικής λειτουργίας.

Ο Ντοστογιέφσκι, ο οποίος θεωρεί ότι όλοι οι Ρώσοι συγγραφείς έχουν «βγει» από το *Παλτό* του Γκόγκολ,¹²⁰ άρα θεωρεί τον εαυτό του κατά κάποιον τρόπο συνεχιστή του έργου του Γκόγκολ, επιχειρεί ένα βήμα πιο πέρα, δηλαδή να παρουσιάσει ένα ψυχολογικό πορτρέτο των παικτών με κέντρο το χρήμα και το πάθος. Όλη η πορεία του έργου είναι μια αργή καταβύθιση του ήρωα σε εσωτερικές διαδικασίες, ένα συνεχές σφυροκόπημα με το πάθος του και μια αποκοπή διαρκείας από τον κοινωνικό περίγυρο. Το τέλος του αφήνεται ανοιχτό στην κρίση του κοινού.

Το θέατρο του Χουρμούζη είναι άμεσο και πηγαίο. Τα θέματα των έργων του δεν τα παραλαμβάνει ως δεδομένους μύθους, αλλά τα αντλεί από την κοινωνική πραγματικότητα της εποχής του, εμπλουτίζοντάς τα με συνειδητή πολιτική σκοπιμότητα. Θα μπορούσαμε να ισχυριστούμε ότι πρόκειται για ένα απλό λαϊκό θέατρο, με λιτή και παρατακτική δομή στη δραματουργία του, το οποίο όμως έχει ιστορικό, πολιτικό και κοινωνικό περιεχόμενο, χωρίς να του διαφεύγει η ψυχαγωγική διάσταση. Ο Χουρμούζης νιώθει στρατευμένος στο εθνικό χρέος του. Η στράτευσή του δεν είναι ούτε φόρμα ούτε μοτίβο ούτε αισθητική αντίληψη. Είναι του αγωνιστή που άλλαξε όπλα και έγινε συγγραφέας, με κίνητρα πάντα πατριωτικά, που πολεμά οτιδήποτε του φαίνεται εθνικά επιζήμιο, δημιουργώντας ωστόσο ένα λαϊκό ζωντανό θέατρο. Ο συγγραφέας μέσα από τον *Τυχοδιώκτη* παρουσιάζεται σαρκαστικός, εμπαθής, φανατικός, αδυσώπητος και τελικά υπερβολικός, ακολουθώντας εμμέσως τα χνάρια της κωμωδίας του Αριστοφάνη. Μετασχηματίζει τα δομικά μειονεκτήματα σε αρετές, από τη σκοπιά μιας λαϊκής θεατρικής λειτουργίας.

¹¹⁹ Νικολάι Γκόγκολ, *Οι Παίκτες*, μτφρ. Ε. Κριτσέφσκαγια, εκδ. Νεφέλη, Αθήνα 2008, σ. 108.

¹²⁰ Annic Benoit-Dusauroy – Guy Fontaine, *Ευρωπαϊκά Γράμματα – Ιστορία της Ευρωπαϊκής Λογοτεχνίας*, εκδ. Σοκόλη, τόμ. Β', Αθήνα 1992.

Β' ΚΕΦΑΛΑΙΟ: Η ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΣΚΕΨΗ ΚΑΙ Η ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΚΡΙΤΙΚΗ ΤΟΥ Μ. ΧΟΥΡΜΟΥΖΗ

ΣΤΗΝ ΟΘΩΜΑΝΙΚΗ ΑΥΤΟΚΡΑΤΟΡΙΑ

1. Η ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΣΚΕΨΗ ΤΟΥ ΧΟΥΡΜΟΥΖΗ ΩΣ ΔΗΜΟΣΙΟΓΡΑΦΟΥ ΚΑΙ ΕΚΔΟΤΗ ΤΗΣ ΕΦΗΜΕΡΙΔΑΣ «ΑΡΜΟΝΙΑ» ΣΤΗΝ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΗ

Η πρώτη οθωμανική εφημερίδα ήταν η *Takvim-i veka*, η οποία εκδιδόταν στην Κωνσταντινούπολη από το Νοέμβριο του 1831, ενώ μια γαλλική εκδοχή της εμφανίστηκε το ίδιο έτος από τον Alexandre Blacqre.¹²¹ Το αναγνωστικό κοινό της οθωμανικής έκδοσης αποτελούσαν κατά κύριο λόγο οι κρατικοί λειτουργοί για να μαθαίνουν τις προθέσεις της κυβέρνησης, ενώ το κοινό της γαλλικής έκδοσης αποτελούσε το προσωπικό των πρεσβειών της Κωνσταντινούπολης. Η εφημερίδα ήταν και πηγή πληροφοριών για τις ευρωπαϊκές εφημερίδες, γιατί έτσι μάθαιναν για τις οθωμανικές απόψεις σε διάφορα πολιτικά ζητήματα.¹²² Κατά τη S. Faroqhi, ο Τύπος δε διαδραμάτισε σημαντικό ρόλο στην οθωμανική ζωή εξαιτίας των αυστηρών και απρόβλεπτων στην εφαρμογή τους κανόνων λογοκρισίας, αλλά και της δυσκολίας μεταφοράς του εγκαίρως στην επαρχία λόγω του κακού οδικού δικτύου. Ένας ακόμα λόγος ήταν η χαμηλή κυκλοφορία από τη δωρεάν διάθεση των εφημερίδων και των περιοδικών σε πολλά καφενεία.¹²³ Ο ελληνικός Τύπος εμφανίστηκε στην Κωνσταντινούπολη με το φύλλο «Εφημερίς Κωνσταντινουπόλεως» το 1839. Η πρώτη τακτική εφημερίδα με μεγάλη χρονική διάρκεια ήταν ο *Τηλέγραφος του Βοσπόρου* (1849-1888) του Κωνσταντίνου Φωτιάδη. Μετά το 1856 και την υπογραφή του διατάγματος Χάτι- Χουμαγιούν εκδόθηκαν πολλές εφημερίδες και περιοδικά

¹²¹ Suraiya Faroqhi, *Προσεγγίζοντας την Οθωμανική Ιστορία*, μτφρ. Κ. Καμπουρίδης, εκδ. USP, Θεσσαλονίκη 2006, σ. 244.

¹²² Στο ίδιο.

¹²³ Στο ίδιο.

υποστηριζόμενα από τους ελληνικούς Συλλόγους της Κωνσταντινούπολης. Ενδεικτικά αναφέρουμε τις μεγάλες εφημερίδες *Ανατολικός Αστήρ* (1861-1893) του Βασ. Καλλίφρονος, *Κωνσταντινούπολις* (1867-1893) του Δημ. Νικολαΐδη και *Νεολόγος* του Σταύρου Βουτυρά.

Ο Χουρμούζης αποφασίζει να εκδώσει το 1864 στην Κωνσταντινούπολη μια εφημερίδα πολιτικού και φιλολογικού περιεχομένου. Αυτό το δηλώνει κάτω από τον κύριο τίτλο «Αρμονία εφημερίς πολιτική και φιλογική εν Κωνσταντινουπόλει». Επίσης δηλώνει ότι ο ίδιος είναι συντάκτης και εκδότης, καθώς και ότι η εφημερίδα κυκλοφορεί δύο μέρες την εβδομάδα, συγκεκριμένα κάθε Τετάρτη και Σάββατο. Στην πρώτη σελίδα ακολουθεί ένα μόνιμο σχήμα, τις περισσότερες φορές με πρώτο θέμα ένα γεγονός από την εσωτερική ειδησεογραφία που αφορά την ομογένεια ή την αυτοκρατορία, αλλά πάντα με αντανάκλαση στο ελληνικό στοιχείο. Αμέσως μετά ακολουθούσε ένα άρθρο όπου ο Χουρμούζης σχολίαζε εξωτερικές ειδήσεις με τίτλο «πολιτική επιθεώρησις», ενώ στο υπόλοιπο κάτω μέρος της πρώτης σελίδας υπήρχε μια επιφυλλίδα.

Θεωρούμε ότι ο τρόπος που παρουσιάζονται τα θέματα της επικαιρότητας, δηλαδή αυτά που επιλέγονται ως πρωτοσέλιδα, αλλά και κάποια μικρά σχόλια στις εσωτερικές σελίδες αποκαλύπτουν τις πολιτικές θέσεις του συντάκτη των άρθρων. Ωστόσο δε θα επιμείνουμε τόσο στην παρουσίαση πολλών θεμάτων που παρήλασαν στις σελίδες της *Αρμονίας*, αλλά σε ορισμένα από αυτά με αναλυτικό τρόπο, ώστε να εξαγάγουμε κάποια χρήσιμα συμπεράσματα για την πολιτική σκέψη του Χουρμούζη.

Στο πρώτο φύλλο της εφημερίδας *Αρμονία*¹²⁴ και στην πρώτη σελίδα αναγγέλλεται η έκδοσή της, κατόπιν αδείας της κυβέρνησης, ενώ αναφέρονται οι σκοποί και οι επιδιώξεις της έκδοσης αυτής. «Η μετ' ευσημοσύνης συζήτησης των εθνικών μας πραγμάτων έσεται το σπουδαιότερον μέλημα της Αρμονίας».¹²⁵ Επίσης αναφέρεται ότι η αγάπη για την αλήθεια και το κοινωνικό καθήκον θα ενώσει το σπουδαίο με το τερπνό και το χρήσιμο με το ποικίλο, αλλά και με την πατρική μέριμνα, επίβλεψη και αρωγή της Κυβέρνησης και «συμμορφούμενοι κατά γράμμα με τας περί τύπου διατάξεις».¹²⁶ Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει το πρώτο άρθρο της εφημερίδας

¹²⁴ Εφ. *Αρμονία*, αρ. φ. 1, 11/3/1864 (Αρχείο Τύπου Βουλής).

¹²⁵ Στο ίδιο.

¹²⁶ Στο ίδιο.

όπου ο Χουρμούζης «λιβανίζει» το Σουλτάνο και την κυβέρνησή του. «Αφ' ης ημέρας ανέβη εις τον Θρόνον ο νυν ευκλεώς Βασιλεύων Μεγαλειότατος Σουλτάν AZIZ, σπουδαίαι βελτιώσεις εγένοντο εφ' όλων των κλάδων της Διοικήσεως, και κατά πρώτον ήδη εδημοσιεύθη και ο ισολογισμός του Κράτους. Αλλά το επίσης λόγου άξιον, καθ' ημάς, είναι και η εις τας επαρχίας αποστολή Γενικών Επιθεωρητών [...] έσπευσε και τας αποδειχθείσας καταχρήσεις να περιστείλει παραδειγματικώς, και τας ανάγκας του λαού εν μέρει να θεραπεύση και λέγομεν εν μέρει διότι είναι απολύτως αδύνατον, εις οιανδήποτε Κυβέρνησιν, να δυνηθή εν βραχύ χρονικώ διαστήματι να καταστρέψει προλήψεις απηρχαιωμένας, και των προλήψεων το κράτος είναι πανίσχυρον, διότι δεσμεύει και τον νουν και την θέλησιν να εκριζώση έξεις πεπαλαιωμένας [...] Η σημερινή Κυβέρνηση της Α.Α.Μ. σύγκειται από τους εξοχωτέρους άνδρας, διότι και η παιδείαν των και η φρόνησίς των και η ικανότης των είναι αδιαφιλονίκητα... Η Α.Α.Μ. ο μεγάλθυμος Σουλτάνος παρέχει καθ' εκάστην νέα δείγματα της ενδελεχούς μερίμνης Του υπέρ της ευημερίας όλων ανεξαιρέτως εν τω Κράτει Αυτού εθνών...»¹²⁷ Ο Χουρμούζης σε πρώτο επίπεδο υποβάλλει τα σέβη του στο Σουλτάνο και στα μέλη της κυβέρνησής του και μάλιστα δουλικά. Σε δεύτερο επίπεδο όμως διακρίνουμε την αγωνία του να προχωρήσουν οι αλλαγές στον τρόπο διοίκησης της αυτοκρατορίας. Λέγοντας «εν μέρει», μπορούμε να υποθέσουμε ότι υπαινίσσεται με εύσημο τρόπο πως οι αλλαγές αυτές προχωρούν αργά και προτρέπει για την άμεση εφαρμογή τους. Το άλλο θέμα το οποίο προτάσσει είναι η ίση μεταχείριση των εθνών τα οποία απαρτίζουν την Οθωμανική Αυτοκρατορία.

Στο δεύτερο φύλλο της εφημερίδας¹²⁸ και συγκεκριμένα αυτό της 18/3/1864 ο Χουρμούζης καταπιάνεται με την εκλογή των νέων μελών του Μ. Συμβουλίου.¹²⁹ Το συγκεκριμένο άρθρο κρίνεται πολύ σημαντικό γιατί επιχειρείται κατ' ουσίαν μια

¹²⁷ Στην Οθωμανική Αυτοκρατορία, οι επίσημες υποσχέσεις ότι θα γίνουν μεταρρυθμίσεις προς όφελος των χριστιανών μένουν σχεδόν γράμμα νεκρό, παρά την επικύρωσή τους από τη διάσκεψη στο Παρίσι. Βλ. Ρ. Ριστελχύμπερ, «Επαναστάσεις και Εθνικοί Πόλεμοι» στο *Παγκόσμιος Ιστορία*, επ. Μ. Ντυνάν, τόμ. Β', εκδ. Πάπυρος, Αθήνα 1966, σ. 269.

¹²⁸ Εφ. *Αρμονία*, ό.π., αρ. φ. 2, 18/3/1864.

¹²⁹ Με την εφαρμογή του διατάγματος Χάτι-Χουμαγιούν το 1858 στο «Προσωρινό Συμβούλιο», εκτός του κλήρου συμμετέχουν και λαϊκοί αντιπρόσωποι από την Κωνσταντινούπολη αλλά και τις εξαρτημένες επαρχίες του οικουμενικού θρόνου. Κατά το Σβορόνο αυτό είναι μια νίκη της ανερχόμενης αστικής τάξης γιατί έτσι πετυχαίνει δημοκρατικότερη διοίκηση της εκκλησίας και των ελληνικών κοινοτήτων της Οθωμανικής αυτοκρατορίας. (Ν. Σβορόνος, *Επισκόπηση της Νεοελληνικής Ιστορίας*, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα 2007, σ. 94.)

παρουσίαση της λειτουργίας του Συμβουλίου. Αναφέρεται σε προβλήματα και δυσχέρειες που έχουν προκύψει από την έως τότε λειτουργία του, υποδεικνύει τα προσόντα τα οποία πρέπει να διαθέτουν οι υποψήφιοι λαϊκοί για τις θέσεις των μελών και προειδοποιεί για τις συνέπειες από την κυβερνητική οργή όταν δεν εφαρμόζονται ορθά οι νόμοι της αυτοκρατορίας.¹³⁰ Ο Χουρμούζης εξηγεί ότι τα άτομα που εκλέγονται στο Συμβούλιο και προέρχονται από το σύνολο των ενοριών είναι τέσσερα. Βάσει του κανονισμού και των άρθρων περί σχηματισμού Μ. Συμβουλίου, ως απαιτούμενα προσόντα τίθενται: «πείραν των πραγμάτων, και γενικής απολαμβάνοντα υπολήψεως και εμπιστοσύνης παρά τε τη Κυβερνήσει και τω Έθνει». Ωστόσο ο Χουρμούζης, εκτός των παραπάνω, θεωρεί ότι τα υποψήφια μέλη πρέπει να έχουν επαρκή μόρφωση και να είναι εύπορα, γιατί αν κάποιος αναλαμβάνει άμισθη δημόσια υπηρεσία, πρέπει να έχει ως μόνο σκοπό του το γενικό συμφέρον και σε καμία περίπτωση το ατομικό. Όταν αναφέρεται στην επαρκή μόρφωση, δεν το κάνει τυχαία. Υπονοεί τους Νεοφαναριώτες, μια ηγετική ελίτ του μιλλέτ με υψηλές θέσεις στον κρατικό μηχανισμό της αυτοκρατορίας, ενώ όταν χρησιμοποιεί τον όρο «εύπορους», φωτογραφίζει την αστική τάξη, ιδίως τους εμπόρους και τους τραπεζίτες. Γνωρίζοντας την πολιτική αντιπαλότητα των δυο ηγετικών στρωμάτων, προσπαθεί να κρατήσει ίσες αποστάσεις, επειδή τους θεωρεί εξίσου απαραίτητους στο Μ. Συμβούλιο. Στη συνέχεια αναρωτιέται γιατί τέτοιοι πολύτιμοι άνδρες δε «θηρεύουν» ανάλογες θέσεις, για να καταλήξει: «... διότι, αν και βλέπωμεν μετά θλίψεως την ελεεινότητα των κοινών μας πραγμάτων, πάλιν δεν απελπιζόμεθα, πιστεύομεν μάλιστα ότι τοιοῦτοι ἄνδρες λαμβάνοντες μέρος ενεργόν εις τα πράγματα του κοινού, εἴν' αδύνατον να μη φέρωσι την επιθυμητὴν βελτίωσιν». Αφού αναφέρει και τη δική του εμπειρία στα κοινά, επιτάσσει ορισμένες προϋποθέσεις στα μέλη που θα εκλεγούν: «... διὰ ν' ανταποκριθῶσιν επαξίως εις την αγαθὴν θέλησιν της Κυβερνήσεως, δικαιώσουν την προς αὐτὰ εμπιστοσύνη των εντολέων των, πρέπει να

¹³⁰ Με το αυτοκρατορικό διάταγμα στις 3/11/1839 Χάτι- Σερίφ του Γκιουλχανέ ο Σουλτάνος Αβδούλ Μεδζίτ κάνοντας μια προσπάθεια εκσυγχρονισμού της Αυτοκρατορίας έθεσε πάνω από τη θρησκεία το ίδιο το κράτος. Στην εφαρμογή του διατάγματος το ύφος ήταν απόλυτο. «Εν γένει άνευ νόμων δεν δύναται να παραχθή εις το Κράτος ούτε ισχύς, ούτε πλούτος, ούτε ευδαιμονία και ησυχία... Επειδή μόνος σκοπός των παρόντων θεσμών τυγχάνει η αναγέννησης της θρησκείας, της κυβερνήσεως, του Έθνους και του Κράτους, υποχρεούμεθα να μην πράξωμεν τι αντικείμενον εις αυτούς... Μετά ταῦτα, όστις εκ των ουλεμά ή των μεγιστάνων του Κράτους ή οιοσδήποτε άλλος παραβιάση τους θεσμούς τούτους θέλει υποστή αδιακρίτως του βαθμού, της περιωπής και της υπολήψεως του προσώπου, την ανάλογον προς το καλώς βεβαιωθέν αμάρτημά του ποινήν». (Αυτοκρατορικόν Διάταγμα, αναγνωσθέν εν Γκιουλχανέ, 3/11/1839, σσ. 2852-3., Αρχείο Πανεπιστημίου Κρήτης.)

φράζωσι τα ὦτα των εις τας μυστικάς συστάσεις και παρακλήσεις, και ν' αποστρέψωσι μετά περιφρονήσεως το πρόσωπον από τας διαβολάς και τας ραδιουργίας των απαρεσκομένων την παρρησίαν των άλλων, και εργαζομένων εν τη σκοτία».

Ο Χουρμούζης, με πλάγιο τρόπο στην αρχή, μιλώντας για τις αρετές και τα προσόντα τα οποία πρέπει να έχουν τα μέλη, αποκαλύπτει την ελεεινή κατάσταση που επικρατεί στο Συμβούλιο και τους μεγαλοκληρικούς που το απαρτίζουν, οι οποίοι εμφανίζονται να δρουν υπογείως και να συνωμοτούν προκειμένου να διαχειρίζονται τα κοινά σύμφωνα με τα συμφέροντά τους.¹³¹ Φαίνεται μάλιστα να γνωρίζει τι συμβαίνει σε βάθος, όμως επειδή το άρθρο γράφεται πέντε μέρες πριν από τις εκλογές, δεν πέφτει στην παγίδα να καταδείξει συγκεκριμένα πρόσωπα της Συνόδου, κατά την προσφιλή του μέθοδο, γιατί προφανώς δε θέλει να πολώσει τα πράγματα. Ωστόσο στη συνέχεια του άρθρου του τεχνηέντως παρουσιάζει τους Συνοδικούς σαν αντίμαχους στη θέληση του Σουλτάνου. «Δεν αντιπολιτεύεται την Κυβέρνησιν, μόνον ο φανερά κατακρίνων τας πράξεις αυτής, την αντιπολιτεύεται επίσης, και ο, δι' οποιονδήποτε λόγον, γινόμενος πρόσκομμα εις την βελτίωσιν των κοινών πραγμάτων, διότι συντελεί εις το να δυσφημηται η Κυβέρνησις, και η αντιπολίτευσις είναι ασυγκρίτως χειροτέρα της φανεράς». Στο τέλος του άρθρου υπενθυμίζει αυτά που είχε τονίσει και στο πρώτο φύλλο της εφημερίδας του, δηλαδή ότι έχει σκοπό να συνδράμει την κυβέρνηση και μετά τελειώνει με τα εξής: «Ας προσέξωμεν λοιπόν καλώς και ας εργασθώμεν μετ' ειλικρινείας και αυταπαρνήσεως εις την βελτίωσιν των κοινών μας, διότι παρά την εθνικήν κατάραν, επίκειται και η δικαία της Κυβερνήσεως οργή». Ο Χουρμούζης εδώ από τη μια πλευρά τονίζει την έννοια της «συνδρομής» του προς την κυβέρνηση του Σουλτάνου και από την άλλη απειλεί μέσω αυτής να λειτουργήσει εύρυθμα το Συμβούλιο. Στο άρθρο του αυτό υπάρχει μια ισορροπία μεταξύ επιθυμίας, προτροπής και απειλής και είναι με τέτοιο τρόπο δομημένο, ώστε οι Συνοδικοί, ο τελικός αποδέκτης, να μην μπορούν να τον κατηγορήσουν εύκολα, αφού τα ζητούμενα του αρθρογράφου τεχνηέντως ταυτίζονται με αυτά του Σουλτάνου. Στο άρθρο αυτό μπορούμε να διακρίνουμε με ευκολία ένα

¹³¹ «Η Συνέλευση αυτή, όχι χωρίς αντίσταση της Συνόδου και της ολιγαρχικής ομάδας που την περιβάλλει, επεξεργάζεται τους νέους κανονισμούς του Πατριαρχείου και του Έθνους, οι οποίοι επικυρώθηκαν από την Πύλη το 1861. Η αντίθεση όμως προς το νέο φιλελεύθερο σύστημα που καταργούσε την παντοδυναμία της ισόβιας συνόδου κράτησε ως το 1876». (Ν. Σβορώνος, *Επισκόπηση της Νεοελληνικής Ιστορίας*, σ. 94).

δημοσιογράφο με πολιτική εμπειρία, ο οποίος γνωρίζει επακριβώς τις ανοχές και τα όρια του συστήματος, άρα μπορεί αφενός να στρέφει τα βέλη του στο αντικείμενο που τον ενδιαφέρει και αφετέρου με άνεση να εξασφαλίζει τα νότα του. Επειδή η σχέση του Χουρμούζη με το Πατριαρχείο και την Εκκλησία αποτέλεσε την αιχμή της πολιτικής και δημόσιας παρέμβασής του, θα αναφερθούμε σε αυτήν εκτενώς σε ξεχωριστό κεφάλαιο.

Ένα πρωτοσέλιδο άρθρο του Χουρμούζη στο φύλλο της 23/5/1864¹³² αναφέρεται στην πρόθεση της Εφορίας των εθνικών φιλανθρωπικών καταστημάτων να οικοδομήσει Ορφανοτροφείο στην Κωνσταντινούπολη. Αφού παρουσιάζει τα οικονομικά στοιχεία, όπως, π.χ., ότι για την ανοικοδόμηση χρειάζονται 15.000 λίρες, και την ετήσια δαπάνη, η οποία ανέρχεται στις 5.000 λίρες, απευθύνει την έκκλησή του στους ομοεθνείς πλούσιους, στις υπόλοιπες ευρωπαϊκές πρωτεύουσες, γιατί πιστεύει ότι το ποσόν είναι μεγάλο για να καλυφθεί από τους Έλληνες της Πόλης. Επιχειρηματολογεί παρουσιάζοντας τα έργα τα οποία πραγματοποιήθηκαν με αυτό τον τρόπο στην Αθήνα: «Και αληθώς αίσθημα υπερηφανείας μάς κατακυριεύει οσάκις πρόκειται να κάμωμεν λόγον περί της φιλογενείας των πλουσίων μας! Διότι έχομεν και αμέσως πρόχειρα πολλά έργα των να δείξωμεν τα εν Αθήναις εκπαιδευτικά και φιλανθρωπικά καταστήματα, οίον το Πανεπιστήμιον, η Ριζάρειος Σχολή, το Παρθεναγωγείον, το Αστεροσκοπείον, το Τυφλοκομείον, το Ορφανοτροφείον των Αρρένων, το Ορφανοτροφείον των Κορασίων, το Πολυτεχνικόν Σχολείον, η Ακαδημία, το Βαρβάκειο κλπ. είναι τρανοτάτη απόδειξις ότι το Έθνος ευμοιρεί από Αρσάκας, Ριζάρας, Βαρβάκας, Στουρνάρας, Σίνας, Χατσή Κώστας, Βερναδάκας και πλείστους άλλους συναμμίλους αυτών». Ο Χουρμούζης παρουσιάζει ένα δίκτυο από εύπορους Έλληνες και επιδιώκει την αλληλεγγύη προς τους ομοεθνείς σε όλα τα μήκη και πλάτη της Ευρώπης, όπου και αν ευρίσκονται, ώστε να ενισχύονται οι εθνικοί δεσμοί μεταξύ των Ελλήνων και όχι τα κοινωφελή έργα να γίνονται αποκλειστικά στην Αθήνα. Μάλιστα λέει ότι δεν πρέπει να θεωρούν «ημάς τους εν Τουρκία τριτεξαδέλφους». Βεβαίως και σε αυτό το άρθρο δεν παραλείπει να επαινέσει τις καλές προθέσεις του Σουλτάνου «... εις τας τοσαύτας αγαθοεργίας της Α.Α.Μ. του Μεγαθύμου Σουλτάνου, δεν πρέπει να ανταποκριθώμεν και ημείς δι' έργων, αφού μάλιστα έχομεν και τας χρηστοτέρας ελπίδας, ότι του οικοδομηθησομένου Ορφανοτροφείου πρώτος ΕΥΕΡΓΕΤΗΣ έσεται ο τρισέβαστος

¹³² Εφ. *Αρμονία*, ό.π., αρ. φ. 19 , 23/5/1864, σ. 1.

και φιλόλαος ΜΟΝΑΡΧΗΣ; Μη λησμονώμε ότι και ο φιλόλαος αδελφός της Α.Α.Μ., ο αείμνηστος Σουλτάν Μετζήδ ηυδόκησε τη ικεσία του αείμνηστου Ιω. Ψυχάρη, να προικήσει και το Νοσοκομείο μας με πολλές μερίδας άρτου και κρέατος».

Ο Χουρμούζης μέσω του άρθρου για τα κοινωφελή ιδρύματα στοχεύει στη σφυρηλάτηση δεσμών μεταξύ των απανταχού Ελλήνων στο πλαίσιο της μεγαλοϊδεατικής ιδεολογίας. Προβάλλει τα έργα που ολοκληρώθηκαν στην Αθήνα τα τελευταία χρόνια σε αντίθεση με την περιφέρεια, όχι του νεότερου ελληνικού κράτους, αλλά με αυτήν του ελληνικού έθνους. Το θέμα της οικονομικής ενίσχυσης χρησιμοποιείται σαν όχημα σύσφιξης δεσμών περισσότερο παρά σαν πραγματική ανάγκη. Γνωρίζουμε άλλωστε ότι τα χρόνια αυτά οι αστοί Κωνσταντινουπολίτες είναι σε άριστη οικονομική κατάσταση.¹³³

Ένα σημαντικό άρθρο του Χουρμούζη αφορά την κατάσταση στην Κρήτη τον Οκτώβριο του 1866.¹³⁴ Στο άρθρο αυτό, εκτός από την Κρήτη, αναφέρει και το ζήτημα των Ηγεμονιών και την κατάσταση στο Μαυροβούνιο, ζητήματα τα οποία, κατά το συγγραφέα, συνδέονται με τα συμφέροντα των χριστιανών. Εντυπωσιάζει το γεγονός ότι στην ανάλυση των συμβάντων προβάλλει αποκλειστικά τους γαλλικούς διπλωματικούς χειρισμούς. Σε αυτό το σημείο θα πρέπει να επισημάνουμε ότι ο Χουρμούζης γνωρίζει πολύ καλά την Κρήτη, αφού έχει συγγράψει και πόνημα (*Τα Κρητικά* το 1842) όπου εκεί παρουσιάζει αναλυτικά τη γεωγραφική, πολιτική, οικονομική και κοινωνική κατάσταση στην Κρήτη. Μάλιστα ο Μ. Γεδεών το θεωρεί, μαζί με την εφημερίδα *Αρμονία*, ό,τι καλύτερο έχει παρουσιάσει ο Χουρμούζης.¹³⁵ Στην εισαγωγή του βιβλίου του ο συγγραφέας αναφέρει: «Η Ελλάς ενόσω υστερείται την Κρήτην υστερείται την ασφάλειάν της... εάν επέπρωτο να υστερηθή διά πάντα η

¹³³ Η αστική τάξη στην Κων/λη, κυρίως έμποροι, ήταν μια πανίσχυρη τάξη που ακολούθησε ανοδική πορεία όλο το 19^ο αιώνα, με εξαίρεση την περίοδο της Ελληνικής Επανάστασης και τα αμέσως επόμενα χρόνια. «... έχοντας υπό τον έλεγχό τους το εξαγωγικό και εισαγωγικό εμπόριο της Κωνσταντινούπολης, την αγορά χρήματος (τράπεζες, χρηματιστήρια) και τις σπουδαιότερες δημόσιες και ιδιωτικές επιχειρήσεις (ξενοδοχεία, καταστήματα), οι άνθρωποι αυτοί του εμπορίου αποτέλεσαν τη μεγαλοαστική τάξη της ελληνικής κοινωνίας που διακρίθηκε για τη μεγάλη κοινωνική προσφορά της, τόσο στον κωνσταντινουπολίτικο ελληνισμό, όσο στο ελεύθερο ελληνικό κράτος, στην οικονομική ανασυγκρότηση του οποίου ήρθε αρωγός». (Χ. Σταματοπούλου – Βασιλάκου, *Το Ελληνικό Θέατρο στην Κωνσταντινούπολη το 19^ο αιώνα*, τόμ. Α', εκδ. Νέος Κύκλος Κωνσταντινουπολιτών, Αθήνα 1994, σ. 42.)

¹³⁴ Μ. Χουρμούζης, «Κωνσταντινούπολις, 17 Οκτωβρίου 1866», εφ. *Αρμονία*, 18/10/1866, σ. 1.

¹³⁵ Μ. Γεδεών, *Αποσημειώματα Χρονογράφου 1800-1913*, Εν Αθήναις τύποις Φοίνικος 1932, Ψηφιακή Βιβλιοθήκη Ανέμη, Πανεπιστήμιο Κρήτης, σ. 32.

Ελλάς την Κρήτην, έπρεπε και διά πάντα (εάν εδύνατο και διά πάντα να υπάρχει Ελλάδα άνευ της Κρήτης) να πενθυφορή για μια τέτοια υστέρησιν».¹³⁶ Γνωρίζουμε ότι η Επανάσταση στην Κρήτη, ξεκινώντας το 1866, θα κρατήσει τουλάχιστον μια τριετία.¹³⁷ Ο Χουρμούζης ωστόσο κάνει διαφορετική πολιτική εκτίμηση. «Τα πράγματα της Κρήτης φαίνονται προσλαμβάνοντα χαρακτήρα καθησυχαστικών. Ενώπιον δε δυσχερειών αίτινες αναφύησαν, η κυβέρνησις του Αυτοκράτορος ενέμεινε πιστή την πολιτική της συντηρήσεως και προόδου, ην ενδελεχώς ηκολούθησεν εν τη Ανατολή».¹³⁸ Εντυπωσιάζει η αλλαγή της στάσης του σε σχέση με όσα προαναφέραμε στα *Κρητικά*, όταν τώρα παρουσιάζει την ανεξαρτησία της Κρήτης ως «ονειροπολήματα του λαού» και τονίζει σε αυτή τη φάση την ανάγκη ειρηνικής διευθέτησης, με τις προσπάθειες της γαλλικής διαμεσολάβησης. Δε διαστρέφει τα γεγονότα όταν αναφέρει: «Το αίμα έρρευσεν λοιπόν, και η επανάστασις υποθαλπομένη υπό των διαδηλώσεων αίτινες αναφαίνοντο εν τω Αρχιπελάγει και εν αυτή τη Ελλάδι, έλαβε κατά πρώτον χαρακτήρα ικανώς σοβαρόν». Στο άρθρο του παρουσιάζει τη γαλλική διαμεσολάβηση σημαντική και μάλιστα αναφέρει πως η γαλλική κυβέρνηση η οποία διάκειται ευμενώς έναντι της Ελλάδας, παρείχε συμβουλές οι οποίες έγιναν δεκτές ευχαρίστως από τον βασιλέα Γεώργιο. Επίσης αναφέρει: «η ταραχή ηλαττώθη σήμερον εις τας νήσους και τας ομόρους τη Ελλάδι ελληνικάς επαρχίας, και οι Κρήτες δε αυτοί φαίνονται μάλλον διατεθειμένοι να δεχθώσι την συνδιαλλακτικήν πρόσκλησιν ην απεύθυναν αυτοίς η Πύλη».

Ο Χουρμούζης στο τμήμα του άρθρου που αφορά την Κρητική Επανάσταση φαίνεται αντιφατικός με αυτά που υποστήριζε στα *Κρητικά* το 1842. Ακόμα θα μπορούσε να ισχυριστεί κανείς ότι η τοποθέτησή του έρχεται σε αντίθεση με τα μεγαλοϊδεατικά σχέδια που φαίνεται να ασπάζόταν ως στέλεχος του γαλλικού κόμματος του Κωλέττη. Αυτό που φαίνεται σταθερό με την πάροδο του χρόνου δείχνει να είναι η εμπιστοσύνη του στη γαλλική εξωτερική πολιτική απέναντι στην

¹³⁶ Μ. Χουρμούζης, *Τα Κρητικά*, εκδ Αγαθή τύχη, Αθήνα 1842, σ. 6.

¹³⁷ «Το σημαντικότερον όμως γεγονός ήτο, ότι η Κατάστασις εις Κρήτην ενεφανίζετο εκρηκτική. Επέκειτο ακριβώς η επί τριετίαν διαρκέσασα μεγάλη Κρητική επανάστασις, η οποία δεν συνετάραξε μόνον την Ελλάδα, αλλά προεκάλεσε παγκόσμιον συγκίνησιν... Επετεύχθη πάντως την 9/21 Ιουνίου 1866, ο σχηματισμός νέας κυβερνήσεως Βούλγαρη με συνεργασίαν Επ. Δεληγεώργη. Την εποχήν εκείνην ήρχισεν η Κρητική επανάστασις. (Σπύρος Μαρκεζίνης, *Πολιτική Ιστορία της Νεωτέρας Ελλάδος*, εκδ. Πάπυρος, Αθήνα 1966, τόμ. 4, σ. 89.)

¹³⁸ Μ. Χουρμούζης, «Κωνσταντινούπολις, 17 Οκτωβρίου 1866», εφ. *Αρμονία*, ό.π., 18/10/1866, σ. 1.

Ελλάδα. Ωστόσο, με βάση την πολιτική του εμπειρία, αντιλαμβάνεται ότι η υπάρχουσα κυβέρνηση στην Ελλάδα, αυτή τη χρονική στιγμή, είναι ανέτοιμη να μπορέσει να στηρίξει στρατιωτικά μια τέτοια επιχείρηση, η οποία μπορούσε να οδηγήσει σε αντιπαράθεση ευρείας κλίμακας και αναπόφευκτη εθνική καταστροφή. Πραγματικά δύο μήνες αργότερα η κυβέρνηση Βούλγαρη, αποτυχούσα, θα δώσει τη θέση της στην κυβέρνηση του Κουμουνδούρου.¹³⁹

Στην ουσία μέσω του άρθρου προτείνει αναδίπλωση των ελληνικών θέσεων για μια καλύτερη προετοιμασία σε πολλά επίπεδα. Δεν είναι τυχαίο το ότι στο ίδιο άρθρο παρακολουθεί και σχολιάζει τα γεγονότα στο Μαυροβούνιο. Πάλι με παρέμβαση γαλλική φαίνεται να επιλύονται εκκρεμή ζητήματα με τους χριστιανούς των Ηγεμονιών. Στο άρθρο του ο Χουρμούζης αναφέρεται εκτενώς στους πολέμους Οθωμανικής Αυτοκρατορίας-Μαυροβουνίου το 1858 και το 1862, λόγω της αβεβαιότητας των συνόρων και των συνεχών επεισοδίων στην οροθετική γραμμή, και παρουσιάζει τις προσπάθειες της γαλλικής κυβέρνησης να εξομαλυνθεί η κατάσταση μέσω συμφωνίας: «αι δε διαπραγματεύσεις αίτινες εγένοντο εν Κωνσταντινουπόλει, διεξήχθησαν αισίως, χάρις δε εις την συμφωνίαν ταύτην σχέσεις φιλικαί δίνανται του λοιπού να καθιριθώσι μεταξύ της Πύλης και της Ηγεμονίας, και επιτρέπεται να ελπίζωμεν ότι αι αμοιβαίαι επιδρομαί αίτινες εξ αμνημονεύτων χρόνων, εμάστιζον τας χώρας ταύτας δεν θα επαναληφθώσι πλέον».¹⁴⁰ Ένα εύλογο ερώτημα που τίθεται για το συγκεκριμένο άρθρο είναι γιατί το ζήτημα της Κρήτης παρουσιάζεται μαζί με αυτό του Μαυροβουνίου από το συντάκτη του.

Μία πρώτη απάντηση θα μπορούσε να είναι ο κοινός παρονομαστής των ειρηνευτικών παρεμβάσεων, δηλαδή του γαλλικού παράγοντα. Ωστόσο ο Χουρμούζης γνωρίζει ότι οι Έλληνες δεν είναι οι μόνοι πια στο πολιτικό παιχνίδι που διεκδικούν εδάφη από την Οθωμανική Αυτοκρατορία. Οι όποιες αυτονομίες στην περιοχή λογικά θέτουν αντίστοιχα αλυστωτικά ζητήματα με αυτά της Μεγάλης Ιδέας της Ελλάδας Συνεπώς, όταν προτάσσει τη λέξη «χριστιανικές» χώρες, διαβλέπει ή

¹³⁹ «Η κυβέρνηση Κουμουνδούρου (σχηματίστηκε το Δεκέμβριο 1866), που το κόμμα του ήταν τότε ο μόνος συνεπής και σοβαρός πολιτικός σχηματισμός, με υπουργό Εξωτερικών το νέο Χαρίλαο Τρικούπη, βάλθηκε να αναδιοργανώσει και ν' αυξήσει το στρατό και το ναυτικό, και να ζητήσει συμμάχους για κοινή δράση κατά της Τουρκίας». (Ν. Σβορώνος, *Επισκόπηση της Νεοελληνικής Ιστορίας*, σ. 98.)

¹⁴⁰ Μ. Χουρμούζης, «Κωνσταντινούπολις, 17 Οκτωβρίου 1866», εφ. *Αρμονία*, 18/10/1866, ό.π., σ. 1.

προσδοκά μια κάποια συνεννόηση μεταξύ των χριστιανικών χωρών. Η θέση των χριστιανών στο εσωτερικό της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας είχε ήδη ρυθμιστεί με το διάταγμα Χάτι-Χουμαγιούν¹⁴¹ από το 1856. Γι' αυτό και ο Χουρμούζης έχει στραμμένο το βλέμμα και στους χριστιανούς των Βαλκανίων και θα δικαιωθεί σε αυτή την πολιτική πρόβλεψη από τη Συνθήκη του Φέζλαου,¹⁴² ένα χρόνο αργότερα. Βεβαίως, η διαλλακτική στάση του Χουρμούζη πιθανόν να είναι ελιγμός απέναντι στη λογοκρισία της κυβέρνησης.

Η *Αρμονία* είναι μια εφημερίδα που απευθύνεται στην αστική τάξη της Πόλης. Όπως προαναφέραμε, ένα μεγάλο κομμάτι αυτής της τάξης ασχολείται με το εμπόριο, εισαγωγικό και εξαγωγικό, την αγορά χρήματος και τις ιδιωτικές επιχειρήσεις.

Ο Χουρμούζης, εκτός από την ενημέρωση, η οποία καλύπτει ελληνικού ενδιαφέροντος θέματα, δίνει μεγάλο βάρος στα θέματα που αφορούν την ευρωπαϊκή επικαιρότητα. Το δεύτερο μισό του 19^{ου} αιώνα είναι περίοδος πολιτικά ρευστή στη διάρκεια της οποίας συντελούνται κοσμογονικές αλλαγές. Η διαρκής ενημέρωση της αστικής τάξης, αλλά και οι πολιτικές τοποθετήσεις ή προβλέψεις από έναν πολιτικά έμπειρο δημοσιογράφο πάνω στην ευρωπαϊκή επικαιρότητα, καθίστανται εργαλείο ανάπτυξης στα όποια επιχειρηματικά σχέδια.

Ένα τέτοιο άρθρο με τίτλο «Πολιτική επιθεώρησις» αναφέρεται στη διένεξη μεταξύ Δανίας και Γερμανίας για τα Δουκάτα του Σλέσβιγκ και Χόλσταϊν το Μάιο του 1864.¹⁴³ «Ο ευρωπαϊκός ορίζων προς το μέρος της Γερμανίας θολούται επί μάλλον και μάλλον· αι περί του δανογερμανικού ζητήματος διαφωνίαι καθίστανται προϊόντος του χρόνου επαισθητότεραι... Εν τω κυκεώνι τούτω των απαιτήσεων και ανταπαιτήσεων, εν τω άλλω τούτω λαβυρίνθω αποπλανηθείσα η εν Λονδίνω Συνδιάσκεψις επι ματαίω ζητήσει ίσως αριάδνειον μίτον όπως εξέλθει αυτού. Ο χρόνος θέλει δικαιώσει ή διαψεύσει την προόρρησιν ημών». Όντως ο χρόνος δικαιώνει τον Χουρμούζη, γιατί το συγκεκριμένο πρόβλημα με την πάροδο του

¹⁴¹ Το διάταγμα Χάτι-Χουμαγιούν (18/2/1856) παραχωρούσε τα ίδια δικαιώματα στους χριστιανούς με τους μουσουλμάνους της αυτοκρατορίας, δηλαδή φορολογική ισότητα, ελεύθερη πρόσληψη στις δημόσιες υπηρεσίες, ακόμα και στο στράτευμα, θρησκευτική ελευθερία και ίδρυση μικτών δικαστηρίων. (Βλ. Ρ. Ριστελχόμπερ, «Επαναστάσεις και Εθνικοί Πόλεμοι», ό.π., σ. 265.)

¹⁴² Η Ελλάδα με την κυβέρνηση του Κουμουνδούρου και μετά από διαπραγματεύσεις με τους Ρουμάνους, τους Μαυροβούνιους και τους Σέρβους υπέγραψε με τη Σερβία τη Συνθήκη του Φέζλαου (1867). Αυτή αναγνώριζε ότι η Χριστιανική Ανατολή αποφασίζει για την τύχη της με συνδυασμένη δράση ανεξάρτητη από ξένες επεμβάσεις. Βλ. Ν. Σβορώνος, *Επισκόπηση της Νεοελληνικής Ιστορίας*, σ. 99.

¹⁴³ Εφ. *Αρμονία*, ό.π., 23/5/1864, σ. 1.

χρόνου περιπλέκεται με τη συμμετοχή και άλλων κρατών και μετά από ανεπιτυχή επίλυση το 1865, ένα χρόνο αργότερα, καταλήγει σε πολεμική εμπλοκή.¹⁴⁴

Στη συνέχεια του άρθρου δίνονται στοιχεία για τον προϋπολογισμό της Ρωσικής Αυτοκρατορίας για το έτος 1864. «... εκ τούτων εξάγεται ότι αι εισπράξεις ισορροπούνσι προς τας δαπάνας. Το όλον του προϋπολογισμού συμποσούται 401 εκατομμύρια ρουβλίων. Τα τακτικά εισοδήματα της Ρωσικής Αυτοκρατορίας υπολογίζονται εις 355 εκατομμύρια ρουβλίων αι δε τακτικά δαπάναι εις 364 εκατομμύρια». Όταν καταπιάνεται με ένα ζήτημα, ο Χουρμούζης είναι λάτρης της ειδικεύσεως και της λεπτομέρειας. Αυτό φαίνεται με σαφήνεια στα *Κρητικά*, μιας και ένα μεγάλο μέρος του βιβλίου του περιλαμβάνει ακριβή οικονομικά στοιχεία, από την ανάλυση των φόρων μέχρι στατιστικούς πίνακες που αφορούν την παραγωγική δύναμη της Κρήτης. Επίσης, στη *Νήσο Αντιγόνη* ένα κεφάλαιο αφορά την αναστήλωση του Ναού του Σωτήρος. Ο Χουρμούζης, έχοντας αναλάβει ο ίδιος την εκτέλεση του έργου, παρουσιάζει τον προϋπολογισμό και πλήρη οικονομική ανάλυση.

Έτσι τα διάφορα στατιστικά για ποικίλα θέματα πάντα βρίσκουν θέση στην *Αρμονία*, όπου ο αναγνώστης της εφημερίδας καλείται να εξάγει τα συμπεράσματά του για παράδειγμα ένα άρθρο μας πληροφορεί ότι το 1864: «Εκ των τεσσαράκοντα τριών ηγεμόνων οίτινες βασιλεύουσι σήμερον στην Ευρώπην 17 πρεσβεύουσι τον λουθηρανισμόν· 8 ανήκουσιν εις την ευαγγελικὴν λατρείαν· 4 εισὶν οπαδοὶ του καλβινισμού εἰς ανήκει εις την ορθόδοξον θρησκείαν· εἰς την οθωμανικὴν και εἰς την επισκοπικὴν και 14 εις την καθολικὴν».¹⁴⁵ Στο ίδιο άρθρο λίγο πιο κάτω «Εἰς Παρισίοις υπάρχουν εικοσακισχίλιοι διδάσκαλοι και διδασκάλισαι κλειδοκυμβάλων και εξήκοντα πέντε χιλιάδας κλειδοκύμβαλα προς ενοικίασιν, ὁποία αφθονία»!

Ο Χουρμούζης παρακολουθεί όλες τις εξελίξεις στην Ευρώπη, πολεμικές, πολιτικές και κοινωνικές, και τα άρθρα στην εφημερίδα του για τη διεθνή πολιτική κατάσταση

¹⁴⁴ Με τη συνθήκη του Γκαστάν, τον Αύγουστο του 1865, δίνεται στην Αυστρία η διοίκηση του Χόλσταϊν, και στην Πρωσία του Σλέσβιγκ. Η διοίκηση των δουκάτων θα αποτελέσει το αντικείμενο της αμφισβήτησης που επιθυμούσε ο Βίσμαρκ και μετά τη συμμαχία που συνάπτει με την Ιταλία στις αρχές του Ιουνίου 1866 αρχίζουν οι εχθροπραξίες. (Ρ. Ριστελχύμπερ, «Επαναστάσεις και Εθνικοί Πόλεμοι», ό.π., σ. 273.)

¹⁴⁵ Χ. Χουρμούζης, «Ποικίλα», εφ. *Αρμονία*, 23/5/1864, σ. 4.

τα διακρίνει «ξεχωριστή πολιτική οξυδέρκεια και σπάνια αναλυτικότητα που και σημερινοί πολιτικοί επιστήμονες των πολιτικών επιστημών δεν κατέχουν».¹⁴⁶

Μεγάλο ενδιαφέρον παρουσιάζει επίσης το άρθρο του Χουρμούζη για τους συνεταιρισμούς, στο πλαίσιο της οικονομικής ενημέρωσης και κατεύθυνσης της αστικής τάξης. Ο Χουρμούζης προτείνει στους ομοεθνείς της αυτοκρατορίας την αλλαγή χρήσης του εμπορικού κεφαλαίου σε βιομηχανικό και για να μειωθούν οι επισφάλειες πιστεύει ότι αυτό θα γίνει εφικτό μέσω συνεταιρισμών. Εδώ αλλάζει το μοντέλο προτείνοντας το αγγλικό πρότυπο βιομηχανικών συνεταιρισμών, αλλά δε διστάζει να εκθειάσει και τη συνεταιριστική οργάνωση στα Αμπελάκια.

«Αλλά μη εκτός του εμπορίου δεν υπάρχουν και άλλαι επιχειρήσεις ασφαλέστεραι και με κέρδη θετικά; Μη η διά των συνεταιρισμών σύστασις εργοστασίων και βιομηχανικών καταστημάτων δεν έχει το διπλούν πλεονέκτημα τε ασφαλείας και του κέρδους; Παρά τα απειράριθμα παραδείγματα των επικερδεστάτων συνεταιρισμών της Αγγλίας υπάρχουν και ημέτερα. Ο προ 60 περίπου ετών ακμάσας συνεταιρισμός των Αμπελακιωτών είναι σπουδαία μελέτης άξιος».¹⁴⁷ Ο Χουρμούζης στο άρθρο του, αφού αναφέρεται εκτενώς στον απολύτως επιτυχημένο τρόπο λειτουργίας των συνεταιρισμών στην Αγγλία, παρακινεί στο τέλος του άρθρου του και τους συμπατριώτες στην Ευρώπη να επενδύσουν σε τέτοιου είδους προσπάθειες, με το δικό του χαρακτηριστικό τρόπο, δείχνοντας και τις πόλεις που χρειάζονται αυτού του είδους την οικονομική ενίσχυση τις οποίες θεωρεί εν δυνάμει χωρικά κομμάτια του ελληνικού έθνους. «Παρακαλούμεν τους εν Ευρώπη Συμπατριώτας ημών πλουσίους να έχωσιν αείποτε υπ' όψιν την δικαιοτάτην και φιλανθρωποτάτην αυτήν παροιμίαν “η αυλή σ' όταν διψά το νερό μη χύνης έξω”· και η αυλή των, ήτοι ΠΑΤΡΙΣ των είναι τα Ιωάννινα, η Λάρισα, η Θεσσαλονίκη, η Αδριανούπολις, η Φιλιππούπολις, η Κωνσταντινούπολις, η Κρήτη, η Χίος, η Σμύρνη κτλ.». Στη συνέχεια αναφέρεται, όπως σε όλα τα άρθρα του, στις άοκνες προσπάθειες του Σουλτάνου για την ευημερία των υπηκόων του, αλλά προσθέτει και κάτι που παρουσιάζει ενδιαφέρον: «... αυτό μας υπαγορεύει η εθνική φιλοτιμία μας, διότι είναι και καταισχύνη μας ημεείς οι καυχώμενοι ότι σπέρμα Αβραάμ εσμέν να μένωμεν οπίσω των άλλων εθνών, αφού και οι αδελφοί μας Αρμένιοι και αυτοί ακόμη οι Ιουδαίοι καταβάλλουν τοσαύτας

¹⁴⁶ Γ. Χατζηδάκης, «Βίοι Παράλληλοι Μ. Χουρμούζη και Σ. Καρύδης», *Θεατρικά-Κινηματογραφικά-Τηλεοπτικά*, τχ. 19-22, σ. 55.

¹⁴⁷ Εφ. *Αρμονία*, , αρ. φ. 26, 16/6/1864, ό.π., σ. 1.

προσπάθειας υπέρ της βελτιώσεώς των, και εν τοσούτω ουδ' οι Αρμένιοι, ουδ' οι Ιουδαίοι έχουν όσους ημείς έχομεν πλουσίους». Από τα παραπάνω είναι σαφές ότι υπάρχει ανταγωνισμός μεταξύ των χριστιανικών εθνοτήτων στην αυτοκρατορία, ότι οι σχέσεις με τους Αρμένιους είναι πιο καλές απ' ό,τι με τους Εβραίους και βεβαίως στην καλύτερη οικονομική κατάσταση είναι οι Έλληνες, έχοντας τους περισσότερους πλούσιους.

Η περιγραφή τελικά επιβεβαιώνει την άποψη που ήδη έχουμε διατυπώσει ότι ο Χουρμούζης θεωρεί την οικονομική διαπλοκή των Ελλήνων της Ευρώπης με την Αυτοκρατορία ως μέσο ενίσχυσης των εθνικών δεσμών των Ελλήνων.

Στο σημείο αυτό, κρίνουμε σκόπιμο να ασχοληθούμε με δύο ακόμα άρθρα του τα οποία θα μας βοηθήσουν να βγάλουμε κάποια συμπεράσματα για την πολιτική σκέψη του άνδρα. Ο τίτλος τους έχει κάποια ομοιότητα στη σύνταξη «Ο εργάτης εν τη κοινωνία» και «Η γυναίκα εν τη κοινωνία». Το πρώτο άρθρο γράφτηκε στις 4/10/1866¹⁴⁸ στην *Αρμονία* και στην εισαγωγή του αναφέρεται στην έννοια του πολιτισμού. Ο Χουρμούζης, αντί να ορίσει την έννοια αυτή, λέει τι δεν είναι πολιτισμός, γιατί αντιλαμβάνεται ότι πρώτα «ευρισκόμεθα εις τα σπάργανα του πολιτισμού» και ύστερα ότι υπάρχει μια στρέβλωση στην αντίληψη και εφαρμογή του στην αυτοκρατορία. «Πολιτισμόν δε λέγοντες δεν εννοούμεν την παρ' ημίν μεταφύτευσιν των ευρωπαϊκών εθίμων και ηθών, άτινα μας καθιστώνσιν αλλόκοτον μίγμα ευρωπαϊσμού και ασιατισμού». Προτάσσοντας το «δεν εννοούμεν» αντιλαμβάνεται ότι ευρωπαϊκός πολιτισμός θεωρείται στην Ανατολή η πολυτέλεια, η επίπλαστη συμπεριφορά, η γλωσσική μείξη, η επιπολαιότητα και η επίδειξη. Πιστεύει ότι αυτό είναι θέμα κακής μίμησης, γιατί ο αληθινός πολιτισμός συνδέεται με την αληθινή πρόοδο και την ευημερία της ανθρωπότητας. Στο κομμάτι αυτό συνδέει και την εργατική τάξη, όπου, ενώ αποτελεί τον κινητήριο μοχλό της κοινωνίας, κατατάσσεται στην κατώτερή της βαθμίδα: «η κοινωνία δεν δύναται να υπάρξει άνευ αυτού (εργάτη) και εν τούτοις τον έχει παρηγκωνισμένον, παρημελημένον και ερριμένον εις τина γωνίαν εν τω σκότει». Αναφέρει ότι ο εργάτης εργάζεται από παιδική ηλικία στο σύστημα, μέχρι τα γεράματά του και στο τέλος καταλήγει επαίτης για να ζήσει. Η ηθική υποχρέωση της κοινωνίας είναι, για το συντάκτη του άρθρου, να έχει τα κατάλληλα γηροκομεία ως ανταπόδοση των όσων έχει προσφέρει ο

¹⁴⁸ Εφ. *Αρμονία*, 4/10/1866, ό.π., σ. 4.

εργάτης, άλλα επειδή ούτε αυτό γίνεται, προκύπτει η ανάγκη του συνεταιρισμού. Δηλαδή προτείνει στους εργάτες ένα σύστημα αυτασφάλισης, λέγοντας ότι αυτό έχει εδραιωθεί στην Ευρώπη,¹⁴⁹ όπου οι ίδιοι θα εξοικονομούν κάποια χρήματα από το μεροκάματο και θα τα τοποθετούν σε κοινό ταμείο του συνεταιρισμού. Πιστεύει ότι με την κατάλληλη επένδυση των χρημάτων αυτών θα μπορέσουν να αυξηθούν με την ίδια πρακτική των φιλοπτώχων και φιλανθρωπικών αδελφοτήτων ώστε να αποτελέσουν τη μελλοντική ασφάλειά τους. «Είθε η ασθενής ημών φωνή να εύρη ηχώ, παρά ταις εργατικαίς τάξεσι της ημετέρας πρωτευούσης! Είθε να λάβωμεν αφορμήν... όπως αναγγείλωμεν την σύστασιν τοιούτων εργατικών εταιριών. Η ένωσις αποτελεί την δύναμιν. Η ένωσις είναι αναπόφευκτος όπως διαπραχθή αποτελεσματικώς φιλανθρωπικόν τι έργον. Ενωθήτε λοιπόν, συσφιχθήτε, ευγενή τέκνα της κοινωνίας...»

Ο Χουρμούζης με τα άρθρα που έχουμε παρουσιάσει έως τώρα μας δίνει την εικόνα άριστου γνώστη της ευρωπαϊκής επικαιρότητας και έμπειρου πολιτικού αναλυτή. Στα άρθρα του παρουσιάζει την άνοδο της αστικής τάξης και τη συσσώρευση κεφαλαίου ως δύναμη ασφάλειας και ανεξαρτησίας και μάλιστα προσπαθεί να κατευθύνει τους Έλληνες αστούς σε μια εθνική προοπτική ανάπτυξης και δημιουργίας, γιατί αυτό εξυπηρετεί τα μεγαλοϊδεατικά σχέδια και στόχους που ο ίδιος ασπάζεται. Από την άλλη πλευρά, θα πρέπει να γνωρίζει ότι: «Απέναντι σ' αυτόν τον νέο κόσμο, όπου κυριαρχεί το κεφάλαιο ορθώνεται ο κόσμος της εργασίας».¹⁵⁰ Επομένως η ίδρυση εργατικών επαγγελματικών ενώσεων είναι θέμα χρόνου να πραγματοποιηθεί και στην αυτοκρατορία. Με το άρθρο αυτό μπορούμε να δώσουμε δύο ερμηνείες.

Η πρώτη αφορά το ότι ο Χουρμούζης θέλει να προϊδεάσει την κυβέρνηση και την αστική τάξη ότι η ίδρυση των Συνεταιρισμών δεν είναι οιονεί απειλή κατά των

¹⁴⁹ Στην Αγγλία, ήδη πριν από το 1862, δημιουργούνται επαγγελματικές ενώσεις οι οποίες συγκεντρώνονται σε εθνικές ομοσπονδίες για να προασπίζονται καλύτερα τα συμφέροντα των εργατών μελών τους. Την εν λόγω εποχή σε ολόκληρη την Ευρώπη επικρατεί εργατική αναταραχή στο πλαίσιο διεκδίκησης καλύτερων συνθηκών εργασίας και αμοιβών. Στην Αγγλία έχει μεταρρυθμιστική μορφή, στη Γαλλία επαναστατική και στη Γερμανία διεκδίκηση της εξουσίας μέσω της ίδρυσης του πολιτικού κόμματος του Λασάλ και του Λίμπκνεχτ. Την ίδια χρονιά του άρθρου ένα μήνα νωρίτερα στο Λονδίνο στις 28/9/1866 η αλληλεγγύη του προλεταριάτου επιβεβαιώνεται όταν 50 εκπρόσωποι πολλών χωρών ιδρύουν την Εργατική Διεθνή με εμψυχωτή και θεωρητικό καθοδηγητή τον Καρλ Μαρξ. (Βλ. Ρ. Ριστελχόμπερ, «Επαναστάσεις και Εθνικοί Πόλεμοι», ό.π., σ. 288.)

¹⁵⁰ Στο ίδιο, σ. 288.

συμφερόντων τους αλλά δείγμα πολιτισμού,¹⁵¹ και μάλιστα ουσιαστική αυτοπροστασία μιας τάξης με έντονα οικονομικά προβλήματα, αποτέλεσμα της αδιάφορης στάσης της κοινωνίας. Σε τυραννικό πολιτικό περιβάλλον, οι όποιες αλλαγές πρέπει να γίνουν καλυμμένες με το μανδύα της πολιτιστικής προόδου για να μην καταπνιγούν. Αυτό συνάγεται από την εμμονή του Χουρμούζη να ερμηνεύσει τον *πολιτισμό* στο πλαίσιο της αυτοκρατορίας. Άλλωστε γνωρίζουμε και από τα προηγούμενα άρθρα ότι ο δημοσιογράφος είναι υπέρμαχος του εκσυγχρονισμού και των αλλαγών σε όλες τις μορφές διοίκησης της αυτοκρατορίας.

Η δεύτερη εκδοχή είναι ότι ο Χουρμούζης περιγράφει μεν το παρόν και την προσφορά της εργατικής τάξης στην κοινωνία, ωστόσο την πραγματική λειτουργία των Συνεταιρισμών την απωθεί στο μέλλον, δίνοντάς της ένα χαρακτήρα ανθρωπιστικής βοήθειας έναντι των απόμαχων εργατών. Με άλλα λόγια, θα λέγαμε ότι η ένωση των εργατών συνεπάγεται για τον ίδιο ένα ασφαλιστικό σύστημα, με ίδιους πόρους, στο ίδιο πλαίσιο με τις φιλανθρωπικές αδελφότητες. Η μεταφορά ενός μοντέλου εργατικής ένωσης το οποίο στην Ευρώπη έχει στόχους να λειτουργήσει στο εδώ και τώρα της κοινωνίας και αγωνίζεται για καλύτερες αμοιβές, συνθήκες εργασίας και δικαιώματα, καθώς και η μετατροπή του σε φιλανθρωπική αδελφότητα στην Ανατολή απέχουν παρασάγγας από τις ευρωπαϊκές αναζητήσεις. Ο Χουρμούζης στο σημείο αυτό παρουσιάζει ένα μοντέλο χριστιανικής ηθικής όπου μοιραία ο καθένας ανήκει σε μια κοινωνική τάξη, ενώ υποχρέωση της κοινωνίας είναι η χριστιανική αλληλεγγύη και βοήθεια στους αδύναμους κρίκους της μέσω νουθεσιών και ευχών παρά με ουσιαστική στήριξη, για την αποφυγή εντάσεων και διασάλευσης του κρατούντος συστήματος. Αν δεχθούμε αυτή τη λογική, θα πρέπει να παρατηρήσουμε ότι παρουσιάζει ευφυώς την έννοια «αλληλεγγύη» και την κοινωνική «δικαιοσύνη» ως όψεις του ίδιου νομίσματος, τις οποίες, σημειωτέον, ο Γιούργκεν Χάμπερμας ανήγαγε σε πυρήνα της χριστιανικής πίστης.¹⁵² Ωστόσο ο

¹⁵¹ «Μια τυπική χρήση του όρου γινόταν κατά τη σύγκριση των «πολιτισμένων» ευρωπαϊκών εθνών με τους «βαρβάρους» της Αφρικής. Αυτού του είδους η σύγκριση δεν αφορούσε μόνο τις τεχνολογικές διαφορές αλλά και τις διαφορές σχετικά με τα ήθη και έθιμα των διάφορων λαών. Ωστόσο με την άνοδο του Ρομαντισμού την εποχή της Βιομηχανικής Επανάστασης, ο όρος άρχισε να χρησιμοποιείται για τον προσδιορισμό της πνευματικής εξέλιξης μιας κοινωνίας σε αντιπαράθεση με τις υλικές αλλαγές στην υποδομή της». (Ν. Μπούμπαρης, «Εισαγωγή», στο *Πολιτισμική θεωρία*, Ρ. Smith, εκδ. Κριτική, Αθήνα 2006, σ 25-26.)

¹⁵² Γ. Χάμπερμας, *Η εποχή των μεταβάσεων*, μτφρ. Μ. Τοπάλη-Ε. Παπαδάκη, εκδ. Scripta, Αθήνα 2006, σ. 261.

Χουρμούζης ως εκπρόσωπος ενός ηγεμονικού μετώπου,¹⁵³ που θα ορίσει πολύ αργότερα ο Γκράμσι, αποκρύπτει την ύπαρξη διαφορετικών συμφερόντων και ταξικών αντιθέσεων στο πλαίσιο μιας εθνικιστικής ιδεολογίας με όχημα τη χριστιανική ηθική.

Το άρθρο για τους Συνεταιρισμούς αλλά και το παρόν για τους εργάτες επέτρεψαν στον Μ. Παπαϊωάννου αλλά και στον Γ. Χατζηδάκη να συγκλίνουν στην άποψη ότι ο Χουρμούζης υπήρξε πρόδρομος της σοσιαλιστικής σκέψης στην Ελλάδα «γιατί σ' αυτά ο συγγραφέας τους έχει μπει στον πυρήνα καίριων κοινωνικών προβλημάτων απ' τα πολλά που συσσωρεύονται τότε στη φεουδαρχική διάρθρωση της Οθωμανικής ιμπεριαλιστικής κοινωνίας».¹⁵⁴ Βεβαίως, αυτή η άποψη για τους λόγους που προαναφέραμε θεωρείται παρακινδυνευμένη. Ωστόσο για τον Γ. Χατζηδάκη μπορεί να έπαιξε ρόλο μια ανακοίνωση που έγινε από το *Ριζοσπάστη* (30 Μαΐου 1978) όπου μια μετάφραση του Μαρξ και ο σχολιασμός της, που εκδόθηκε στη Σμύρνη το 1864, αποδόθηκε στον Χουρμούζη.¹⁵⁵ Αυτό όμως ήταν αδύνατο, επειδή ο συγγραφέας είχε δηλώσει ρητά και επανειλημμένα ότι δε γνώριζε κάποιες άλλες γλώσσες και πόσω μάλλον με τις απαιτήσεις ενός τέτοιου κειμένου. Άλλωστε ο Γ. Παναγιώτου, συντάκτης του άρθρου στο *Ριζοσπάστη*, αρνήθηκε να παρουσιάσει κάποια άλλα αποδεικτικά στοιχεία.

Το άλλο άρθρο το οποίο προαναφέραμε, «Η γυνή εν τη κοινωνία», δημοσιεύτηκε στο φύλλο της 23/5/1864¹⁵⁶ και παρουσιάζει ενδιαφέρον γιατί από αυτό αντλούμε μια πιστή εικόνα της «ανδρικής» οπτικής του Χουρμούζη σχετικά με την κοινωνική θέση της γυναίκας την εν λόγω εποχή. Η πρώτη πρόταση του άρθρου είναι αποστομωτική. «Εκ πρώτης όψεως φαίνεται ότι εν τη κοινωνία ο ανήρ πράττει τα πάντα η δε γυνή

¹⁵³ Το ηγεμονικό μέτωπο, κατά τον Γκράμσι αποτελείται από μια συμμαχία κυρίαρχων κοινωνικών δυνάμεων, δηλαδή βιομηχάνων, αριστοκρατών και μικροαστών, όπου αυτές οι δυνάμεις ενώνονται κάτω από μια ιδεολογία που ενσωματώνει τον εθνικισμό και την κοινή λογική για να αποκρύψει διαφορετικά συμφέροντα και ταξικές αντιθέσεις. «Ο Γκράμσι πίστευε ότι η δράση των οργανικών διανοούμενων (organic intellectuals) έπαιξε ουσιαστικό ρόλο στη διάδοση των πεποιθήσεων της ηγεμονίας. Οι άνθρωποι αυτοί, που μπορεί να είναι ιερείς, δημοσιογράφοι, πανεπιστημιακοί και πολλοί άλλοι, μεταφράζουν τα πολύπλοκα φιλοσοφικά και πολιτικά ζητήματα στην απλή γλώσσα των καθημερινών ανθρώπων, καθοδηγώντας τους στον τρόπο που πρέπει να δράσουν». (P. Smith, *Πολιτισμική θεωρία*, ό.π., σ. 81.)

¹⁵⁴ Γ. Χατζηδάκης, «Βίοι Παράλληλοι Μ. Χουρμούζη και Σ. Καρύδης», *Θεατρικά-Κινηματογραφικά-Τηλεοπτικά*, τχ. 19-22, σ. 55.

¹⁵⁵ Στο ίδιο.

¹⁵⁶ Εφ. *Αρμονία*, 23/5/1864, ό.π., σ. 4.

ουδέν». Κατά το συγγραφέα, όταν ο Θεός εμπνέει τον άνδρα, σπείρει, φυτεύει, οικοδομεί, δημιουργεί κυβερνήσεις και τις καταλύει, εφευρίσκει την πυξίδα, την τυπογραφία, τον τηλεγράφο και το αερόστατο. Όταν τον εμπνέει ο Διάβολος, την αγχόνη, τη λαιμητόμο, τη φυλακή, τα ιεροδικαστήρια, τις καραμπίνες και τα θωρηκτά πλοία. Καταλήγει ότι η ενέργεια του άνδρα «εξασκείται σε όλο τον κόσμο», ενώ η ενέργεια της γυναίκας έχει αντικείμενο τον άνδρα τον οποίο μορφώνει με δύο τρόπους: πρώτα ως μητέρα και μετά ως σύντροφος. «Όπως γνωρίσει τις τον βαθμόν του πολιτισμού λαού τινός κατά τινα εποχήν, αρκεί να μάθη τις ην κατά την εποχήν εκείνην η κατάστασις της γυναικός».

Ο Χουρμούζης δίνει μια εικόνα της εποχής του για τη γυναίκα, σύμφωνα με την οποία τα πάντα, εξωτερικά, ρυθμίζει ο άνδρας και αυτή αρκείται σε έναν ενδοοικογενειακό υποστηρικτικό ρόλο. Όπως και στο προηγούμενο άρθρο για τον εργάτη, έτσι και για τη γυναίκα πιστεύει ότι είναι αδύναμη κοινωνικά και η θέση της, η οποία αποτελεί ουσιαστικά παροχή και μεγαλοθυμία του άνδρα σε κάθε κοινωνία, είναι δείγμα πολιτισμού. Η σκέψη του προχωρά σε έναν περίεργο συλλογισμό. Πιστεύει ότι ο άνδρας παράγει τις ιδέες και τα συναισθήματα και η γυναίκα όχι μόνο τα απορροφά αλλά σαν κάτοπτρο τα αντανακλά, παράλληλα όμως και κάθε εξωτερική κοινωνική εικόνα που αντιλαμβάνεται, επειδή αδυνατεί να τη φιλτράρει. Το μόνο που μπορεί να κάνει είναι να την αναπαράγει λόγω φυσικής ανεπάρκειας. Μετά εισάγει ένα διαχωρισμό: «Η γυνή είναι αδύνατος μόνο φυσικώς. Ηθικώς έχει ισχύν μέγιστην δια το καλόν και το κακόν. Αλλ' η ισχύς αύτη μέχρι βαθμού τινος είναι τυφλή και ολεθρία.» Αφού υπάρχουν αυτά τα ζητήματα «μάλλον, δέον να τη χορηγώμεν παντού και πάντοτε την συγχώρησιν, ην ο ιδρυτής του Χριστιανισμού χορήγησε τη Μαγδαληνή» και παρακάτω «έχουσα πρωτοβουλίαν περιορισμένην και ημιελευθερία είναι και ημιυπεύθυνος». Στο άρθρο του καταλήγει ότι η όποια απόπειρα μεταρρύθμισης δεν πρέπει να αφήνει εκτός το μισό πληθυσμό της αυτοκρατορίας, που είναι οι γυναίκες, γι' αυτό και θα πρέπει να αλλάξει ο τρόπος ανατροφής τους.

Από το άρθρο φαίνεται ότι ο Χουρμούζης αντιλαμβάνεται σαφώς, κάτι που είναι σημαντικό, ότι η γυναίκα της εποχής του ζει σε μια ημιελεύθερη κατάσταση. Ωστόσο και Οθωμανοί συγγραφείς, όπως ο Ναμίκ Κεμάλ, στα μέσα του 19^{ου} αιώνα, τονίζουν μέσα από τα έργα τους ότι χωρίς ελεύθερη βούληση των γυναικών δεν μπορεί να υπάρξει αγάπη, άποψη η οποία γίνεται ευρέως αποδεκτή από το αναγνωστικό κοινό

της εποχής.¹⁵⁷ Όταν ο Χουρμούζης μιλά για ανατροφή, πιθανόν εννοεί τη μειωμένη πρόσβαση στην παιδεία¹⁵⁸ που παρέχεται στη αυτοκρατορία. Η άποψη για δήθεν φυσική κατωτερότητα σε ζητήματα αντίληψης και επεξεργασίας κοινωνικών ζητημάτων παραπέμπει σε μια άκρως συντηρητική ιδεολογία που εναρμονίζεται με τη χριστιανική αποδοχή και αγάπη προς τον κατώτερο. Δεν είναι τυχαίο λοιπόν το ότι στα έργα κοινωνικής κριτικής που αφορούν το στείρο ευρωπαϊκό μιμητισμό με τη μεταφορά ενός τρόπου ζωής ξένου προς τα ήθη και έθιμα της ελληνικής οικογένειας η γυναίκα είναι το θύμα του νεοπλουτισμού στον οποίο παρασύρει και τον αγαθό, εύπιστο άνδρα.

2. Η ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΠΑΡΕΜΒΑΣΗ ΤΟΥ ΧΟΥΡΜΟΥΖΗ ΣΤΗΝ ΠΕΡΙΟΔΟ ΤΩΝ ΜΕΤΑΡΡΥΘΜΙΣΕΩΝ ΤΟΥ ΠΑΤΡΙΑΡΧΕΙΟΥ

Οι μεταρρυθμίσεις στην Οθωμανική Αυτοκρατορία το 19^ο αιώνα περιλάμβαναν συνεχείς προσπάθειες εκσυγχρονισμού των δομών της. Η περίοδος αυτή είναι γνωστή ως Τανζιμάτ και διήρκεσε από το 1839 έως το 1876. Στο πλαίσιο αυτό, το διάταγμα Χάτι-Χουμαγιούν, το 1856, εκτός από την ισονομία των υπηκόων της αυτοκρατορίας, έθετε ως στόχο την αναδιοργάνωση των μιλλέτ, δηλαδή των θρησκευτικών κοινοτήτων οι οποίες συνέθεταν την οθωμανική κοινωνία. Η αναδιοργάνωση αυτή κατ' ουσίαν στόχευε στην αποδυνάμωση του κλήρου με την είσοδο στη διοίκηση των μιλλέτ των λαϊκών. Αυτή η προσπάθεια ήταν ενταγμένη στο ευρύτερο πολιτικο-ιδεολογικό ρεύμα του Οθωμανισμού (Osmanlilik)¹⁵⁹ και

¹⁵⁷ Suraiya Faruqi, *Κουλτούρα και καθημερινή ζωή στην Οθωμανική Αυτοκρατορία*, μτφρ. Κ. Παπακωνσταντίνου, εκδ. Εξάντας, Αθήνα 2000, σ. 355.

¹⁵⁸ Η Κωνσταντινούπολη, το δεύτερο μισό του 19^{ου} αιώνα, είχε πάρα πολλές σωματειακές οργανώσεις. Κάποιες από αυτές αφορούσαν το γυναικείο ορθόδοξο πληθυσμό της οθωμανικής αυτοκρατορίας, σαν τέτοιες αναφέρουμε το «Εκπαιδευτικών Φροντιστήριο» που ιδρύθηκε το 1861 και το Σύλλογο υπέρ της Γυναικείας Παιδείσεως το 1871. Επίσης μπορούμε να αναφέρουμε το Παρθεναγωγείο Σταυροδρομίου (1864), το Παρθεναγωγείο Παλλάς (1874) και το Ζάππειο Παρθεναγωγείο (1875) που προετοίμαζε τις Ελληνίδες δασκάλες και νηπιαγωγούς. Χ. Σταματοπούλου – Βασιλάκου, *Το Ελληνικό Θέατρο στην Κωνσταντινούπολη το 19^ο αιώνα*, ό.π., τόμ. Α', σσ. 47, 57, 58.)

¹⁵⁹ «Η αρχή της οθωμανικότητας (οσμανιλίκ), που εισάγεται κυρίως με τις μεταρρυθμίσεις του 1856 και αποκρυσταλλώνεται με το Σύνταγμα του 1876, είναι αυτή που, ως μήνυμα και φορέας εκμοντερνισμού, θα χρησιμεύσει σαν βάση για τη νομιμοποίηση της ενσωμάτωσης όλων των Οθωμανών, κατά τρόπο ισότιμο, στο οθωμανικό πλέγμα εξουσίας». (Βλ. Σ. Αναγνωστοπούλου, ό.π., σ. 23.)

επιζητούσε τη δημιουργία μιας νέας συλλογικής ταυτότητας ως ανάχωμα στις αποσχιστικές εθνικιστικές τάσεις.¹⁶⁰

Το Πατριαρχείο Κωνσταντινουπόλεως ήταν αναγκασμένο να ισορροπεί μεταξύ τριών πόλων ισχύος: καταρχάς της Πύλης, από την οποία βεβαίως αντλούσε τη νομιμότητά του, μετά από τη Ρωσία και, τέλος, από το ελληνικό κράτος ύστερα από την ίδρυσή του. Ο οικουμενικός προσανατολισμός του Πατριαρχείου σχετιζόταν με την Πύλη και τη Ρωσία αλλά και τις μεταξύ τους σχέσεις, ενώ η εθνικιστική συνιστώσα πορευόταν από τη σχέση του με το ελληνικό κράτος. Θα πρέπει να καταλάβουμε ότι στην Οθωμανική Αυτοκρατορία ο οικουμενιστικός και ο εθνικιστικός λόγος, κυρίως από τα μέσα του 19^{ου} αιώνα, βρίσκονταν σε παράλληλη ανάπτυξη. Συνεπώς η σύγχρονη ανάπτυξη αυτών των δύο λόγων καθιστούσε το τοπίο ευμετάβλητο και ρευστό. Επίσης ότι η ανάπτυξη του οικουμενικού λόγου που αφορούσε τους πόλους Πύλη και Ρωσία ήταν σε αντίθετη τροχιά με τον εθνικιστικό, γιατί ο οικουμενιστικός λόγος ταυτιζόταν με τον αυτοκρατορικό και προσπαθούσε να εμποδίσει, όπως προαναφέραμε, την ανάπτυξη αποσχιστικών τάσεων.¹⁶¹

Μετά το 1856 και το διάταγμα Χάτι-Χουμαγιούν η αποδυνάμωση του ρόλου του κλήρου στα μιλλέτ με τη θεσμοθέτηση της εισαγωγής των λαϊκών στη διοίκηση του μέσω του Διαρκούς Εθνικού Μεικτού Συμβουλίου, στο οποίο εκπροσωπούνταν λαϊκοί εκλεγμένοι από τις συνοικίες της Κωνσταντινούπολης, δημιούργησε ένα πολιτικό πεδίο ανταγωνισμού μεταξύ των ηγετικών στρωμάτων των μιλλέτ. Το κείμενο των Γενικών Κανονισμών αποτέλεσε για τα επόμενα χρόνια το μεγαλύτερο σημείο τριβής μεταξύ μεταρρυθμιστών και συντηρητικών (κληρικαλικών). Οι Γενικοί Κανονισμοί αποτελούσαν ένα κεντρικό θέμα γιατί επαναπροσδιόριζαν τις σχέσεις Πατριάρχη, Ι. Συνόδου και Μ. Συμβουλίου. Ο τρόπος εφαρμογής των Γ. Κανονισμών και η τάση για αλλαγές σύμφωνα με τα συμφέροντα των συντηρητικών ή των μεταρρυθμιστών, αντιστοίχως, αποτελούσε την κεντρική πολιτική αντιπαράθεση στο μιλλέτ.

Από τη δεκαετία του 1850 υπήρχαν δύο αντίπαλες ομάδες στο εσωτερικό της ελληνορθόδοξης κοινότητας, με τη μορφή κομματικών σχηματισμών, τον ελληνοθωμανικό και τον ελληνοκεντρικό. Ωστόσο η αντιπαράθεση μεταρρυθμιστών και συντηρητικών έλαβε χώρα στο εσωτερικό του ελληνοθωμανικού. Υπήρξε

¹⁶⁰ Δ. Σταματόπουλος, *Μεταρρύθμιση και Εκκοσμίκευση*, εκδ. Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2003, σ. 20.

¹⁶¹ Στο ίδιο, σ. 362.

πολιτική αντιπαράθεση ανάμεσα στους αστούς, κυρίως εμπόρους και τραπεζίτες, και τους Νεοφαναριώτες, μια ηγετική ελίτ που στελέχωνε υψηλές θέσεις στον αυτοκρατορικό κρατικό μηχανισμό. Με το πέρασμα του χρόνου επικράτησαν οι αστοί στο εσωτερικό του μιλλέτ γιατί κατάφεραν να μετατρέψουν την πολιτική τους ηγεμονία σε κοινωνική.

Θα πρέπει να σημειώσουμε ότι αυτή την περίοδο το συγκεκριμένο πεδίο μάς ενδιαφέρει σε σχέση με την πολιτική και την κοινωνική δραστηριότητα του Χουρμούζη. Το κεντρικό πρόσωπο σε όλες τις φάσεις αυτής της περιόδου ήταν ο Πατριάρχης. Στο διάστημα αυτό είχαμε πολλές αλλαγές Πατριαρχών, ξεκινώντας από τον Ιωακείμ Β΄ το 1860, τον Σωφρόνιο Γ΄ το 1863, τον Γρηγόριο ΣΤ΄ το 1867, τον Άνθιμο ΣΤ΄ το 1871, την επανεκλογή του Ιωακείμ το 1873, και τον Ιωακείμ Γ΄ το 1878. Ο ρόλος του Πατριάρχη ήταν πολυσύνθετος και απαιτούσε στη συγκεκριμένη θέση άτομα διορατικά, με δυνατότητα πολιτικών ελιγμών και πολιτικής στρατηγικής. Ένας απαράβατος πολιτικός όρος εκείνης της εποχής ήταν ότι ο Πατριάρχης έπρεπε να είναι αποδεκτός κυρίως από τα εξέχοντα μέλη της οθωμανικής πολιτικής σκηνής τα οποία στήριζαν τις μεταρρυθμιστικές προσπάθειες, δηλαδή από τον Ααλή πασά¹⁶² και τον Φουάτ πασά. Συγχρόνως ο Πατριάρχης από τη μια καλούνταν να προστατεύσει τα δικαιώματα των κληρικών, αλλά και να προωθήσει τις μεταρρυθμίσεις με την εφαρμογή των Γ. Κανονισμών, πράγμα ασύμβατο, και από την άλλη να διατηρήσει την οικουμενικότητα του Πατριαρχείου, αποδεχόμενος ωστόσο αντιθετικά τον εθνικό του ρόλο.¹⁶³ Δηλαδή είχε το ρόλο του μεγάλου ισορροπιστή σε αντικρουόμενα συμφέροντα και διασταυρούμενες πολιτικές επιδιώξεις, είτε στο εσωτερικό του μιλλέτ είτε σε εξωτερικούς παράγοντες και κρατικές οντότητες. Επειδή τα ζητήματα παρουσίαζαν τις παραπάνω αντιθετικές διαστάσεις ανάλογα με την προσωπικότητα του Πατριάρχη και τους πρωταρχικούς στόχους που έθετε, άλλαζαν και οι συμμαχίες σε τέτοιο βαθμό που πολλές φορές να γίνεται δυσδιάκριτος ο ρόλος μιας ομάδας ή ενός προσώπου σχετικά με τη συντηρητική ή μεταρρυθμιστική θέση του και τον αντίστοιχο πολιτικό λόγο του.

¹⁶² «Ο Ααλή πασάς κατείχε τότε τη θέση του υπουργού Εξωτερικών της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και είχε πλήρη γνώση των τεκταινομένων στο ορθόδοξο μιλλέτ». (Δ. Σταματόπουλος, ό.π., σ. 171.)

¹⁶³ «Το σχήμα οικουμενικός ελληνισμός συρρικνώνεται εξαιτίας της εθνοκεντρικής πολιτικής του ελληνικού κράτους είναι ένα κυρίαρχο σχήμα με πολλές διστάσεις και παραμέτρους, οι οποίες, αναλόγως της οπτικής γωνίας από την οποία μελετάται η ιστορία αυτής της περιόδου αναβαθμίζονται ή υποβαθμίζονται». (Βλ. Σ. Αναγνωστοπούλου, ό.π., σ. 17.)

Κατά τη διάρκεια της θητείας των συγκεκριμένων Πατριαρχών και κάτω από τέτοιες συνθήκες, πολλά από τα πρόσωπα που αρχικά τους στήριζαν υφίσταντο ματαιώσεις προσδοκιών και πολιτικών επιδιώξεων, άλλαζαν στρατόπεδο, οπότε έτσι ο Πατριάρχης, αποδυναμωμένος πολιτικά, οδηγούνταν μοιραία σε παύση ή αναγκαστική παραίτηση.

Ο Χουρμούζης, όπως προαναφέραμε, εξέδωσε την εφημερίδα *Αρμονία* το 1864, δηλαδή όταν ήταν Πατριάρχης ο Σωφρόνιος Γ'. Ο Σταματόπουλος μάς πληροφορεί ότι ο εκδότης προερχόταν από τον κύκλο της εφημερίδας *Ομόνοια*, η οποία ήταν φίλα προσκείμενη προς τον προηγούμενο Πατριάρχη Ιωακείμ Β'. Στην ουσία η εφημερίδα *Ομόνοια* αποτελούσε το όχημα του Ιωακείμ μέσω του οποίου προσπαθούσε να διευρύνει τα ερείσματά του στην κοινωνία της Κωνσταντινούπολης, ως εξισορρόπηση στο μεταρρυθμιστικό τύπο, δηλαδή τον *Ανατολικό Αστέρα* και τη *Βυζαντίδα*.¹⁶⁴

Ο Σταματόπουλος πιστεύει ότι ο Χουρμούζης ανέλαβε το βάρος της αντιπολίτευσης εναντίον του Σωφρονίου αλλά και της Ι. Συνόδου, όπως και την προβολή των θέσεων των λαϊκών του Μ. Συμβουλίου. Αυτό φαίνεται καθαρά από το πρώτο άρθρο που αναφέραμε ήδη, το οποίο αφορούσε την εκλογή των μελών του Μ. Συμβουλίου, αλλά και από τα επόμενα που θα παρουσιάσουμε. Ωστόσο το γεγονός ότι ανήκε στο στενό κύκλο του Ιωακείμ ελέγχεται για δύο λόγους. Σε ό,τι αφορά τον πρώτο, ο Ιωακείμ Β' εφάρμοσε ένα μοντέλο πατριαρχικού συγκεντρωτισμού, με σκοπό να ελέγξει τη συγκρότηση της Ι. Συνόδου και να περιορίσει το ρόλο του Μ. Συμβουλίου, πράγμα με το οποίο ο Χουρμούζης ήταν εκ διαμέτρου αντίθετος. Σε όλη αυτή την περίοδο ο Χουρμούζης προσπάθησε να στηρίξει τις μεταρρυθμίσεις και να αναβαθμίσει το ρόλο του Μ. Συμβουλίου αλλά και την πιστή τήρηση των Γ. Κανονισμών. Όσες φορές πρότεινε αναθεώρηση των Γ. Κανονισμών, το έκανε με στόχο τη διεύρυνση και ενίσχυση των αρμοδιοτήτων του Μ. Συμβουλίου. Σε ό,τι αφορά τον δεύτερο, ο Γεδεών, ο οποίος υποστηρίζει την πολιτική των Ιωακείμ Β' και Ιωακείμ Γ' με άξονα τον οικουμενισμό, από τη μια παρουσιάζει τον Ιωακείμ Β' ως αδιάλλακτο πολέμιο της εφαρμογής των Γ. Κανονισμών, και από την άλλη τον Χουρμούζη ως αντίπαλο αυτής της πολιτικής. Δε διστάζει μάλιστα να τον χαρακτηρίσει τον Χουρμούζη ως «μισθοδοτούμενο» από τους μεταρρυθμιστές της Πύλης.

¹⁶⁴ Δ. Σταματόπουλος, ό.π., σ. 246.

Το 1864, όταν Πατριάρχης ήταν ο Σωφρόνιος Γ', τέθηκε θέμα από την Ι. Σύνοδο και τον ίδιο τον Πατριάρχη παρέμβασης της οθωμανικής κυβέρνησης στη συλλογή των αρχιερατικών επιχορηγήσεων, δηλαδή της συγχώνευσης των επιχορηγήσεων με τους φόρους που απέδιδαν οι ορθόδοξοι πληθυσμοί στο κράτος. Οι υποστηρικτές αυτής της κίνησης απέβλεπαν στην επίλυση του προβλήματος της συντήρησης των φιλανθρωπικών και εκπαιδευτικών καταστημάτων, αλλά και στην ομαλή μισθοδοσία των πατριαρχικών υπαλλήλων. Ωστόσο η μισθοδοσία του κλήρου από το κράτος γεννούσε το φόβο μετατροπής του σε κατάσταση υπαλληλίας από τον οθωμανικό μηχανισμό. Επίσης εγκυμονούσε τον κίνδυνο επιβολής κρατικού ελέγχου στην ακίνητη εκκλησιαστική περιουσία για κάλυψη δημοσιονομικών αναγκών. Ακόμα υπήρχε φόβος απόσχισης των Βουλγάρων από το Πατριαρχείο. Λόγω των παραπάνω προβλημάτων, πέντε μέλη του Μ. Συμβουλίου συνέταξαν κείμενο διαμαρτυρίας (Διαμαρτύρησις) κατά της απόφασης αυτής. Εμπνευστής του κειμένου διαμαρτυρίας θεωρείται ο Στέφανος Καραθεοδωρής. Η *Αρμονία* στις στήλες της φιλοξένησε πύρινα άρθρα που επαναλάμβαναν την επιχειρηματολογία του Καραθεοδωρή και διεκτραγωδούσαν τη δυσχερή θέση της Εκκλησίας η οποία την ανάγκασε να καταφύγει στη μισθοδοσία από το κράτος, ώστε να αντεπεξέλθει οικονομικά.¹⁶⁵

Εκείνη την περίοδο ο Χουρμούζης ζήτησε τη μεσολάβηση του Παύλου Μούσουρου¹⁶⁶ στον αδελφό του Κωνσταντίνο, έτσι ώστε να αποκτήσει συνδρομητές για την *Αρμονία* στο Λονδίνο. Ο Σταματόπουλος αναφέρει για το περιστατικό ότι ο Παύλος θεωρούσε το Χουρμούζη ενοχλητικό και «διάβολο», αλλά και επικίνδυνο λόγω της δημοτικότητας που είχε αποκτήσει με τα άρθρα του εναντίον της εφαρμογής του μέτρου. Παράλληλα δε ότι το πολιτικό άνοιγμα του Χουρμούζη στηριζόταν στις καλές σχέσεις Καραθεοδωρή και Παύλου Μούσουρου και είχε στόχο να προσεταιριστεί έναν ακόμα κύριο υποστηρικτή των μεταρρυθμίσεων.¹⁶⁷

Φαίνεται ότι ο Χουρμούζης εκμεταλλεύτηκε κατάλληλα τη δημοτικότητα αυτή, αφού στη συνέλευση της 6^{ης} Ιουνίου του 1865 της Ι. Συνόδου και του Μ. Συμβουλίου συμμετείχε ως αντιπρόσωπος της συνοικίας Βογιατσίκιοϊ. Μάλιστα, η συμμετοχή του

¹⁶⁵ Στο ίδιο, σ. 253.

¹⁶⁶ Παρά τις καλές σχέσεις Καραθεοδωρή και Π. Μούσουρου, στο θέμα των επιχορηγήσεων ο Μούσουρος ήταν υπέρ της παρέμβασης της οθωμανικής κυβέρνησης, σε αντίθεση με τον Καραθεοδωρή. (Δ. Σταματόπουλος, σ. 253.)

¹⁶⁷ Στο ίδιο, σ. 254.

ήταν σημαντική, γιατί ανέγνωσε έκθεση η οποία αφορούσε οικονομικά θέματα, και συμπερασματικά κατέληξε στην ανάγκη αναθεώρησης των Γ. Κανονισμών. Η πρόταση αυτή βρήκε μεγάλη απήχηση στο σώμα, γεγονός που υποχρέωσε τον Σωφρόνιο και τα μέλη της Ι. Συνόδου να την αποδεχθούν. Αποφασίστηκε, τέλος, να ζητηθεί από την Πύλη άδεια για να συνεδριάσουν η Ι. Σύνοδος και το Μ. Συμβούλιο με αντικείμενο την αναθεώρηση των Γ. Κανονισμών.¹⁶⁸

Ο Γρηγόριος ΣΤ' από το Μάρτιο του 1867 αναπροσάρμοσε το ρόλο των τριών πόλων του Πατριαρχείου (Πατριάρχη, Ι. Σύνοδο, Μ. Συμβουλίου). Σε ό,τι αφορά το Μ. Συμβούλιο, όρισε να αποτελείται μόνο από λαϊκούς, άρα από Μεικτό το μετέτρεψε σε Εθνικό. Στόχος του ήταν να αποκλείσει κάθε επιρροή των λαϊκών μελών στους Συνοδικούς που συμμετείχαν στις εργασίες του και να «αποψιλώσει» τις αρμοδιότητες του Εθνικού Συμβουλίου. Ο Χουρμούζης, ο οποίος επί Σωφρονίου είχε ταυτόσημες απόψεις με το μεταρρυθμιστή Καραθεοδωρή στο θέμα των επιχορηγήσεων, σε αυτή τη φάση ανέλαβε να υπερασπιστεί μέσω της *Αρμονίας* και πάλι τους λαϊκούς. Αυτό φαίνεται ξεκάθαρα από το άρθρο του στην *Αρμονία*: «Εάν λοιπόν τα πράγματά μας σήμερα είναι εις χειροτέραν κατάστασιν από της χθες, δεν δύναται τις να μεμφθή τους λογάδας του Έθνους, διά τούτο δύναται μόνο να τους παρατηρήση τις ότι εδείχθησαν πέραν του δέοντος ανεκτικοί κατά την απ' αυτών αρπαγήν των επί της διοικήσεως των εθνικών πραγμάτων δικαιωμάτων των».¹⁶⁹

Ο Χουρμούζης αντιλαμβάνεται τον κίνδυνο εκφυλισμού του ρόλου του Συμβουλίου και συνεπώς των μεταρρυθμίσεων με την επιλογή του Γρηγόριου σε μια γραμμή κληρικοοικουμενικού χαρακτήρα. Γράφοντας λοιπόν για αρπαγή δικαιωμάτων του Συμβουλίου και για ανεκτική στάση των μελών του, εμφανίζεται να οριοθετεί τα πράγματα και αναλαμβάνει για άλλη μια φορά, μέσω της εφημερίδας του, τον κεντρικό αντιπολιτευτικό ρόλο.

Μια σημαντική παρέμβαση του Χουρμούζη στα κοινά είναι η ανάδειξη των σκανδάλων στους κόλπους της Εκκλησίας. Τα θέματα αυτά αφορούν οικονομικά ζητήματα ή κατάχρηση εξουσίας. Σε ό,τι αφορά την πολιτική κατάσταση και την κριτική σε θέματα σχετικά με την αυτοκρατορία φαίνεται, όπως αναλύσαμε προηγουμένως, πως είναι πολύ προσεκτικός και πάντα ταυτίζει τα αιτήματα ή τις

¹⁶⁸ Στο ίδιο, σ. 256.

¹⁶⁹ Εφ. *Αρμονία*, αρ. φ. 558, 23/9/1867, ό.π., σ. 1.

αναλύσεις του με το συμφέρον του Σουλτάνου. Γι' αυτό και η κριτική γίνεται πάντα με φορά προς τα κάτω, δηλαδή προς πρόσωπα που δρουν με τις εντολές του Σουλτάνου.

Για να ακριβολογήσουμε, αν θεωρήσουμε την οθωμανική διοίκηση έναν κύκλο με κέντρο τον Σουλτάνο, υπάρχουν πρόσωπα, ανεξαρτήτως της θέσης που κατέχουν στον κρατικό μηχανισμό, τα οποία για κάποιους λόγους βρίσκονται σε κοντινή τροχιά με το κέντρο, δηλαδή το Σουλτάνο. Έχουν μεγάλη πολιτική ισχύ και αποτελούν τον πυρήνα του συστήματος. Αν βρεθούν σε απόμακρη τροχιά, αυτομάτως χάνουν την πολιτική τους ισχύ. Συνεπώς ουσιαστική κριτική δεν μπορεί να υπάρξει στον κεντρικό πυρήνα εξουσίας μέσα στο συγκεκριμένο πολιτικό πλαίσιο.

Όμως σε ό,τι αφορά τα θρησκευτικά ζητήματα, η κριτική έχει την αντίστροφη φορά: ο Χουρμούζης στοχεύει στην κορυφή της ηγεσίας γιατί ο Πατριάρχης είναι αυτός που χαράσσει την πολιτική στρατηγική στο μιλλέτ. Μπορούμε να αναφέρουμε ενδεικτικά το άρθρο με τίτλο «Παραλληλισμός» στο φύλλο 15/1/1866¹⁷⁰ στην *Αρμονία*. Σε αυτό το άρθρο ο Χουρμούζης συγκρίνει τον παλαιό τρόπο ζωής με αυτόν της εποχής του και καθιστά υπεύθυνο τον ίδιο τον Πατριάρχη για τη χαλάρωση των ηθών αλλά και την κοινωνική αποσύνθεση. «Προς Θεού παναγιώτατε Πατριάρχα! Αφήσατε επί δέκα ημέραις πάσαν άλλη υπόθεσιν, και προσκαλέσατε εν την Ι. Σύνοδον, το Μ. Συμβούλιον, και τους προύχοντας μετά των πλουσίων και λογίων, καταδείξατε αυτοίς την κατάστασιν του κοινού, και απαιτήσατε με απαιτήσιν πατρός προς τα τέκνα του, την ηθικήν και υλικήν αρωγήν των». Διαπιστώνουμε λοιπόν ότι στο παραπάνω απόσπασμα καταδεικνύει ως κορυφαία ζητήματα την αρωγή των χηρών και ορφανών, καθώς και την κακή κατάσταση της Μεγάλης του Γένους Σχολής, αλλά και την αποσύνθεση της Θεολογικής Σχολής. Τελειώνει το άρθρο του τονίζοντας ότι το έθνος απαιτεί την ενδελεχή εργασία από τον πνευματικό του πατέρα, ώστε να επέλθει ένα τέλος στα δύσκολα προβλήματα. Εδώ ο Χουρμούζης στρέφεται χωρίς περιστροφές εναντίον του Πατριάρχη (Σωφρόνιος Γ'), τον κατηγορεί για αδράνεια και του ζητά να πάρει την κατάσταση, όπως οφείλει, στα χέρια του. Βεβαίως, σχεδόν σε καθημερινή βάση εξαπολύει τα βέλη του και προς τους υπόλοιπους Συνοδικούς και επωνύμως καταγγέλλει ζητήματα που αφορούν κακοδιοίκηση και υπεξαιρέσεις.

¹⁷⁰ Εφ. *Αρμονία*, ό.π., 15/1/1865, σ. 1.

Μια τέτοια καταγγελία του και μάλιστα με καυστικό χιούμορ αφορά τον Επίσκοπο Κύριλλο. «Ο Θεοφιλέστατος επίσκοπος άγιος Μυρέων κυρ Κύριλλος ο Τριπολιτζιώτης τα είχε αφαιρέση (ασημικά της εκκλησίας) όταν ήταν Ηγούμενος (1850-4) εν οίς και την τριών οκάδων αργυροχρυσωμένην πλάκα της εικόνας του αγίου Γεωργίου, πρώτον διά τον λόγον, ότι δεν αρμόζει εις Καρύπην (πτωχόν) τοιούτος στολισμός, και δεύτερον χάριν ευλαβείας, διότι την μετεποίησε, μετά των άλλων ασημικών εις δυκεροτρίκερα και παντερίτζα του, αφήσας όμως ως τίμιος, και ευσυνείδητος και θεοφοβούμενος, επί της εικόνας του αγίου τα σιδηρά καρφάκια δι' ων η αργυρά πλάξ ήτο καρφωμένη, ως απόδειξιν παραλαβής, διότι δεν ήθελεν ν' αποκαλέσωσι αυτόν μιαν ημέραν κλέπτην και ιερόσυλον!»¹⁷¹

Η εφημερίδα *Αρμονία* το 1867 σταμάτησε τελικά την έκδοσή της, γιατί της αφαιρέθηκε η άδεια λειτουργίας από τις αρμόδιες αυτοκρατορικές αρχές.¹⁷²

3. ΜΑΝΟΥΗΛ ΓΕΔΕΩΝ ΚΑΙ Μ. ΧΟΥΡΜΟΥΖΗΣ

Στο προηγούμενο κεφάλαιο εξετάσαμε την πολιτική παρέμβαση του Χουρμούζη σε κυρίαρχα πολιτικά και κοινωνικά θέματα του Πατριαρχείου κατά την εποχή των μεταρρυθμίσεων. Κρίνουμε σκόπιμο να παρουσιάσουμε τις απόψεις για τις μεταρρυθμίσεις του Μανουήλ Γεδεών αλλά ειδικότερα τις απόψεις του για τον Χουρμούζη και το έργο του. Όταν ο Κ.Θ. Δημαράς αποκαλεί τον Μανουήλ Γεδεών «ως πηγή της νεώτερής μας ιστορίας»,¹⁷³ αλλά και πολλοί ιστορικοί τον κατατάσσουν στους μεγαλύτερους μελετητές του Νεότερου Ελληνισμού, θα πρέπει να εξετάσουμε κατά πόσον οι απόψεις του για τον Χουρμούζη επηρέασαν τους ιστορικούς του νεοελληνικού θεάτρου.

Ο Μανουήλ Γεδεών (Κωνσταντινούπολη 1851-Αθήνα 1943) αποφοίτησε το 1869 από τη Μεγάλη του Γένους Σχολή και ως δημοσιογράφος συνεργάστηκε αρχικά με την εφημερίδα *Κωνσταντινούπολις* και με την τουρκόφωνη *Μικρά Ασία*. Αργότερα

¹⁷¹ Μ. Χουρμούζης, *Νήσος Αντιγόνη*, τυπ. Βρεττού, Κωνσταντινούπολις 1869, σ. 46 (Αρχείο Πανεπιστημίου Κρήτης)

¹⁷² Τ. Λιγνάδης, ό.π., σ. 416.

¹⁷³ Φ. Ηλιού, «Μανουήλ Γεδεών: ένας Πρόδρομος» στο *Η Πνευματική Κίνησης του Γένους*, Μανουήλ Ι. Γεδεών, εκδ. Ερμής, Αθήνα 1976, σ. 11.

εξέδωσε και ο ίδιος δυο ελληνόφωνες εβδομαδιαίες εφημερίδες, την *Πρωία* (1876) και την *Ανατολή* (1877).¹⁷⁴ Είναι αξιοσημείωτο ότι έγραψε περισσότερα από 730 δημοσιεύματα από το 1870 έως το 1940.¹⁷⁵ Ο Γεδεών με τον καιρό απέκτησε ένα σύνολο από πολιτικές, διοικητικές, οικονομικές και εκκλησιαστικές αρμοδιότητες. Αναφέρουμε επιλεκτικά ότι το 1897 διορίστηκε Μέγας Χαρτοφύλαξ του Οικουμενικού Πατριαρχείου και επειδή είχε πρόσβαση στο αρχείο του, δημοσίευσε πολύτιμο αρχειακό, ιστορικό και φιλολογικό υλικό. Ο Φίλιππος Ηλιού αναφέρει: «ο σημερινός ερευνητής, εκείνος ιδίως που ασχολείται με την ιστορία της τουρκοκρατίας και του νεοελληνικού 19^{ου} αιώνα, θα διασταυρωθεί αναγκαστικά με το έργο του Μανουήλ Γεδεών».¹⁷⁶

Για το έργο του ως ιστορικού υπάρχουν διαφορετικές απόψεις και μάλιστα αντιθετικές, η αναφορά μας στον Γεδεών δε γίνεται για την αξιολόγησή του, αλλά για τις βαρύνουσες απόψεις του ως προς το πρόσωπο και το έργο του Χουρμούζη. Αναφέρουμε συνοπτικά κάποιες απόψεις για τον Γεδεών για να κατανοήσουμε καλύτερα την οπτική του, Βέβαια, η οπτική αυτή θα φανεί ξεκάθαρα μέσα από τα ίδια τα κείμενά του.

Ο Φ. Ηλιού θεωρεί ότι ο Γεδεών διέθετε μια ιστορική αντίληψη με την οποία αγκάλιαζε σύνολα, δηλαδή το γεωγραφικό χώρο στην ενότητά του και τους κοινωνικούς σχηματισμούς στο σύνολό τους. Προσπαθεί να φωτίζει ολόκληρη την κοινωνική πυραμίδα και όχι μόνο την κορυφή. «Ο Γεδεών θεωρούσε ότι υπήρχε μια ενιαία ιστορία και προσπαθούσε με τα μέσα που διέθετε να ταιριάξει τις ψηφίδες για να αποδώσει την ενότητά της. Έχοντας αίσθηση των όγκων και των αναλογιών μεταξύ των όσων διαδραματίζονται στην επιφάνεια ή στις ανώτερες βαθμίδες της κοινωνικής ιεραρχίας, δεν αδιαφορούσε για τα όσα συμβαίνουν στη βάση εκεί που δρουν οι πολυαριθμότερες ανώνυμες ομάδες. Συνεπώς το προδρομικό του έργο διασταυρώνεται με εντελώς σύγχρονες αναζητήσεις».¹⁷⁷

¹⁷⁴ Δ. Καποδίστρια, «Ο τελευταίος γνήσιος Φαναριώτης» στο *Ιστορία Εικονογραφημένη*, τχ. 471, Σεπτ. 2007, σσ. 104-107.

¹⁷⁵ Φ. Ηλιού, ό.π., σ. 8.

¹⁷⁶ Στο ίδιο.

¹⁷⁷ Φ. Ηλιού, ό.π., σ. 8.

Η Δ. Καποδίστρια υποστηρίζει ότι ο Γεδεών δεν ακολουθεί συγκεκριμένη μέθοδο, αλλά προτιμά τη χρονολογική και τοπική κατάταξη του ιστορικού υλικού, αδιαφορώντας για την εσωτερική αταξία και τις επαναλήψεις. Συνήθης μέθοδος του Γεδεών είναι η παράλειψη υποσημειώσεων και παραπομπών στις πηγές του «προς απελπισμόν»,¹⁷⁸ καθώς έλεγε, των Ελλήνων λογοκλόπων.

Ο Δ. Σταματόπουλος, από την άλλη πλευρά, θεωρεί ότι όλο του το έργο «βρίθει επιτιμητικών αναφορών για τους υπεύθυνους του μεταρρυθμιστικού εγχειρήματος, λόγω του εξοβελισμού των συντεχνιών από τη διοίκηση του Πατριαρχείου που επέφεραν οι μεταρρυθμίσεις και κυρίως εξ αιτίας της υποβάθμισης του κλήρου αποτέλεσμα της εισόδου των λαϊκών στη διοίκηση»¹⁷⁹ εννοώντας τη σύσταση του Μ. Συμβουλίου. Στην πραγματικότητα, ο Σταματόπουλος πιστεύει ότι ο Γεδεών είναι ο κεντρικός οργανωτής του ιδεολογικού σχήματος του οικουμενισμού και έχει ως βασικό του στόχο να κρίνει τα ατομικά και συλλογικά υποκείμενα που έδρασαν στο τέλος του 19^{ου} αιώνα με βάση τις πραγματικότητες του 18^{ου} ή προγενέστερων αιώνων. Ένα κεντρικό σημείο της άποψης του Σταματόπουλου είναι ότι ο Γεδεών αποσιωπά κάθε μετεπαναστατική αλλαγή στην εσωτερική δομή του μιλλέτ. Σε αυτό συντείνει ο ιστοριοδιφικός χαρακτήρας του έργου του, το οποίο έχει στόχο την καταγγελία κάθε μεταρρυθμιστικής αλλά και εθνικιστικής κίνησης που ο Γεδεών θεωρεί διαλυτική για την ενότητα του ορθόδοξου κόσμου. «Με αυτό το σκεπτικό επιχειρεί μια ανακατασκευή του οθωμανικού παρελθόντος αντίστοιχη αλλά εντελώς αντίστροφη από αυτήν που επιχειρούσε ο νεοελληνικός εθνικισμός», επισημαίνει ο Σταματόπουλος.¹⁸⁰

Μια αναφορά στα κείμενα που έγραψε ο ίδιος ο Γεδεών θα βοηθήσει να κατανοήσουμε την οπτική του απέναντι στα πρόσωπα και τα γεγονότα εκείνης της περιόδου. Ένα κομβικό θέμα που τον προβληματίζει διαρκώς είναι η εφαρμογή των Γ. Κανονισμών και η συμμετοχή των λαϊκών στη διοίκηση του Πατριαρχείου.

¹⁷⁸ Δ. Καποδίστρια, «Ο τελευταίος γνήσιος Φαναριώτης», ό.π., σσ. 104-107.

¹⁷⁹ Δ. Σταματόπουλος, ό.π., σ. 361.

¹⁸⁰ Στο ίδιο.

Από το έργο του *Αποσημειώματα Χρονογράφου 1800-1913*¹⁸¹ θα παραθέσουμε κάποια αποσπάσματα τα οποία φανερώνουν τις απόψεις του: «Επήλθεν ο Κριμαϊκός πόλεμος, και μετ' αυτόν η συνθήκη των Παρισίων και η μακκιαβελικώς υπ' αυτής διαταχθείσα σύνταξις κανονισμών επί βελτιώσει εν γένει καταστάσεως των κοινών πραγμάτων εκάστου των εν Τουρκία εθνών. Επήλθεν η κατά μετερνίχειον και ναπολεόντειον μαγγαννεία λαθρόβιος υπονόμευσις της ισχύος του Πατριαρχείου ημών. Η ανθελληνική των Βουλγάρων πολιτεία, κορυφωθείσα από του 1861, υποθαλπομένη υπό των από Δύσεως θρησκευτικών και πολιτικών, είττα των από βορρά, προπαγανδών, εκράτησεν εν ταραχή επί πολλά έτη την ορθόδοξον ελληνικήν Εκκλησίαν, και την πίστιν την ορθόδοξον, σχεδόν εμπαιζομένην και υπό των εν τη τουρκική αυτοκρατορία ανοσίων προξένων του βασιλείου της Ελλάδος...»¹⁸²

Επίσης σε άλλο σημείο: «Εις τας Πατριαρχικάς Εφημερίδας θα εκτεθή η ιστορία της θλιβεράς ταύτης υποθέσεως, ης το συμπέρασμα το οδυνηρόν εισίν οι το γόητρον του Πατριαρχείου και την δύναμιν αυτού υπονομεύσαντες “Εθνικοί Κανονισμοί”, ή Γενικοί ή εθνοσωτήριοι».

Στο έργο του *Αι φάσεις του παρ' ημίν Εκκλησιαστικού Ζητήματος* (1910) διαφαίνεται ωστόσο ότι κάποιοι από τους Συνοδικούς στήριζαν τους Κανονισμούς, αφού αυτοί που εναντιώθηκαν αρχικά ήταν μόνο πέντε (Εθν. Συνέλευση 3/10/1858): «Αφέθημεν κατόπιν ελεύθεροι δήθεν να συντάξωμεν τα εθνικά ημών πράγματα κατά τρόπον ωφέλιμον ημίν και συντελούντα προς σωτηρίαν κεκτημένων δικαίων· αλλ' αφεθέντες ελεύθεροι, δούλοι διατελούμεν των παθών ημών· προστριβών δε και αντεγκλήσεων ήσαν αποτελέσματα αι πολλάί συζητήσεις και πράξεις, αι υπονομεύσασαι δίκαια και προνόμια του λαού, των χριστιανικών εθνών δήλαδή των υπό τον Πατριάρχην Κωνσταντινουπόλεως. Λυπούμε διότι ποιούμαι σύντομον μνείαν των εν τη τότε συνελεύσει πεπραγμένων, ως επίσης εν βραχύτητι λόγου μιμνήσκομαι και των πέντε μητροπολιτών εκείνων, οι προείδον την εν τη συντάξει των εθνικών Κανονισμών κυοφορουμένην προσβολήν των εκκλησιαστικών ημών δικαίων και προνομίων».¹⁸³

¹⁸¹ Μ. Γεδεών, *Αποσημειώματα Χρονογράφου 1800-1913*, Εν Αθήναις τύποις Φοίνικος 1932, Ψηφιακή Βιβλιοθήκη Ανέμη, Πανεπιστήμιο Κρήτης, σσ. 312, 313.

¹⁸² Στο ίδιο, σ. 312.

¹⁸³ Μ. Γεδεών, *Αι φάσεις του παρ' ημίν Εκκλησιαστικού Ζητήματος*, Εκ του Πατριαρχικού Τυπογραφείου, Εν Κωνσταντινουπόλει 1910, Ψηφιακή Βιβλιοθήκη Ανέμη, Πανεπιστήμιο Κρήτης, σ. 64.

Ο Γεδεών υποστηρίζει ότι οι Κανονισμοί αποτέλεσαν την εφαρμογή του Χάτι-Χουμαγιούν το οποίο υπαγορεύτηκε στο πλαίσιο της Συνθήκης του Παρισιού το 1856. Ξεκαθαρίζει ότι επιχειρείται από τη Δύση λαθρόβια υπονόμευση της ισχύος του Πατριαρχείου. Ο Ortaylı αναφέρει ότι οι Μεγάλες Δυνάμεις ήθελαν να δείξουν ότι τις απαραίτητες μεταρρυθμίσεις στις οθωμανικές μειονότητες τις έκανε το οθωμανικό κράτος, αλλά ερμήνευαν πάντα το Μεταρρυθμιστικό Διάταγμα ως ένα έγγραφο το οποίο τους έδινε δικαίωμα παρέμβασης στις οθωμανικές εσωτερικές υποθέσεις.¹⁸⁴ Οι παρεμβάσεις αυτές εξηγούν και την περιπλοκότητα του Βουλγαρικού Ζητήματος με συγκρούσεις διαφορετικών συμφερόντων, πολιτικών και θρησκευτικών. Ένα άλλο στοιχείο το οποίο ο Γεδεών παρουσιάζει και θεωρεί υπονομευτικό είναι η εξωτερική πολιτική του ελληνικού κράτος, όπως εκφράζεται από τις προξενικές αρχές στην Κωνσταντινούπολη. Εν ολίγοις, θεωρεί ότι το Πατριαρχείο βάλλεται πανταχόθεν και ότι υπονομεύεται η ισχύς του ακόμα και από το ελληνικό κράτος. Βεβαίως, δεν παραλείπει να προβάλλει και τα αλληλοσυγκρουόμενα συμφέροντα των κληρικών στο εσωτερικό του Πατριαρχείου. Σε ό,τι αφορά την είσοδο των λαϊκών στη διοίκηση του Πατριαρχείου, είναι χαρακτηριστικά τα αποσπάσματα από τα *Αποσημειώματα Χρονογράφου*: «... Αλλ' υπήρχον και αρχιερείς, εκπληρώσαντες το καθήκον, ελεύθεροι πάσης επήρειας φαναριωτών λαϊκών, αίτινες συνετέλουν εις ζημίαν υλικήν και ηθικήν αρχιερέων επί πείρα διακρινομένων».¹⁸⁵

Ο Γεδεών μάς πληροφορεί ότι η σύσταση του Μ. Συμβουλίου ήταν αποτέλεσμα των «οδηγιών» του πρωθυπουργού Ααλή πασά υπό την αιγίδα του Σουλτάνου Μεδζήτ και αποτελούσε ωμή παρέμβαση στα εκκλησιαστικά ζητήματα. Το Πατριαρχείο, αντί να προβάλλει αντίσταση ή διαμαρτυρία, αντιθέτως, με πανηγυρική τελετή κήρυξε τον Μεδζήτ σωτήρα της Εκκλησίας. «Προ της ενάρξεως της εθνικής εκείνης συνελεύσεως ης η πρώτη συνεδρίασις εγένετο τη 3 Οκτωβρίου 1858, εγενόμεθα κάτοχοι των Οδηγιών της τουρκικής κυβερνήσεως περί του προσωρινού ειδικού συμβουλίου [...] Απαιτούσιν αι Οδηγίαι, παραχόρδως, σύστασιν μικτού συμβουλίου παρ' ημίν εκ πνευματικών αρχηγών, εκ μελών επιλέκτων κοσμικών,

¹⁸⁴ I. Ortaylı, *Ο πιο μακρύς αιώνας της αυτοκρατορίας, ο οθωμανικός 19^{ος} αιώνας, η πορεία προς τον εκσυγχρονισμό*, μτφρ. Κ. Στάθη, επιμ. Σ. Παπαγεωργίου, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα 2004, σ. 202.

¹⁸⁵ Μ. Γεδεών, *Αποσημειώματα Χρονογράφου 1800-1913*, ό.π., σ. 310.

καθώς και μελών διορισμένων παρά της υψηλής κυβερνήσεως. Προηγουμένως δε, διά του από 27 Αυγούστου 1858 γράμματος του πρωθυπουργού (Μεχμέτ Εμίν) Ααλή πασά συνιστάτο ημίν η εκλογή επτα κληρικών μελών της εθνικής συνελεύσεως εκ των ικανοτέρων μητροπολιτών· [...] Ουδαμώς άπορον ότι ουδεμία διαμαρτυρία ή ένστασις απηυθύνθη προς την τουρκικήν κυβέρνησιν απέναντι των λαθραίων τούτων επεμβάσεων των επί καταλύσει των εκκλησιαστικών ημών δικαίων και των άλλων προνομίων. Αλλ' εγίνοντο πάσαι αύται αι προτροπαί και αξιώσεις και Οδηγίαι υπό την αιγίδα του σουλτάνου Μεδζήτ, και τον αγαθόν τούτον άνακτα τολμηρώς απ' άμβωνος εκηρύξαμεν, εν επισήμω και πανηγυρική τελετή, μονονουχί σωτήρα της Εκκλησίας»!¹⁸⁶

Επειδή η πολιτεία του Σωφρόνιου μάς αφορά σε σχέση με τον Χουρμούζη, ας δούμε πώς τον χαρακτηρίζει ο Γεδεών: «Σωφρόνιος ο Γ' αφήκε μνήμην αγαθού κληρικού, φιλόμουσου και πρώτου κατανοήσαντος το επιζήμιον των Γενικών Κανονισμών, ους εν τούτοις και αυτός υπεστήριξεν θερμώς, παρασυρόμενος υπό της επιμηθείας και της ανοησίας δυο, τριών λαϊκών».¹⁸⁷

Συμπερασματικά, ο Γεδεών πιστεύει ότι οι μεταρρυθμίσεις με τον τρόπο που έγιναν ήταν επιζήμιες για τα συμφέροντα του Πατριαρχείου. Πιθανόν όμως έκρινε ότι οι μεταρρυθμίσεις στο Πατριαρχείο δεν μπορεί να βασίζονται στις κατευθυντήριες γραμμές της οθωμανικής κυβέρνησης. Εντοπίζει πως η παρέμβαση αυτή στο εσωτερικό της Εκκλησίας έχει δυο άξονες, δηλαδή τους Γ. Κανονισμούς και την είσοδο των λαϊκών στη διοίκηση του Πατριαρχείου μέσα από το Μ. Συμβούλιο. Το αποτέλεσμα ήταν η αποδυνάμωση του Πατριάρχη και της Ι. Συνόδου. Η κριτική στα πρόσωπα (κληρικοί ή λαϊκοί) η οποία ασκήθηκε από τον Γεδεών ήταν ανάλογη της στάσης τους στην εφαρμογή αυτών των μεταρρυθμίσεων.

Ο Χουρμούζης, με τα όσα παρουσιάσαμε από τα άρθρα του και τις παρεμβάσεις του έως τώρα, τασσόταν υπέρ των μεταρρυθμίσεων στο Πατριαρχείο υποστηρίζοντας τις κατευθυντήριες γραμμές της οθωμανικής κυβέρνησης, γιατί έδιναν τον κυριαρχικό ρόλο στην αστική τάξη και τους λαϊκούς στη διοίκηση του Πατριαρχείου. Δηλαδή ήταν υπέρ της τήρησης των Γ. Κανονισμών και στήριξε παντοιοτρόπως το Μ. Συμβούλιο και τις αρμοδιότητές του. Επιπλέον, ως εθνικιστής με το λόγο του και

¹⁸⁶ Μ. Γεδεών, *Αι φάσεις του παρ' ημίν Εκκλησιαστικού Ζητήματος*, ό.π., σσ. 64, 65.

¹⁸⁷ Μ. Γεδεών, *Αποσημειώματα Χρονογράφων 1800-1913*, ό.π., σ. 366.

περισσότερο με τις δημόσιες παρεμβάσεις του, δημιουργούσε εμπόδια κατά τον Γεδεών στον οικουμενικό ρόλο του Πατριαρχείου.

Ο Γεδεών στα *Αποσημειώματα Χρονογράφου* αφιερώνει στον Χουρμούζη τέσσερις σελίδες και τα κοσμεί με τη φωτογραφία του. Δεν αρκείται σε αναφορές στο δημοσιογραφικό και εκδοτικό έργο του Χουρμούζη ή στη σχέση του με την Εκκλησία, αλλά επιχειρεί να αξιολογήσει και τις συγγραφικές του ικανότητες, παρουσιάζοντας ένα προς ένα τα έργα που αυτός γνώριζε. Το κείμενό του είναι ένα κείμενο «μετωπικής εξόντωσης», με τέτοιο τρόπο δομημένο, ώστε να μένει στον αναγνώστη μια αρνητική εντύπωση γύρω από το κεντρικό πρόσωπο που παρουσιάζει ο συγγραφέας. Συγκεκριμένα, κάθε θετική αναφορά για έργα ή πράξεις συνοδεύεται απαραίτητως από κάποια αρνητική κρίση. Από τις πρώτες γραμμές στο κείμενό του δε διστάζει να δείξει τις προθέσεις του: «Ο πρώτος ελέγγο Χουρμούζιος Τριανταφύλλου, ως αυτός ούτος ειπέ μοι, καίτοι οι φίλοι επεσκέπτοντο αυτόν τη 8 Δεκεμβρίου, ως δήθεν Μιχαήλ».¹⁸⁸ Ο Χουρμούζης στα κείμενά του υπέγραφε πάντα ως Μ. Χουρμούζης, οπότε υπήρχε το ερώτημα αν το αρχικό Μ. σήμαινε Μιλτιάδης ή Μιχαήλ. Στα επίσημα έγγραφα της Ελληνικής Βουλής αλλά και σε επίσημα ληξιαρχικά έγγραφα στη Λαμία υπογράφει ως Μιλτιάδης. Ωστόσο το να δέχεται επισκέψεις για τον εορτασμό του ψευδωνύμου του, όποιο κι αν επιλέγει τελικά ο ίδιος, αυτομάτως τον καθιστά παράλογο και άνθρωπο που θολώνει την πραγματική του ταυτότητα.

Στις αμέσως επόμενες γραμμές του κειμένου με μια φράση ο Γεδεών αμαυρώνει και ακυρώνει το πρόσωπο του Χουρμούζη τελεσίδικα: «Μετά την πρόσκαιρον θεσσαλικήν επανάστασιν, προσήλθεν εις την τουρκικήν κυβέρνησιν τω 1855 ή 1856, και, καθώς εθρυλλείτο εν Φαναρίω, εμισθοδοτείτο υπό της Υψ. Πύλης».¹⁸⁹

Ο Γεδεών χρησιμοποιώντας τη λέξη «εθρυλλείτο», απαλλάσσει τον εαυτό του από την υποχρέωση παρουσίασης κάποιου αποδεικτικού στοιχείου. Ωστόσο Ιστορία δε γράφεται με θρύλους και κακολογίες. Άλλωστε και ο Γ. Χατζηδάκης θεωρεί ότι η πληροφορία αυτή είναι εντελώς αστήρικτη και θεωρεί ότι το κείμενο που αναφέρεται στον Χουρμούζη εμφανίζει σοβαρές ανακρίβειες και εντελώς προσωπικές απόψεις,

¹⁸⁸ Στο ίδιο, σσ. 32, 33.

¹⁸⁹ Στο ίδιο, σ. 33.

ενώ το έργο του Γεδεών τελικά δε συγκεντρώνει πολλά δείγματα αντικειμενικής πληροφόρησης.¹⁹⁰

Ο Χουρμούζης έφυγε από την Ελλάδα το 1856, ενώ ήταν εν ενεργεία βουλευτής, γεγονός που απασχόλησε τη Βουλή. Ο Τ. Λιγνάδης αντιγράφει από τα πρακτικά της συνεδρίασης της Βουλής της 4^{ης} Αυγούστου του 1856. «Παρετήρησέ τις, ότι, ως πληροφορείται, ο βουλευτής Φθιώτιδος Χουρμούζης μεταβάς εις Κωνσταντινούπολιν εδέχθη υπηρεσίαν οθωμανικήν και, επομένως, απολέσας τα πολιτικά αυτού δικαιώματα, πρέπει να διαγραφή και εξ αυτών των βουλευτικών καταλόγων. Της δε βουλής παραδεχθείσης την ανωτέρω πρότασιν του βουλευτού Παρνασσίδος υπό τον όρον του να ερωτηθή πρώτον ο επί των εξωτερικών υπουργός, εάν τω όντι ο περί ου ο λόγος βουλευτής έλαβεν υπηρεσίαν οθωμανικήν...»¹⁹¹ Ωστόσο ο Λιγνάδης βεβαιώνει ότι στα πρακτικά της Βουλής δεν υπήρξε ποτέ καμία απάντηση του υπουργού που να επιβεβαιώνει ότι ο Χουρμούζης είχε τέτοιου είδους σχέση με την οθωμανική κυβέρνηση.

Το μόνο στοιχείο που παρουσιάζει ο Γεδεών στο τέλος της αναφοράς του για τον Χουρμούζη είναι ότι ο Φουάτ πασάς (εκ των αρχιτεκτόνων της μεταρρύθμισης), φίλος του Χουρμούζη, μεσολάβησε στο Σουλτάνο ώστε να του δοθεί ένα ποσό 250 χρυσών λιρών, για την ανοικοδόμηση του ναού της Θεοκορυφώτου στη νήσο Αντιγόνη (1869). Έτσι, ο αναγνώστης, συνδυάζοντας το «θρύλο» με τα χρήματα της παραχώρησης, βεβαιώνεται για τη μισθοδοσία του Χουρμούζη από την Πύλη. «Εις τας ενέργειας δ' αυτού (Χουρμούζη) τας μεγάλας οφείλομεν την εκ βάθρων ανοικοδόμησιν του κατεδαφισθέντος υπό των τούρκων εν τω λόφω της νήσου ναού της Θεοκορυφώτου, υπέρ ου, προσελθών εις τον αγαπώντα αυτόν μέγαν βεζύρην Ααλή (Μεχμέτ- Εμίν), παρεκάλεσε να υποβάλη τω σουλτάνω δικαίαν παράκλησιν, ίνα βοηθήσει γενναίως τη ανοικοδομήσει ναού, καταστραφέντος υπό τινος των προγόνων αυτού. Ο φιλότιμος σουλτάνος Ασίζ έπεμψεν αμέσως εις τον Χουρμούζη 250 χρυσάς λίρας».¹⁹² Τα στοιχεία που παρουσιάζει ο Γεδεών προκύπτουν από το έργο του Χουρμούζη *Νήσος Αντιγόνη*. Πράγματι, στα προλεγόμενα του έργου αυτού

¹⁹⁰ Γ. Χατζηδάκης, «Βίοι Παράλληλοι Μ. Χουρμούζη και Σ. Καρύδης», *Θεατρικά-Κινηματογραφικά-Τηλεοπτικά*, τχ. 19-22, σ. 54.

¹⁹¹ Τ. Λιγνάδης, ό.π., σ. 242.

¹⁹² Μ. Γεδεών, *Αποσημειώματα Χρονογράφου 1800-1913*, ό.π., σ. 34.

ο Χουρμούζης ευχαριστεί το Σουλτάνο για την προσφορά και τον Ααλή πασά για τη μεσολάβηση: «Εν τοσούτω ο ναός ανηγέρθη, και πλέον ίσως των ελπίδων μου, χάρις εις τους συνδραμόντες, αλλ' ιδίως και προ πάντων χάρις και ευγνωμοσύνη εις την γενναίως συνδραμούσαν Σ. Κυβέρνησιν του Μεγαθύμου Σουλτάνου. Εναπολείπεται ήδη η πληρωμή ολίγων καθυστερουμένων. Ιδίως δε προ πάντων ευγνωμοσύνη αιώνιος εις την Α.Υ. του Μ. Βεζύρην Ααλή πασά, τον προκαλέσαντα του Μεγάθυμου Ανακτος την γενναίαν συνδρομήν (ιδέ κατάλογον)». ¹⁹³ Ο Χουρμούζης αφιερώνει ειδικό κεφάλαιο στο πόνημά του (κεφάλαιον Δέκατον Τρίτον – Έπαινοι και ευχαί) ¹⁹⁴ για ευχαριστίες σε όσους τον συνέδραμαν στην ολοκλήρωση του έργου του ναού, αλλά παράλληλα ειρωνεύεται τους κληρικούς οι οποίοι, αντί χρημάτων, προσέφεραν επαίνους και ευχές. Μεγάλο ενδιαφέρον παρουσιάζει η αναφορά του στο πρόσωπο του Σωφρόνιου Γ', με τον οποίο ο Χουρμούζης παραδέχεται την αντιπαλότητά του, αλλά δε διστάζει να τον επαινέσει για την προσφορά του. «... Ανήγγειλα τον σκοπόν της ανοικοδομήσεως του ναού, και προς τινας των οποίων δεν ήθελα πλέον, ουδέ την καλημέρα των· εννοείται δε ότι και εκείνοι είχαν λόγους, να μη θέλωσιν ουδέ την ιδική μου καλησπέραν. Και όμως οφείλω να το είπω, και το λέγω ότι πρώτος η Α. Σ. ο Μητροπολίτης αγ. Αμασειάς, κύριος Σωφρόνιος, μετά του οποίου ήμην ως προγονός με μητρυιόν, δι' επιστολής του, λίαν περιποιητικής, προσέφερε συνδρομήν γενναίαν». ¹⁹⁵

Ο Χουρμούζης ήταν άνθρωπος της λεπτομέρειας και λάτρης των αριθμών, όπως έχουμε ήδη επισημάνει στις αναφορές μας τόσο στα *Κρητικά*, όσο και μέσα από τις σελίδες της εφημερίδας *Αρμονίας*. Έτσι, στο τέλος του πονήματός του, σε τρία ξεχωριστά κεφάλαια, παρουσιάζει αναλυτικά και με ονοματεπώνυμο όλες τις συνδρομές ως έσοδα που ανήρχοντο σε 62.466 γρόσια, περιλαμβανομένου του Σουλτάνου που κατέθεσε 27.500 γρόσια. Ακόμα παρουσιάζει αναλυτική κατάσταση εξόδων που ανέρχονταν σε 79.697 και κατάσταση με όλα τα δωρήματα (αντικείμενα κτλ.) που προσφέρθηκαν για το ναό. ¹⁹⁶ Για να καλυφθεί η διαφορά, ο ίδιος αναφέρει ότι προσέφερε, εκτός των άλλων, και δικά του χρήματα: «Και δεν ανήγειρα της

¹⁹³ Μ. Χουρμούζης, *Νήσος Αντιγόνη*, ό.π., σ. 14.

¹⁹⁴ Στο ίδιο, σ. 73.

¹⁹⁵ Στο ίδιο.

¹⁹⁶ Στο ίδιο, σσ. 98-101.

Βαβυλώνος τα τείχη ή τον ναόν της Αρτέμιδος, έπραξα όμως και πράττω εισέτι, παν ό,τι ανθρωπίνως με ήτο δυνατόν, και επί δεκαπέντε μήνας ήδη, και, άφθονον ιδρώτα έχυσα, και χύνω, και την υγείαν μου έβλαψα και βλάπτω, και τα οικιακά μου παραμέλησα, και χρήματα εξ ιδίων μου κατέβαλα και τη διάκρισή μου πολλάκις εθυσίασα, γινόμενος μέχρι οχληρότητος επαίτης όχι μόνον προς τους φίλους μου αλλά ακόμη προς άτομα ανάξια διά τοιαύτην θυσίαν, ως π.χ. ο Ηρακλείας κ. Πανάρετος».¹⁹⁷ Διαθέτοντας οξύ χιούμορ, ο Χουρμούζης θα τοποθετήσει τον Πανάρετο στη λίστα των συνδρομητών γράφοντας ακριβώς «Ηρακλείας Πανάρετος ο Ζάμπλουτος πρόσφερε 000», δηλαδή ουδέν.

Ο Γεδεών μετά την αναφορά στη σχέση Χουρμούζη και οθωμανικής κυβέρνησης παρουσιάζει το συγγραφικό έργο του Χουρμούζη. Πρώτα μας δίνει μια σημαντική πληροφορία για τη συγγραφή της μετάφρασης του *Πλούτου* του Αριστοφάνη: «Μετέφρασε τον *Πλούτον* του Αριστοφάνους».¹⁹⁸ Επειδή στο πρωτότυπο έργο στη θέση του μεταφραστή είχε τρεις αστερίσκους, υπήρχαν πολλές εκδοχές για την ταυτότητα του συγγραφέως. Ο Κουν, όταν ανέβασε το έργο με το θίασο του Κολλεγίου Αθηνών, για πρώτη φορά το 1936, δε γνώριζε το όνομα του μεταφραστή. Ο Κ. Γεωργουσόπουλος και ο Μ. Παπαϊωάννου ιδιαίτερα υποστήριξαν την εκδοχή της μετάφρασης από τον Χουρμούζη. Ένα από τα επιχειρήματα που πρόβαλλε ο Παπαϊωάννου, εκτός από το γλωσσικό ύφος, που ήταν διανθισμένο με διάφορα πολιτικά στοιχεία, το προσωπικό ύφος και τη φρασεολογία, αρθρογραφώντας στην εφημερίδα *Αυγή* από το 1957, ήταν και η μαρτυρία του Γεδεών.¹⁹⁹

Η αναφορά στον *Πλούτο*, πέραν της επισήμανσης για τη συγγραφή από τον Χουρμούζη, παραμένει ασχολίαστη, όμως δε συμβαίνει το ίδιο και για τα υπόλοιπα έργα. Εκεί ο Γεδεών είναι αμείλικτος: «Έγραψε και δήθεν δράματα, τον *Τυχοδιώκτην* - τον *Λέανδρον* - και τον *Χαρτοπαίκτην*-εκδοθέντα κατά τα έτη 1835-40, και τω 1865 εν ΚΠόλει το *Μαλακώφ*. Επιγράφει τούτο κωμωδίαν, αλλ' η ανάγνωσις αποδεικνύει αυτό της κωμωδίας εκκωμώδησιν. Επίσης αναξία προσοχής η *Παροδική μικρογραφία μυθιστορημάτων* (εν ΚΠόλει 1882). Τα *Κρητικά* του Χουρμούζη εκδοθέντα τω 1841, εν Αθήναις, αν μη απατώμαι, εισίν αναγνώσεως άξια». Στην αναφορά αυτή

¹⁹⁷ Στο ίδιο, σ. 73

¹⁹⁸ Μ. Γεδεών, *Αποσημειώματα Χρονογράφου 1800-1913*, ό.π., σ. 32.

¹⁹⁹ Μ. Παπαϊωάννου, ό.π., σσ. 13, 89.

παραλείπει τον *Υπάλληλο*, και όταν γράφει για τον *Λέανδρο*, μάλλον εννοεί τον *Λεπρέντη* στα έργα που γράφτηκαν στην Αθήνα και επίσης αγνοεί τον *Οψίπλουτο*, που γράφτηκε στην Κωνσταντινούπολη.

Ο Γεδεών δε χρειάζεται πολλά λόγια για να χαρακτηρίσει το συνολικό συγγραφικό έργο του Χουρμούζη. Ο δήθεν Μιχαήλ της αρχικής πρότασης του κειμένου του Γεδεών γράφει και δήθεν δράματα, ενώ με το Μαλακώφ και της «κωμωδίας εκκωμώδησιν» υποτιμά και διαγράφει τις όποιες ικανότητες του Χουρμούζη στη συγγραφή μιας κωμωδίας. Ανάξια προσοχής η *Παροδική μικρογραφία μυθιστορημάτων*, ανάξιο και το συγγραφικό έργο του. Ακόμα και για τα *Κρητικά* δεν είναι σίγουρος αν αξίζει κανείς να τα διαβάσει. Στην περίπτωση που ο Γεδεών ήταν απλώς ένας δημοσιογράφος ή κριτικός σε μια εφημερίδα, η αποτίμηση για το συγγραφικό έργο του Χουρμούζη δε θα είχε ιδιαίτερες επιπτώσεις. Όταν όμως ένα πρόσωπο με μεγάλη ακτινοβολία στην εποχή του, και όχι μόνο (ας μη μας διαφεύγει ότι από το 1929 εξελέγη πρόεδρος μέλος της Ακαδημίας Αθηνών στον τομέα της Βυζαντινής Ιστορίας), απαξιώνει κάθετα το έργο αυτό, τότε δύσκολα οι ιστορικοί του Θεάτρου δε θα επηρεαστούν αργότερα από τις βαρύνουσες απόψεις του.

Ένα άλλο σημείο στο κείμενο στο οποίο αξίζει να εστιάσουμε είναι η αναφορά στο εκδοτικό και δημοσιογραφικό έργο του Χουρμούζη, καθώς και ένα περιστατικό σχετικά με τον Πατριάρχη Σωφρόνιο Γ': «Αλλά αναγνώσεως αξία, και μέχρι της σήμερον η εφημερίς *Αρμονία*. Συντάκτης ιδιοκτήτης, υπεύθυνος ήταν ο Χουρμούζης. Τα άρθρα της εντέχνως εκτυπωμένης *Αρμονίας*, εγράφοντο δριμύτατα, καυστικά κατά των παρεκτρεπομένων παπάδων... Πόλεμον ο Χουρμούζης εκήρυττε κατά της από των πατρών παρεκτροπήσεων – κατά των ολεθρίων αποτελεσμάτων της δήθεν ευρωπαϊκής προόδου κ.τ.λ.». Εδώ ο Γεδεών παρουσιάζει την *Αρμονία* ως μια σκανδαλοθηρική, συντηρητική εφημερίδα της εποχής, η οποία έχει ως μοναδικό άξονα κριτικής τις παρεκτροπές των κληρικών. Απουσιάζει οποιαδήποτε αναφορά στην εφαρμογή των μεταρρυθμίσεων ως κεντρικό πολιτικό στίγμα της εφημερίδας, καθώς και η κοινωνική κριτική η οποία ασκείται πέραν του μιμητισμού των δυτικών ηθών. Ο Χουρμούζης αποτέλεσε τον κύριο αντιπολιτευτικό πόλο κατά τη διάρκεια της Πατριαρχείας του Σωφρόνιου Γ'. Στη Νήσο Αντιγόνη τοποθετείται ξεκάθαρα: «ήμην ως προγονός με μητρειόν».²⁰⁰ Από τη συγκεκριμένη περίοδο ο Γεδεών

²⁰⁰ Μ. Χουρμούζης, *Νήσος Αντιγόνη*, ό.π., σ. 73.

επιλέγει το παρακάτω περιστατικό: «Ημέραν τινά έμαθεν ότι οι μητροπολίται της ιεράς συνόδου, εκ σεβασμού προς τους ιερούς κανόνες, εσκέφθησαν να πράξωσί τι (λεπτομερείας αδυνατώ να ενθυμηθώ, τα δε φύλλα της *Αρμονίας* εισί σπάνια) ή και να ρίψωσι τον πατριάρχη. Ήτο δε ο Σωφρόνιος Γ'. Αγανακτήσας ο Χουρμούζης επί τω ταρτουφισμώ έγραψε, μεταξύ άλλων: ήτο το προς τους ιερούς κανόνες σέβας των αυτό, όταν τον πρώην Βιζύης κατηγορηθέντα όχι πλέον διά πλημμελήματα, αλλά διά τα επτά θανάσιμα αμαρτήματα, αντί να του κόψουν τα γένεια, τον έπαυσαν μόνον, και σήμερα είναι, κατά παραχώρησιν θείαν, τοποτηρητής του αγίου Ηρακλείας, ευλογών, αγιάζων, ιερουργών ο εναγής, και επί τέλους χρηματολογών τους χριστιανούς; - και προσέθετεν αμέσως “Ός τις αγαπά ας μας ενάξη στο δικαστήριον”. Αλλ’ ουδείς αυτόν ενήγαγεν».²⁰¹ Επί της ουσίας ο Χουρμούζης φαίνεται ότι προστατεύει τον πολιτικό του αντίπαλο από τους διεφθαρμένους κληρικούς της Ι. Συνόδου και αυτό φανερώνει άνθρωπο ο οποίος δεν ανέχεται ύπουλα χτυπήματα, αλλά και πρόθυμο να οδηγηθεί ακόμα και στα δικαστήρια προκειμένου να υπερασπίσει το δίκαιο του πολιτικού του αντιπάλου. Ωστόσο, αποκομμένο το περιστατικό από το πολιτικό του πλαίσιο, εμφανίζει τον Χουρμούζη ως μαινόμενο κατά της Ι. Συνόδου με σκοπό να προκαλέσει την προσοχή της κοινωνίας αποκαλύπτοντας σκάνδαλα των κληρικών. Με άλλα λόγια, οδηγεί τον αναγνώστη να εξαγάγει το συμπέρασμα ότι ο Χουρμούζης ήταν γραφικός.

Ο Γεδεών με μια άριστη τεχνική στο κείμενό του καταφέρνει να αποδομήσει το πολιτικό και συγγραφικό πορτρέτο του Χουρμούζη στο σύνολό του. Δεν κάνει καμία αναφορά για τη συμμετοχή του συγγραφέα στη διοίκηση του Πατριαρχείου και αποσιωπά κάθε πολιτική εμπλοκή του Χουρμούζη στο ζήτημα της μεταρρύθμισης. Προβάλλει μια σκανδαλοθηρική εκδοχή της οπτικής του Χουρμούζη στα μεγάλα ζητήματα του μιλλέτ και απομυθοποιεί, σαν ανούσια, την όποια πολιτική του παρέμβαση. Αν ο Χουρμούζης ήταν «διάβολος», κατά τον Π. Μούσουρο, επειδή με ευκολία μπορούσε να επικοινωνεί με όλα τα κοινωνικά στρώματα και να επιβάλλει τις απόψεις του, ο Γεδεών είχε την απίστευτη ευκολία να επικοινωνεί και να πείθει τους λόγιους κύκλους της κοινωνίας, άρα να επιβάλλει απόψεις και θέσεις για πρόσωπα των οποίων την αξία και την προσωπικότητα θα στιγμάτιζε για πάντα.

²⁰¹ Μ. Γεδεών, *Αποσημειώματα Χρονογράφου 1800-1913*, ό.π., σ. 32.

4. ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΚΡΙΤΙΚΗ ΤΟΥ ΧΟΥΡΜΟΥΖΗ ΜΕΣΑ ΑΠΟ ΤΟ ΣΥΓΓΡΑΦΙΚΟ ΤΟΥ ΕΡΓΟ ΣΤΗΝ ΟΘΩΜΑΝΙΚΗ ΑΥΤΟΚΡΑΤΟΡΙΑ

Οι δύο κωμωδίες που έγραψε ο Χουρμούζης μετά την επιστροφή του στην Κωνσταντινούπολη, *Μαλακώφ* (1865) και *Οψίπλουτος* (1878), παρουσιάζουν πολλές ομοιότητες μεταξύ τους, τόσο θεματικά όσο και δραματουργικά. Υπάρχουν λεπτομερείς αναφορές από καταστάσεις και περιστατικά της καθημερινής κοινωνικής ζωής της Κωνσταντινούπολης του 19^{ου} αιώνα. Σε ό,τι αφορά τη θεματική, ο Χουρμούζης εστιάζει στο φαινόμενο του νεοπλουτισμού της ελληνικής αστικής τάξης. Κατά το συγγραφέα, ο νεοπλουτισμός ευθύνεται για το μιμητισμό αλλά και τον πιθηκισμό των δυτικών ηθών και εθίμων από τους αστούς, φαινόμενα τα οποία τείνουν να πάρουν ανεξέλεγκτες διαστάσεις και παρουσιάζονται ως κοινωνική επιδημία, ειδικά στην Κωνσταντινούπολη.

Η αστική τάξη με την αποδοχή της δυτικής κουλτούρας κινδύνευε να αποκοπεί και να απομονωθεί από τα κατώτερα λαϊκά στρώματα και αυτό δεν ίσχυε μόνο για την ελληνική κοινότητα. Ο συγγραφέας στην Κωνσταντινούπολη, μέσω ενός λαϊκού θεατρικού λόγου, προσπαθεί να κατασκευάσει μια γέφυρα της αστικής τάξης με τα λαϊκά στρώματα σατιρίζοντας τους αστούς. Δηλαδή χρησιμοποιούσε την κοινωνική σάτιρα ως πολιτικό εργαλείο ισχυροποίησης των δεσμών της αστικής τάξης με τα λαϊκά στρώματα της κοινωνίας. Τα έργα αυτά, αν και δεν παραστάθηκαν, διαβάστηκαν σε συνέχειες στις εφημερίδες ή σε βιβλία και απευθύνονται περισσότερο στον αναγνώστη παρά στο θεατή μιας παράστασης.

Η ίδια προσπάθεια παρατηρείται και από τους Οθωμανούς στο πλαίσιο της μεταρρύθμισης. Οι λόγιοι αφαιρούσαν από τα έργα τους στοιχεία της μυστικιστικής φιλοσοφίας στον αντίποδα του ποιητή Σεύχ Γκαλίμπ (τέλη του 18^{ου} αιώνα) και έδιναν το προβάδισμα στη κοινωνική, διαφωτιστική λειτουργία της λογοτεχνίας. Με την εισαγωγή νέων μορφών τέχνης, δηλαδή του δράματος και του μυθιστορήματος, προσπαθούσαν να προπαγανδίσουν μια νέα μορφή σχέσεων των φύλων με

κατάργηση των πολλαπλών γάμων ή να καταδείξουν τα πλεονεκτήματα της συγκατάβασης των μελλοντικών συζύγων προς ένα αυστηρά διδακτικό πλαίσιο της τέχνης.²⁰²

Ο Σαντίκ Ριφάτ Πασάς διπλωμάτης, πολιτικός και αρχιτέκτονας του Τανζιμάτ θεωρούσε ότι η Ευρώπη έπρεπε να αποτελέσει πρότυπο σε θέματα διοίκησης και πολιτικής καθώς επίσης και για τα τεχνολογικά και οικονομικά της επιτεύγματα. Ωστόσο το οθωμανικό κράτος μέσα από τη συγκεκριμένη διαδικασία δεν έπρεπε για κανένα λόγο να απολέσει την ιδιοπροσωπία του.²⁰³

Σε ό,τι αφορά το ελληνικό στοιχείο, μετά το διάταγμα Χάτι - Χουμαγιούν του 1856, η ζωή της ελληνικής κοινότητας βελτιώθηκε αισθητά, αφού τυπικά είχε τα ίδια δικαιώματα με τους υπόλοιπους υπηκόους της αυτοκρατορίας. Ήδη από την αρχή του Κριμαϊκού πολέμου το 1853 οι ανάγκες για τον εφοδιασμό των Αγγλογάλλων και η εισροή κεφαλαίων απογείωσε τις εμπορικές δραστηριότητες, αλλά και τις ναυτιλιακές επιχειρήσεις. Οι Έλληνες της Κωνσταντινούπολης που ανήκαν στην αστική τάξη, στην πλειοψηφία έμποροι και τραπεζίτες, αποκόμισαν τεράστια κέρδη και απέκτησαν μεγάλη οικονομική ισχύ.²⁰⁴ Ο εύκολος και γρήγορος πλουτισμός οδήγησε τους αστούς σε μια νεοπλουτίστικη νοοτροπία μακριά από το λιτό και δημιουργικό τρόπο ζωής που είχαν συνηθίσει μέχρι τότε.

Ο Χουρμούζης με τις κωμωδίες του έρχεται να καταδείξει και να τονίσει αυτές τις αλλαγές με ένα μολιερικό μοντέλο διδακτικής κωμωδίας. Αυτές οι κωμωδίες παρουσιάζονται ως συνέχεια ή παραλλαγή ενός έργου το οποίο ο Χουρμούζης έγραψε με την μορφή επιφυλλίδας και δημοσιεύτηκε ανώνυμα στις 23 Ιουνίου το 1856 στην εφημερίδα *Τηλέγραφος του Βοσπόρου* με τον τίτλο «Διάλογος Ανδρογύνου». Η υπόθεση του έργου αφορά την κατασπατάληση της περιουσίας μιας αστικής οικογένειας, από την άμυαλη γυναίκα, χάριν των επιταγών της δυτικής μόδας. Το πρόβλημα επιλύεται, όταν ο άνδρας της οικογένειας επιδειξεί πυγμή και επαναφέρει τη σύζυγό του στη τάξη.²⁰⁵

²⁰² Suraia Faroqhi, *Κουλτούρα και καθημερινή ζωή στην Οθωμανική αυτοκρατορία*, ό.π., σ. 319.

²⁰³ I. Ortayli, *Ο πιο μακρύς αιώνας της αυτοκρατορίας, ο οθωμανικός 19^{ος} αιώνας η πορεία προς τον εκσυγχρονισμό*, μτφρ. Κ. Στάθη, επιμ. Σ. Παπαγεωργίου, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα 2004, σ. 171.

²⁰⁴ Α. Συγγρός, *Απομνημονεύματα*, τόμ. Α', επιμ. Α. Αγγέλου, Μ. Χ. Χατζηιωάννου, εκδ. Εστία, Αθήνα 1988, σ. 246.

²⁰⁵ Εφ. *Τηλέγραφος του Βοσπόρου*, αρ. φ.651, 23/6/1856.(αρχ. Τύπου Βουλής.)

Το θεατρικό έργο *Μαλακώφ* έχει το ίδιο θέμα με τη προσθήκη περισσότερων δραματικών προσώπων, αλλά και επί μέρους θεμάτων. Τόπος δράσης είναι η Πριγκηπόννησος του Βασπόρου στην Κωνσταντινούπολη. Το μαλακώφ²⁰⁶ είναι γυναικείο μεσοφόρι με τσέρκια που έρχεται στη μόδα εκείνη την εποχή για να αποκορυφώσει την επιδειξιμανία των γυναικών της αστικής τάξης. Το έργο είναι γραμμένο σε γλώσσα ιδιωματική των ομογενών της Κωνσταντινούπολης εκείνης της εποχής. Κεντρικός δραματικός ήρωας ο Παυλάκης ο οποίος αντιπροσωπεύει τη κοινή λογική και ταυτίζεται με τις απόψεις του συγγραφέα. Μοναδική σύμμαχός του εμφανίζεται η γηραιά υπηρέτρια Φεταή, η οποία εκφράζει τη λαϊκή σοφία μέσα από παραινέσεις, αλλά και εύστοχες παροιμίες. Η γυναίκα του Σμαράγδα, αλλά και η κόρη του Κατίγκω κατασπαταλούν την οικογενειακή περιουσία ακολουθώντας πιστά τις επιταγές της μόδας και έναν πολυέξοδο πολυτελή και ανούσιο τρόπο ζωής. Ο γιός του Αλέκος έχει ως μόνιμη απασχόληση το καζίνο και την άσκοπη διασκέδαση. Την οικογένεια πλαισιώνουν παρασιτικά, η μοδίστρα Τερεζίνα, ο έμπορος νεωτερισμών Καζαμίας, ο επίτροπος της εκκλησίας Γρηγοράσκος, ο καζινιέρης Ζαφείρης, ο ανεπιστήμονας γιατρός Πεκουάνας, παμπόνηροι υπηρέτες και φίλες τις οικογένειας με τις ίδιες απόψεις. Ο Παυλάκης λίγο πριν την οικονομική καταστροφή αφυπνίζεται με αφορμή την εμφάνιση του φίλου του Στεφανάκη, τον οποίο έχει ήδη καταστρέψει η μεγαλομανία της γυναίκας του. Η αποφασιστική παρέμβαση του άντρα της οικογένειας επαναφέρει τελικά την χαμένη ισορροπία στο σπίτι.

Είναι χαρακτηριστικός ο έντονος διάλογος του Παυλάκη με την γυναίκα του Σμαράγδα στη Σκηνή ΚΒ' στη οποία δίνονται εμφατικά και σκηνικές οδηγίες από τον συγγραφέα:

«ΠΑΥΛ. (κλείει και τας δυο θύρας και μετά οργής λέγει.) Ξέρεις γιατί σε φώναξα; ΣΜΑΡ. (έντρομος.) Όχι ! (Θέλει να καθίση.)

ΠΑΥΛ. (Προστακτικώς και δεικνύων με την χείραν του.) Στάς' ορθή αυτού, και άκουσε την αμετάτρεπτον απόφασίν μου, χωρίς ν' ανοίξεις το στόμα σου να με πης λόγον!- Επειδή και έως τώρα και τας συμβουλάς μου περιφρόνησες, και εις τας παρατηρήσεις μου αδιαφορούσες, και επειδή βλέπω ότι με τα σωστά σου τώβαλες να

²⁰⁶ «Μαλακώφ: στρογγυλό και φουντωτό μεσοφόρι. Πήρε το όνομά του από το σχήμα του οχυρού Μαλακώφ γύρω από το οποίο, στη διάρκεια του Κριμαϊκού πολέμου δόθηκαν πολύνεκρες μάχες. Μαλακόφι ονομάζεται και το φουντωτό μεσοφόρι που φοριόταν κάτω από τη φορεσιά της Σκοπέλου.» Βλ. Λ. Ιστικοπούλου, «Γλωσσάρι», στο *Μαλακώφ*, σ. 81^α.

με πτωχεύσης, σε θέτω από σήμερα υπό κηδεμονίαν, και σου αφαιρώ πάσαν εξουσίαν. Εις το εξής δεν μπορείς να δώσης μήτε δέκα παράδες χωρίς την άδειάν μου! Καπελλίνα με φτερά και με κουδούνια, κορσέδες και φουστάνια ξετρυπωμένα και πολυέξοδα σαν κ' αυτά (τις δεικνύει τα κατά γης ερριμμένα) δεν έχεις την άδειαν να φορέσεις πλέον, και δια να βεβαιωθείς αν ακόμη αμφιβάλλης ότι η απόφασίς μου αυτή είναι αμετάτρεπτος, και ότι εις το εξής εδώ μέσα πρέπει να γίνεται ότι λέγω εγώ, ιδού! (καταξεσκίζει τα φουστάνια και τα καπελλίνα.)».²⁰⁷

Εκτός από τη μόδα, την επιδειξιμανία των γυναικών και τη στάση του Παυλάκη η οποία αποτελεί την κεντρική θεματική συνιστώσα του έργου, υπάρχουν και άλλες επιμέρους οι οποίες μας παριστούν μια ολοκληρωμένη εικόνα της ζωής των αστών εκείνης της εποχής στην Κωνσταντινούπολη. Ο Χουρμούζης σατιρίζει τη μανία στη χαρτοπαιξία, το σκόρπισμα των χρημάτων στη καύση πυροτεχνημάτων (μαϊτάπια) για εντυπωσιασμό, αλλά και την φιλαργυρία των αστών ως προς την πληρωμή των υπηρετών. Υπάρχουν ακόμα αναφορές για το θέατρο που έχει εισβάλλει για τα καλά στις συνήθειες των αστών, αλλά και στα θέματα της παιδείας. Ο διάλογος με τον επίτροπο Γρηγοράσκο είναι χαρακτηριστικός: «Άκουσα ότι θα κάνετε σχολείον ελληνικόν και το καταχάρηκα. Εύγε σας!....Αυτό είναι αναγκαιότατον, και καθώς λέτε την ευπρέπειαν του οίκου σου, ούτω πρέπει να έχετε υπ' όψιν και το δράξατε παιδείας μη ποτέ οργισθεί κύριος, διότι τι σημαίνει να πηγαίνουν εκκλησία και να στέκονται σαν κούτζουρα;»²⁰⁸ Για το θέατρο: «Σε μέρος που δεν έχει θέατρο εγώ δεν κατοικώ [...] αφού έχετε τόσα καζίνα και καφενέδες και μαϊτάπια και χίλιες άλλες διασκεδάσεις να μην έχετε κ' ένα θέατρο να θεατρίζονται [...] Ευρήτε κανένα τόπο κοντά στην εκκλησία και θα διήτε, ότι όταν θα σημάνει η καμπάνα της εκκλησίας, πενήντα θα πηγαίνουν στο θέατρο κ' ένας στην εκκλησία».²⁰⁹

Ο Χουρμούζης εντάσσει το θέατρο μέσα από το έργο του, αν και αναφέρεται στην αναγκαιότητα της παροχής παιδείας στην ελληνική κοινότητα, αποκλειστικά στη διασκέδαση των αστών. Το τοποθετεί στις δυτικότροπες συνήθειες λόγω της προτίμησης του αστικού κοινού στο ευρωπαϊκό ρεπερτόριο των ξένων θιάσων. Ωστόσο όταν συγκρίνει μια θεατρική παράσταση με τη θεία λειτουργία το κάνει με

²⁰⁷ Μ. Χουρμούζης, *Μαλακώφ*, ό.π., σ. 168.

²⁰⁸ Στο ίδιο, σ. 26.

²⁰⁹ Στο ίδιο, σσ 25, 26.

σκοπό να τονίσει ότι το θέατρο είναι ενταγμένο πια στη ζωή των αστών της συγκεκριμένης εποχής λόγω μόδας ή επίδειξης και όχι ως εκπαιδευτική διαδικασία και ψυχαγωγική απασχόληση.

Τονίζει ότι η εκπαίδευση των γυναικών της αστικής τάξης όπως και η αμφίεση τους στοχεύει στην κοινωνική άνοδο και την επίδειξη με τελικό στόχο ένα καλό γάμο αντάξιο της οικονομικής τους κατάστασης. Έτσι παραμελείται η εκμάθηση των οικιακών εργασιών που οφείλει να γνωρίζει μια νέα και προβάλλεται ως απαραίτητο στοιχείο εκμοντερνισμού η εκμάθηση χορού, πιάνου, ιππασίας και ξένων γλωσσών εις βάρος της ελληνικής γλώσσας. Βεβαίως το ίδιο θέμα είχε αναπτύξει ο Χουρμούζης με το άρθρο του στην εφημερίδα Αρμονία «Η γυναίκα εν τη κοινωνία». Οι παραπάνω δραστηριότητες των γυναικών τις οποίες σατιρίζει καυστικά ο συγγραφέας καθώς και την ενεργή συμμετοχή τους σε παντός είδους Συλλόγους εντάσσεται στην κάλυψη των αναγκών μιας κοσμοπολίτικης Κωνσταντινούπολης και στη διαδικασία εκδυτικισμού και εκσυγχρονισμού της συγκεκριμένης κοινωνίας.

Την ίδια κριτική ασκούσαν και οι Οθωμανοί συγγραφείς αυτής της περιόδου για τις αλλαγές στην οθωμανική κουλτούρα, ωστόσο η καλλιεργημένη νεαρή γυναίκα ήταν ιδιαίτερα αγαπητή σε συγγραφείς της ύστερης οθωμανικής περιόδου και της δημοκρατικής περιόδου, ενώ ο νεαρός δανδής με το ευρωπαϊκό στιλ αποτελούσε τον αρνητικό αντίποδα της γυναικείας φιγούρας.²¹⁰

Στον *Οψίπλουτο* (1878) θεματικά επαναλαμβάνονται οι καταστάσεις του *Μαλακώφ* με επίκεντρο μια οικογένεια που αποκτά ξαφνικά πλούτο και αλλάζει τη ζωή της σύμφωνα με τον δυτικό τρόπο. Ωστόσο στην κατασπατάληση της αιφνιδίως αποκτηθείσας περιουσίας συμμετέχει και ο παρασυρμένος πατέρας της οικογένειας. Όταν έρχεται η κρίση ένας πραγματικός οικογενειακός φίλος θα τους σώσει από την οικονομική καταστροφή με τον όρο να επιστρέψει η οικογένεια στον παλαιό γνώριμο ρωμέικο τρόπο ζωής. Κατά τον Β. Πούχνερ ο *Οψίπλουτος* είναι η μόνη καθαρά γλωσσική σάτιρα, ενώ από το σύνολο των κωμωδιών που γράφτηκαν τον 19^ο αιώνα, η συγκεκριμένη κωμωδία περιέχει τις περισσότερες γαλλικές λέξεις.²¹¹

Ο συγγραφέας στα έργα τα οποία αναφέραμε καυτηριάζει την κατασπατάληση των περιουσιών, την πολυτέλεια, τη μόδα και την άκρατη μίμηση των ευρωπαϊκών

²¹⁰ S. Faroghi, *Κουλτούρα και καθημερινή ζωή στην Οθωμανική αυτοκρατορία*, ό.π., σ. 338.

²¹¹ Β. Πούχνερ, *Ανθολογία Νεοελληνικής Δραματουργίας*, τόμ. Β', εκδ. ΜΙΕΤ, Αθήνα 2006, σ. 301.

προτύπων. Οι γαλλικές λέξεις και φράσεις και μάλιστα πολλές φορές παραμορφωμένες για τους αστούς λειτουργούσαν ως κώδικας αναγνώρισης της μόρφωσης με δυτικές επιδράσεις, αλλά και της κοινωνικής ανωτερότητας. Εκτός από τις αλλαγές στον τρόπο ζωής και τις συνήθειες των δραματικών προσώπων του έργου λόγω του νεοπλουτισμού αλλάζουν και τα ονόματα. Το ζεύγος Πετεινάρη αλλάζει το επώνυμο στο αρχαιοπρεπές Αλεκτορίδη, η σύζυγος από Μαριέτα γίνεται Αριέτα, ο γιός τους Μιμπής και η κόρη τους από Ζωή γίνεται Ζολή. Αυτή είναι μια τεχνική μόνιμη στα έργα του Χουρμούζη για να υπερτονίσει τη ρηχότητα και την αφέλεια των αστών. Ωστόσο την ίδια τεχνική εφαρμόζει και σε άλλα πεδία όπως για παράδειγμα στο *Μαλακώφ* όπου ο τσαρλατάνος γιατρός Πεκουάνας μετονομάζει νόσους και φάρμακα με ονόματα ευάρεστα. Τα καταπλάσματα ονομάζονται μπουά, οι βδέλλες σκουλαρίκια, το κλύσμα ντεκολτέ, η ψώρα πούδρα, η λέπρα μόδα, η τρέλα μαζούρκα και η επιληψία βαλς.²¹² Ένα απόσπασμα από τον Οψίπλουτο (Σκηνή Α'γ) που περιλαμβάνει ένα διάλογο μεταξύ των συζύγων είναι χαρακτηριστικό για να καταλάβουμε τη χρήση των γαλλικών στο κείμενο αλλά και τις καινούργιες δραστηριότητες των γυναικών της αστικής τάξης:

«ΛΟΥΚΑΣ: Και με τον πιανίστα σου πως τα πας;

ΑΡΙΕΤΑ: Δεν μ' αρέσει. Νέ με πλε πα· την Κυριακήν'ς την εκκλησία είπαμε κάμποσα με την Φροσυνήτσα και μ' επαινούσε πολύ τον δικό της πως είναι

Αξιόλογος κονσιτεράπλ.

ΛΟΥΚΑΣ: Και πόσα τον πληρώνει;

ΑΡΙΕΤΑ: *10 φράγκα το μάθημα* Ντι φράγκ λα λεσόν.

ΛΟΥΚΑΣ: δεν είναι πολλά. Νε πα μποκού. Κι έχεις ακόμα πολλά μαθήματα της καβάλας;

ΑΡΙΕΤΑ: (ανάπτει εν σιγάρον) Ο μουσιού Παλφρενιέρ μα ντι αβάντ γιερ, ότι πέντε μαθήματα θα μου δώσει ανκόρ εντεπουί μα νομέ αμαζών. Έπειτα θα μ' ονομάσει αμαζόνα. Έμαθα πεζά μπιέν φορτ και την ετικέταν, και τώρα ζε βουαζασούρ σε βεβαιώ, Λουκάκη μου πως μπορώ να να φερθώ κομ ουν Παριζιέν. Ως μια Παριζιάνα.

ΛΟΥΚΑΣ: Αυτό το βλέπω κι'εγώ.

ΑΡΙΕΤΑ: Ζε μα φινί δα και του χορού τα μαθήματα · Λα ντερνιέρ τελευταίον το κοτελιόν, που κάμποσο με φατιγκάρισεν, μ' εκοπίασε αλλά τόμαθα φορτ μπιέν, πολύ

²¹² Μ. Χουρμούζης, *Μαλακώφ*, ό.π., σ. 148.

καλώς αλόν, σήκω να κάμουμε ουν τουρ· (εγείρονται και χορεύουν τραγουδούσα η Αριέτα, έπειτα κάθηνται).

ΛΟΥΚΑΣ: Μπράβο! Τρε μπιέν χορεύεις! (Κρούεται η θύρα.) Αντρέεε». ²¹³

Ο Χουρμούζης εκτός από τις σκηνικές οδηγίες στο κείμενό του μεταφράζει λέξεις ή φράσεις από τα γαλλικά που χρησιμοποιούν ασύστολα τα δραματικά πρόσωπα για να διευκολύνει τον αναγνώστη του. Στοιχείο που συνηγορεί ότι η κωμωδία του προορίζεται για τον αναγνώστη και όχι για τον θεατή της παράστασης. Ένα άλλο συμπέρασμα από τον διάλογο αυτό είναι ότι ο Λουκάς σε αντίθεση με τον Παυλάκη του Μαλακώφ ακολουθεί με ενδιαφέρον τις νέες μοντέρνες ασχολίες και επιδόσεις τις γυναίκας του (πιάνο, ιππασία, χορός) και τις επικροτεί. Ο ίδιος την συναγωνίζεται στη χρήση των γαλλικών. Με λίγα λόγια η νεόπλουτη οικογένεια τέως Πετεινάρη και νυν Αλεκτορίδη έχει αλωθεί ολοκληρωτικά από τον δυτικό τρόπο ζωής.

Το ίδιο μοτίβο κοινωνικής κριτικής συναντάμε σε πολλά άρθρα του Χουρμούζη όπως αυτό με τίτλο *παράλληλισμός* που αναφέραμε, αλλά και σε διαλέξεις στις διάφορες ελληνικές Λέσχες και Συλλόγους της Κωνσταντινούπολης. Ενδεικτικά αναφέρουμε τη διάλεξη με τίτλο *Περί του μη δανείζεσθαι κατά τον Πλούταρχον*, στη φιλολογική λέσχη «Μνημοσύνη» στις 18/2/1875²¹⁴ και τη διάλεξη με τίτλο *Συνοπτικός Παράλληλισμός ηθών και εθίμων ως και τινών περιέργων των επί Ομήρου Αχαιών προς τινά των νεωτέρων Ελλήνων* στον Ελληνικό Φιλολογικό Σύλλογο Κωνσταντινουπόλεως. Κατά τον Μ.Μ. Παπαϊωάννου ο *Συνοπτικός Παράλληλισμός* ήταν μια απάντηση στη θεωρία Φαλμεράνερ γιατί αποσκοπούσε να αποδείξει πως οι Νεοέλληνες είχαν τα ίδια ήθη και έθιμα με τους αρχαίους Έλληνες και συνεπώς ήταν ο ίδιος λαός.²¹⁵

Στο πλαίσιο της κοινωνικής κριτικής ο Χουρμούζης τύπωσε το 1861 μια ελεύθερη παράφραση του *Πλούτου* του Αριστοφάνη²¹⁶ στην Αθήνα. Στην έκδοση του έργου δεν αναφέρεται το όνομα του δημιουργού, έτσι για πολλά χρόνια υπήρξε αμφισβήτηση σχετικά με το όνομα του συγγραφέα αυτής της παράφρασης. Ωστόσο σήμερα

²¹³ Μ. Χουρμούζης, *Οψίπλουτος*, σσ 18-19. (Στο *Ανθολογία Νεοελληνικού Θεάτρου*, Β. Πούχνερ, σ 308-309.)

²¹⁴ Τ. Λιγνάδης, ό.π., σ. 410.

²¹⁵ Μ.Μ. Παπαϊωάννου, ό.π., σ. 125.

²¹⁶ Αριστοφάνη, «Αριστοφάνη Πλούτος σε δυο πράξεις, διασκευή ανωνύμου 1860» εφ. *Νεοελληνικά Γράμματα*, Α' δημοσίευση 2/4/1938, σ .7. (Αρχείο Θεατρικού Μουσείου).

δεχόμαστε τα επιχειρήματα του Μ. Μ. Παπαϊωάννου ο οποίος μετά από πολύχρονη επισταμένη έρευνα αποδίδει το έργο στο Χουρμούζη. Η παράσταση του *Πλούτου* ανέβηκε το 1868 στη Αθήνα με επιτυχία από τον Σοφοκλή Καρύδη. Η αξία της παράφρασης αυτής υπογραμμίζεται από το γεγονός ότι ο Κάρολος Κουν, χωρίς να γνωρίζει το όνομα του συγγραφέα, την ανέβασε για πρώτη φορά το 1936 με το θίασο του Κολλεγίου Αθηνών και αργότερα με το Θέατρο Τέχνης το 1957. Η επιλογή της παράφρασης έγινε γιατί ο Χουρμούζης ανταποκρινόταν στον «Λαϊκό εξπρεσιονισμό» του Κουν, υλοποιώντας μια αντίληψη «λαϊκότητας χωρίς λαϊκισμό» που δοκίμασε με επιτυχία τη δεκαετία του 1930, έτσι ώστε να φέρει σε επαφή με το πραγματικό θέατρο, ευρύτατα κοινωνικά στρώματα του κοινού²¹⁷.

Εκτός από τα θεατρικά έργα ο Χουρμούζης κατά την παραμονή του στην Κωνσταντινούπολη έγραψε ακόμα δυο έργα την *Νήσο Αντιγόνη* (1869)²¹⁸ και την *Παρωδική Μικρογραφία Μυθιστορημάτων* (1882),²¹⁹ έργο το οποίο ήταν το κύκνειο άσμα του. Το πρώτο έργο είναι μια πραγματεία με αναφορές ιστορικές, αρχαιολογικές αλλά και κοινωνικές. Παρουσιάζει ενδιαφέρον σε ό,τι αφορά τα ιστορικά γεγονότα, όπως είναι η περιγραφή της απόπειρας δολοφονίας του Αναγνώστη Δεληγιάννη το καλοκαίρι του 1819 από πλήρωμα σκάφους με ρώσικη σημαία στην Αντιγόνη: «Η δολοφονία αυτή αν και επροξένησεν ουκ ολίγη εντύπωσιν έμεινε όμως μυστήριο, μέχρι του 1821, ότε πλέον εγένοντο γνωστά και η αιτία, και ο δολοφόνος. Η φιλική εταιρία θεωρούσα των Δεληγιάννην ως πολέμιον των σχεδίων της, απεφάσισε να τον βγάλη από την μέσην, την δε εκτέλεσιν ανεδέχθη ο εταιριστής Σφαέλος Κεφαλην».²²⁰ Βεβαίως ο συγγραφέας δεν παραλείπει και εδώ να σχολιάσει καυστικά τον τρόπο ζωής της αστικής τάξης στην Κωνσταντινούπολη σε αντιδιαστολή με την απλότητα και την ηρεμία των κατοίκων της Αντιγόνης: «Δεν ευρίσκεται δυστυχώς εν Αντιγόνη ουδεμία καν δεκαπεντακισχιλιόλιρος οικία με τα βαρύτιμα του Παριζιού μόπιλα, ουδέ περικότονον Παντσάρι με διασκεδαστικά μαϊτάπια, ουδέ έντιμα καταστήματα με λιροπυραμίδας του Φαραώ [...] ουδέ

²¹⁷ Δ. Σπάθης, «Αντοχή στο Χρόνο», στο *Κάρολος Κουν 1908-1987*, εκδ. Χ.Κ. Τεγόπουλος, χχ.

²¹⁸ Μ. Χουρμούζης, *Η Νήσος Αντιγόνη* εκδ. Βρετού, Κωνσταντινούπολη 1869.(αρχ. Πανεπιστημίου Κρήτης.)

²¹⁹ Μ. Χουρμούζης, *Παρωδική Μικρογραφία Μυθιστορημάτων*, επιμ. Κ. Κασίνης, εκδ. Το ροδακίό, Αθήνα 1999.

²²⁰ Μ. Χουρμούζης, *Η Νήσος Αντιγόνη*, ό.π., σ. 87.

τζοβεντού με νύχια κινέζικα και γουάντια γκλασέ και παριζιάνικα μπαστουνάκια και καρτ ντου βιζίτ με το σπαραξικάρδιον α πραντ κονζιέ των, ουδέ μεθ' όλης αλαφρανσέ ετικέτας επισκέψεις και ραντεβού, ουδέ ολονύκτιοι σουαρέδες, ουδε προσκλητήρια χορού φραντσέζικα γραμμένα από Γραικούς τραυλίζοντας το μπονζούρ και το μερσί προς Γραικούς οικογενειάρχας μη ειδότας Γαλλικά, ουδέ εν τέλος πάντων, εξ όσων απαιτεί η ως αναπόφευκτος εισαχθείσα εις την κοινωνίαν μας ευρωπαϊκή ετικέτα, και ως εκ της επαισθητής αυτής ελλείψεως ο εν τη Αντιγόνη βίος είναι καταδίκη, διότι και άλλο από μιαν ξηράν υγείαν και ταύτην προς βλάβην της Ιατρικής και ζημίαν των φαρμακοπώλων, δεν έχει».²²¹ Ο Χουρμούζης προκειμένου να προβάλλει και να τονίσει τη φυσική και ανεπιτήδευτη ομορφιά της Αντιγόνης, καθώς και τον απλό λιτό τρόπο ζωής στο νησί, με τεχνική ζωγράφου, κατασκευάζει ένα φόντο από ασφυκτικές αντιθετικές εικόνες του τρόπου ζωής των αστών της Κωνσταντινούπολης οι οποίες παραπέμπουν σε αναφομοίωτη εισβολή των ξένων τρόπων και ηθών που απειλούσαν με αλλοίωση την ταυτότητα του ελληνισμού.

Με την *Παρωδική Μικρογραφία Μυθιστορημάτων* ο συγγραφέας στρέφει τα βέλη του στο ευρωπαϊκό μυθιστόρημα. Το 1845 είναι έτος καμπής γιατί το μυθιστόρημα εκδοτικά παίρνει το προβάδισμα από το θέατρο. Η επικράτηση αυτή κορυφώνεται τη δεκαετία 1881 - 1890 όπου ανθεί το γαλλικό μεταφρασμένο μυθιστόρημα και οι πόλεις που κατεξοχήν εκδίδεται είναι η Αθήνα, η Σμύρνη, η Κωνσταντινούπολη, η Αλεξάνδρεια αλλά και η Πάτρα. Σε ό,τι αφορά την προέλευσή του, κυρίως το 83,79% των εκδόσεων είναι μεταφράσεις από τη γαλλική γλώσσα.²²²

Τα περισσότερα μυθιστορήματα έχουν χαμηλής στάθμης ποιότητα μετάφρασης, αλλά και περιεχόμενο, ενώ εύκολα διακρίνεται αναντιστοιχία ανάμεσα στα περιγραφόμενα και την κοινωνία που τα δέχεται. Ωστόσο υπάρχει κοινωνική απήχηση, το μυθιστόρημα αγγίζει την καθημερινότητα των αστών ως κράμα ρομαντισμού, άπληστης περιέργειας, οργιαστικής φαντασίας, αλλά και ενός διαφορετικού τρόπου ερωτικής έκφρασης. Έτσι ως είδος εισάγεται δυναμικά στη ζωή της συγκεκριμένης κοινωνίας. Πολλοί Έλληνες συγγραφείς αντιδρούν γιατί θεωρούν ότι το μυθιστόρημα αυτής της χαμηλής ποιότητας οδηγεί μαθηματικά στην διαφθορά

²²¹ Στο ίδιο, σσ. 88, 89.

²²² Κ. Κασίνης, «Η Αλλοτρίωση», στο Μ. Χουρμούζης, *Παρωδική Μικρογραφία Μυθιστορημάτων*, ό.π., σ. 91.

των ηθών, κυρίως των νέων, υπονομεύει το θεσμό της οικογένειας, προάγει στη μοιχεία και παράλληλα υπονομεύει την ελληνική γλώσσα.

Ο Χουρμούζης αντιλαμβάνεται επιπλέον, ότι η αναφομοίωτη εισβολή ξένων τρόπων και ηθών απειλούν την υπό διαμόρφωση ταυτότητα του ελληνισμού, γιατί αποτελούν άμεση απειλή αλλοίωσής του, αλλά και εθνικής αλλοτρίωσης. Επιλέγει να πλήξει την «ρομαντζομανία» και τους «ρομανζομεταφραστές», μέσω της καυστικής σάτιρας την οποία χειρίζεται άψογα. Την αρχή κάνει στον πρόλογο της παράφρασης του *Πλούτου* του Αριστοφάνη: « Τα τρόπαια των ρομαντζομεταφραστών δεν με αφήνουν να καθεύδω!... Ζηλεύω μέχρι φθόνου την τύχη των ευεργετών αυτών της ελληνικής νεολαίας! Αλλά μη γνωρίζω δυστυχώς φραντζέζικα ίνα μεταφράσω κ' εγώ “Το παλιοπάπουτζον της βασιλίσσης” ως άλλοι μετέφρασαν “Το περιδέριον αυτής,” παράφρασα τον Πλούτον του Αριστοφάνους μετασκεύασας και εν μέρει αυτόν...»²²³ Κατά τον ίδιο τρόπο ο συγγραφέας χρησιμοποιεί τον αφηγηματικό λόγο της *Παρωδικής Μικρογραφίας Μυθιστορημάτων* προκειμένου να χτυπήσει τη «ρομαντζομανία». Τα εργαλεία τα οποία χρησιμοποιεί αντλούνται από τις μεθόδους της θεατρικής σάτιρας δηλαδή, την ειρωνεία, το πνεύμα, τη γελοιοποίηση, τη διόγκωση των καταστάσεων, το μπουρλέσκο αλλά και την παρωδία.

Προκειμένου να συντελέσει ένα αποφασιστικό χτύπημα, στην αφήγησή του συμπεριλαμβάνει θέματα από όλα σχεδόν τα έργα του. Έτσι παρωδεί και σατιρίζει τη γυναικεία επίδειξη και φιλαρέσκεια, τους κεραυνοβόλους έρωτες και αντιζηλίες, τη μεγάλη ζωή, τα λούσα, τη μόδα και την αλλαγή των ονομάτων σε ξενικά. Από τα σατιρικά βέλη του δεν ξεφεύγουν οι ανεπιστήμονες γιατροί : «Το άκρον άωτον της ντετορικής του δόκτορος Τσαρλατάν, είναι η δια της ιδέας αφάρμακος ίαση της Ανριέτας...»²²⁴ Στη σάτιρά του αυτή δεν παραλείπει να συμπεριλάβει και τους κληρικούς: «Ο διαβόητος δια τον αβροδίαιτο βίον του Ξαβέριος ο Σκανδαλόρας, ανήρ νοημονέστατος και λίαν εντριβής εις τα εγκόσμια [...] έθεσεν επικεφαλής της Μονής της αγίας Λουκριτίας την εξαδέλφη του Κλημεντία ...».²²⁵ Η επιτήδευση, η υποκρισία, ο φιλοπλουτισμός και το θρησκευμπόριο των ανώτατων κληρικών ποτέ δεν άφησαν αδιάφορο τον Χουρμούζη είτε ως συγγραφέα αλλά είτε και ως

²²³ Αριστοφάνης, «Αριστοφάνη Πλούτος σε δυο πράξεις, διασκευή ανωνύμου 1860», ό.π., σ. 7.

²²⁴ Μ. Χουρμούζης, *Παρωδική Μικρογραφία Μυθιστορημάτων*, ό.π., σ. 239.

²²⁵ Στο ίδιο, σ. 268.

δημοσιογράφου. Στο έργο του τοποθετεί στο στόχαστρό του και το μοναστικό βίο. Ένα μεγάλο τμήμα της αφήγησής του περιλαμβάνει τη μοναστική ζωή σε γυναικεία Μονή και εξηγεί τους λόγους που οδηγούνται οι μοναχές εκεί: «... άλλαι μεν εξ αυτών απαυδήσασαι πλέον από τας πικρίας της κοινωνίας, κατέφυγον εις την Μονήν, ως εις λιμένα σωτηρίας· άλλαι διότι υπέφερον να βλέπωσιν ότι οι άνδρες δεν είναι πλέον ευγενείς, ως ήτο προ 40 ετών, άλλαι όπως δια προσκαίρου εν τη Μονή αναπαύσεως αναλάβωσι τας εξαντληθείσας δυνάμεις των και επανέλθωσιν εις την κοινωνίαν».²²⁶ Ο Χουρμούζης με το τελευταίο αυτό έργο του μιμείται αφηγηματικά την τεχνική του μυθιστορήματος και στην ουσία παρουσιάζει μια ανθολογία της κοινωνικής κριτικής από τα έργα του, τα οποία σατιρίζουν εύστοχα την αστική τάξη της εποχής του 19^{ου} αιώνα.

²²⁶ Στο ίδιο.

ΔΕΥΤΕΡΟ ΜΕΡΟΣ

ΖΗΤΗΜΑΤΑ ΙΣΤΟΡΙΟΓΡΑΦΙΑΣ ΤΟΥ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΘΕΑΤΡΟΥ ΚΑΙ Η ΠΕΡΙΠΤΩΣΗ Μ. ΧΟΥΡΜΟΥΖΗ

Η ιστοριογραφία του νεοελληνικού θεάτρου έχει να επιδείξει τρεις μελέτες, οι οποίες ωστόσο έγιναν πριν από πολλά χρόνια. Συγκεκριμένα μιλάμε για τη μελέτη του Ν. Λάσκαρη (τόμ. Α΄- Β΄, Αθήνα, 1938-9), τη μελέτη του Γ. Σιδέρη (τόμ. Α΄, Αθήνα, 1951) και τη μελέτη του Μ. Βάλσα (*Le Theatre Grec Moderne de 1453 a 1900*, Berlin, 1960). Υπήρξαν βεβαίως προσπάθειες για μια πιο σύγχρονη αφήγηση, είτε από τον Δ. Σπάθη (*Το Θέατρο, Ελλάδα-Ιστορία- Πολιτισμός*, Αθήνα, 1983) είτε και από άλλους (όπως η Ε. Δελβερούδη, ο Μ. Λυγίζος και ο Π. Παναγιωτούνης), όμως αυτές κυρίως οι τρεις μελέτες παρουσιάστηκαν με τη μορφή του μεγάλου ιστορικού αφηγήματος.

Όταν μεταφράζεται η μελέτη Βάλσα (1994) και επανεκδίδεται η μελέτη Σιδέρη (1990),²²⁷ η οποία συμπληρώνεται με δυο τόμους ακόμα το 1999 και το 2000 με αρχειακές του πληροφορίες, αυτό σημαίνει ότι αναπαράγεται η οπτική μιας συγκεκριμένης γενιάς ιστορικών του θεάτρου έως σήμερα. Στο χώρο της ιστορίας του θεάτρου στην Ελλάδα υπήρξε κηδεμονία από την πλευρά της φιλολογίας. Έτσι παλαιότερες μελέτες κυρίως φιλολόγων δημιούργησαν συγκεκριμένους κώδικες αντίληψης για το κοινό. Επειδή η κατανόηση της Ιστορίας είναι κοινωνική λειτουργία, τότε, όπως υποστηρίζει ο Α. Λιάκος: «Ο διάλογος ανάμεσα στο ιστορούν παρόν και στο εξιστορούμενο παρελθόν αποτελεί μια μορφή ευρύτερης πολιτισμικής επικοινωνίας».²²⁸ Συνεπώς δημιουργούνται συγκεκριμένοι αντιληπτικοί κώδικες για κάθε πολιτισμικό πεδίο.

Ένα ερώτημα που τίθεται είναι αν οι παγιωμένοι κώδικες αντίληψης του κοινού από παλαιότερους μελετητές δημιουργούν δεσμεύσεις και στους νεότερους. Επίσης θα μας απασχολήσει η οργανική συσχέτιση του θεατρικού τρίπτυχου (δράμα – παράσταση – κοινό), σύμφωνα με τις ιδεολογικές αντιλήψεις των συγγραφέων, σε

²²⁷ Στην παρούσα μελέτη επιλέγουμε να χρησιμοποιήσουμε την νέα έκδοση της *Ιστορίας του Νέου ελληνικού θεάτρου*, η οποία αποτελεί εμπλουτισμένη μορφή της πρώτης με σημειώσεις προσθήκες και σχόλια του ίδιου του συγγραφέα και επιμέλεια του Π. Μαυρομούστακου.

²²⁸ Α. Λιάκος, *Πώς το παρελθόν γίνεται ιστορία*, εκδ. Πόλις, Αθήνα 2007, σ. 116.

σχέση με το επικρατούν ιστορικό αφήγημα της χώρας. Ένα τέτοιο παράδειγμα ιδεολογικής αντίληψης είναι οι διαφορετικές τοποθετήσεις στη χρονολογική έναρξη του νεοελληνικού θεάτρου, αναλόγως του βαθμού πρόσληψης της εθνικής ιδεολογίας περί συνέχειας του ελληνικού έθνους, από τον κάθε συγγραφέα.

Άλλο ερώτημα, πολύ σημαντικό, είναι αν η όποια ιστορία θεάτρου παρακολουθεί το ιστορικό αφήγημα του εκάστοτε έθνους, και αν η ιστορία της λογοτεχνίας πολλές φορές αποτελεί έναν άτυπο οδηγό για την ιστορία του θεάτρου. Δηλαδή, αν δίνεται μεγαλύτερη σημασία σε αναγνωρισμένους συγγραφείς με μικρή θεατρική παρουσία εις βάρος θεατρικών συγγραφέων οι οποίοι όμως σημάδεψαν τη θεατρική δημιουργικότητα της εποχής τους. Η έλλειψη πολλές φορές αναφοράς σε περιοδείες ξένων θιάσων, ή ακόμα και ξένου ρεπερτορίου, προδίδει την αποσιώπηση ενός σοβαρού θέματος το οποίο σχετίζεται με την έννοια των επιδράσεων και δανείων στο νεοελληνικό θέατρο, αλλά και, στο επίπεδο της σκηνικής απόδοσης, με την επίδραση του Άλλου στη διαμόρφωση του τρόπου παράστασης, άρα και της ολοκλήρωσης του θεατρικού φαινομένου.

Τέλος, ένα ερώτημα που τίθεται είναι το πώς αντιμετωπίστηκε ο Χουρμούζης και το έργο του από τους τρεις ιστορικούς του νεοελληνικού θεάτρου, όπως και από τον Γεδεών νωρίτερα, ήταν αυτός ο κύριος λόγος που ο συγγραφέας περιέπεσε στην αφάνεια για ένα τόσο μεγάλο διάστημα. Βεβαίως, το ερώτημα αυτό συνδέεται άμεσα με το πρώτο που προαναφέραμε. Το ενδιαφέρον μας είναι λογικό να εστιάζεται στις συγκεκριμένες μελέτες γιατί αυτές προϋπήρξαν της αναγνώρισης του Χουρμούζη, στη δεκαετία του 1970, ως σημαντικότερου κωμωδιογράφου του μετεπαναστατικού θεάτρου.

ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΛΑΣΚΑΡΗΣ

Η αφήγηση του Λάσκαρη έχει γεωγραφικό χαρακτήρα έχοντας ως κεντρικό γνώρισμα την επικέντρωση σε θεατρικά θέματα που «κατατεμαχίζονται» σε τοπικά γεγονότα. Αξίζει να αναφέρουμε ως παράδειγμα τα εν Οδησσώ (1814-1824), τα εν Ζακύνθω (1500-1935), το Ελληνικόν Θέατρον εν Κωνσταντινουπόλει (1858-1863) κτλ. Ωστόσο αυτή η επιλογή, δηλαδή η δημιουργία πολλών αυτοτελών νησίδων στην ιστορική αφήγηση του Λάσκαρη, θολώνει και αλλοιώνει τη συνολική εικόνα του Θεάτρου. Αυτός ο τρόπος οπτικής του Λάσκαρη κληροδοτήθηκε και στις επόμενες

γενιές μελετητών. Δεν πρέπει να αγνοήσουμε το γεγονός ότι τέτοιου είδους προσπάθειες τυγχάνουν ιδιαίτερης υποστήριξης από τις τοπικές κοινωνίες, γιατί αναδεικνύουν τοπικές ιδιαιτερότητες και συναισθήματα ανωτερότητας έναντι άλλων περιοχών. Όταν η Ε. Στιβανάκη γράφει για τη *Θεατρική Ζωή, Κίνηση και Δραστηριότητα στην Πάτρα*,²²⁹ υπενθυμίζει την παρελθούσα αστική λάμψη της πόλης και τονώνει τη μιζέρια του παρόντος με ένδοξες μνήμες από το παρελθόν. Άλλη μελέτη αυτής της κατηγορίας είναι αυτή της Χ. Σταματοπούλου – Βασιλάκου με τίτλο *Το Ελληνικό θέατρο στην Κωνσταντινούπολη του 19^{ου} αιώνα*. Η μελέτη ξεκινά από το προεπαναστατικό θέατρο, υπάρχει μια νεκρή περίοδος μετεπαναστατική για την οποία δεν υπάρχουν καθόλου πληροφορίες και σημείο τομής αποτελεί το 1858 που εντοπίζεται η πρώτη δημόσια ελληνική παράσταση. Η μελέτη είναι μια προσπάθεια ανίχνευσης και διερεύνησης των συνιστωσών του θεατρικού φαινομένου στην Κωνσταντινούπολη του 19^{ου} αιώνα, ενταγμένης στο πολιτικοκοινωνικό πλαίσιο της συγκεκριμένης περιόδου.

Στο σημείο αυτό κρίνουμε σκόπιμο να αναφερθούμε σε κάποιο τμήμα του προλόγου της Σταματοπούλου-Βασιλάκου από τη μελέτη της για το θέατρο στην Κωνσταντινούπολη: « Η εισβολή των Τούρκων στην Κύπρο τον Ιούλιο του 1974 υπήρξε καταλυτική στην απόφασή μου, να ασχοληθώ με ένα κομμάτι του Ελληνισμού, στο οποίο αφιερώνω τη μελέτη αυτή. Επιλέχτηκε ειδικότερα το ελληνικό θέατρο στην Κωνσταντινούπολη, για να συγκεραστεί το ιδιαίτερο ενδιαφέρον μου για την ιστορική έρευνα στον τομέα του ελληνικού θεάτρου τον 19^ο αι., μ' ένα γεωγραφικό χώρο υψίστης ιστορικής σημασίας για τον Ελληνισμό, που ως προς το θέμα αυτό ελάχιστα έχει ερευνηθεί».²³⁰ Αυτό που εντυπωσιάζει στο πρόλογό της είναι η σύνδεση μιας εθνικής καταστροφής με το θέατρο στην Κωνσταντινούπολη. Δηλαδή πώς, ένα εθνικά καταστροφικό γεγονός επηρεάζει συναισθηματικά, σε σημείο ώστε να στρέψει το ενδιαφέρον ενός μελετητή σε μια παρελθούσα εποχή, για να υποκαταστήσει μια εθνική χωρική απώλεια με μια πνευματική καλλιτεχνική κίνηση στο έδαφος του «αιώνιου» εχθρού. Η Ε. Σκοπετέα αναφέρει ότι η Πόλη και η Αγία Σοφία από την αρχή τοποθετήθηκαν στο κέντρο της

²²⁹ Βλ. Ε. Στιβανάκη, *Θεατρική Ζωή Κίνηση και Δραστηριότητα στην Πάτρα από το 1828 έως το 1900*, εκδ. Περί Τεχνών, Αθήνα, 2001.

²³⁰ Χ. Σταματοπούλου-Βασιλάκου, *Το ελληνικό θέατρο στη Κωνσταντινούπολη το 19^ο αιώνα*, ό.π., σ. 2.

Μεγάλης Ιδέας.²³¹ Η Α. Ταμπάκη σημειώνει στο πρόλογο του βιβλίου της Χ. Σταματοπούλου, *Το Θέατρο στη καθ' ημάς Ανατολή: Κωνσταντινούπολη – Σμύρνη*: «Πυλώνες στέκονται εδώ δύο εστίες του κοσμοπολίτικου πνεύματος και συνάμα φάροι μιας ακτινοβολούσας εθνικής εκπαιδευτικής πολιτικής, η Κωνσταντινούπολη και η Σμύρνη».²³² Αν η Μικρασιατική καταστροφή αποτελεί τον μεγαλύτερο σταθμό στην μεγαλοϊδεατική ιδεολογία, επόμενος σταθμός πιθανότατα να είναι η Τουρκική εισβολή στη Κύπρο το 1974.

Η χρονική έναρξη του νεοελληνικού θεάτρου, πέραν από τις διάφορες μεθοδολογικές προσεγγίσεις οι οποίες με το πέρασμα του χρόνου μας φέρνουν όλο και πιο κοντά σε αντικειμενικές κρίσεις, αλλά και τη διερεύνηση συγκεκριμένων χρονικών ορίων σε παρελθούσες εποχές, φαίνεται να επηρεάζεται από το βαθμό πρόσληψης του εθνικού ιστορικού αφηγήματος και ιδεολογίας από τους εκάστοτε μελετητές. Όταν ο Πολίτης παρουσιάζει το θέατρο της Κωνσταντινούπολης και αναφέρεται στο πρόσωπο του Χουρμούζη φαίνεται να ακολουθεί την άποψη του Γεδεών κατά γράμμα: «Αι κωμωδίαι του Χουρμούζη, άνευ φιλολογικής ή άλλης τινός αξίας, εσατίριζον την επικρατούσαν κατά την έκδοσίν των εν Ελλάδι πολιτικήν κατάστασιν».²³³ Ο Μήτσος Λυγίζος κάνει ένα εύστοχο δεικτικό σχόλιο για τον Λάσκαρη γράφοντας ότι αν ο Χουρμούζης σατίριζε την πολιτική κατάσταση στην εποχή που εκδόθηκαν τα έργα του, οι κωμωδίες του Αριστοφάνη τι άλλο «εσατύριζον» εκτός των πολιτικών πραγμάτων την εποχή που γράφηκαν.²³⁴ Κατηγορεί μάλιστα το Λάσκαρη ότι: «Την «Ιστορίαν» του ο Ν. Λάσκαρης αφιερώνει εις την Α.Β. Υψηλότητα τον καλλιτέχνην Πρίγκηπα Νικόλαον ...γίνηκε αυτός ο απολίτικος «ιστορικός» του θεάτρου, Γενικός Διευθυντής στο Εθνικό Θέατρο στις κατοχικές «ελληνικές» κυβερνήσεις».²³⁵ Ο Παπαϊωάννου τονίζει ότι αν σώθηκε, έστω και αργά, η παράφραση του *Πλούτου* έγινε γιατί ο Χουρμούζης τη δημοσίευσε χωρίς το όνομά του, διαφορετικά: «ούτε η ζωντανή του γλώσσα ούτε το σπιθατό

²³¹ Ε. Σκοπετέα, *Το Πρότυπο Βασίλειο και η Μεγάλη Ιδέα*, εκδ. πολύτυπο, Αθήνα 1988, σ. 260.

²³² Α. Ταμπάκη, «Πρόλογος», στο βιβλίο, *Το Θέατρο στη καθ' ημάς Ανατολή: Κωνσταντινούπολη-Σμύρνη*, Χ. Σταματοπούλου-Βασιλάκου, εκδ. Πολύτροπον, Αθήνα 2006, σ. 14.

²³³ Μ.Μ. Παπαϊωάννου, ό.π., σ. 77.

²³⁴ Μ. Λυγίζος, *Το Νεοελληνικό Θέατρο πλάι στο Παγκόσμιο Θέατρο*, ό.π., σ. 43.

²³⁵ Στο ίδιο.

πνεύμα του θα την έσωζε».²³⁶ Μπορούμε λοιπόν να συμπεράνουμε ότι ο τρόπος παρουσίασης της ιστορικής θεατρικής αφήγησης του Πολίτη απαξιώνει αφενός τα δραματικά κείμενα του Χουρμούζη σε φιλολογικό επίπεδο, αλλά δεν πρέπει να παραβλέψουμε και το γεγονός ότι από τη θέση που κατείχε και με τη συγκεκριμένη ιδεολογία του δεν έδωσε σκηνικό βήμα στο πολιτικό σατιρικό θέατρο του Χουρμούζη.

ΓΙΑΝΝΗΣ ΣΙΔΕΡΗΣ

Στη παρούσα μελέτη θα ασχοληθούμε με τον πρώτο τόμο της ιστορίας του Σιδέρη το οποίο εκδόθηκε για πρώτη φορά το 1951. Αρχίζει το 1792 και καταλήγει στην εαρινή περίοδο του 1908, με το όγδοο κεφάλαιο το οποίο αναφέρεται στη Νέα Σκηνή και το Βασιλικό Θέατρο.

Ο Π. Μαυρομούστακος πιστεύει ότι η δεύτερη έκδοση, η οποία έγινε με την επιμέλειά του το 1990, αποκαθιστά σφάλματα και έχει συμπληρώσεις από τον ίδιο το Σιδέρη. Συνεπώς θα προτιμήσουμε να ασχοληθούμε με αυτήν.²³⁷ Επειδή οι διορθωτικές παρεμβάσεις είναι σιωπηρές, βοηθούν στην καλύτερη αναγνώριση της οπτικής του συγγραφέα και δεν αλλοιώνουν σε καμία περίπτωση τη γραφή και το πνεύμα της πρώτης έκδοσης.

Κατά τον Γ. Σιδέρη η έναρξη του νεοελληνικού θεάτρου τοποθετείται το 1794 και στο πλαίσιο του Ευρωπαϊκού Νεοκλασικισμού. Αυτό συμβαίνει γιατί η θεατρική αίσθηση καλλιεργήθηκε αρχικά από τα βιβλία που εκδόθηκαν εκείνη τη χρονιά:

« Στα 1794 τυπώνονται στη Βιέννη *Ο Αχιλλεύς εν Σκύρω* και *Ο Δημοφόντης* του Μεταστάσιου. Αυτή τη χρονιά θα τη θεωρήσουμε ως έναρξη· από εδώ κι εμπρός οι εκδόσεις θα είναι συχνότερες και οι αυλαίες θ' ανοίξουν με συνέχεια».²³⁸ Βεβαίως ο

²³⁶ Μ.Μ. Παπαϊωάννου, ό.π., σ. 77.

²³⁷ «Το 1988 μου ανατέθηκε από τον τότε Διευθυντή του Θεατρικού Μουσείου η επιμέλεια του συνόλου του κειμένου... και με διορθώσεις που προέρχονται από το χέρι του Γιάννη Σιδέρη ο οποίος στα περιθώρια των σελίδων του δικού του αντιτύπου, από το 1951 μέχρι το θάνατό του σημείωνε λάθη και συμπληρώσεις» Βλ. Π. Μαυρομούστακος, «Προβλήματα κατασκευής μιας Ιστορίας του Θεάτρου το παράδειγμα του Γ. Σιδέρη» στον τόμο *Πρακτικά Α' Πανελληνίου Θεατρολογικού Συνεδρίου, Το Ελληνικό Θέατρο από τον 17^ο στον 20^ο αιώνα*, Αθήνα 17-20.12.1998, Επιμ. Ιωσ. Βιβιλάκης, Τμήμα Θεατρικών Σπουδών, εκδ. Ergo, Αθήνα 2002, σ. 40.

²³⁸ Γ. Σιδέρης, *Ιστορία του Νέου Ελληνικού Θεάτρου 1794-1944*, τ. Α', Εκδ. Καστανιώτη, Αθήνα 1990, σ. 13.

Σιδέρης αναφέρει ότι προϋπήρξαν εκδόσεις και παραστάσεις στα Επτάνησα, αλλά τις θεωρεί «απομονωχιασμένες» κι έτσι δεν πιστεύει ότι θα πρέπει να τις εκλάβει ως αφετηρία. Την πραγματική αιτιολόγηση της έναρξης του νεοελληνικού θεάτρου θα την αναζητήσουμε στον πρόλογο της έκδοσης όταν αναφέρει: «Τα τριάντα περίπου χρόνια, που εχρειάσθηκε η φυλή μας για να προετοιμάσει το 21, θα φέρουν και το νέο ελληνικό θέατρο· [...] ας θυμηθούμε τον πλούτο, τις καινούργιες εθνικές αντιλήψεις των έξυπνων εμπόρων μας, την αγάπη τους προς την ελευθερία και τη χαρά τους να υπάρξει και πάλι το θέατρο, η θαυμαστή προγονική κληρονομία, ως μια επί πλέον απόδειξη της ευγενικής ρίζας του γένους και ως μια εγγύηση για την μοιραία αξία των Ελλήνων, που έδινε θάρρος και βεβαίαν ελπίδα και γι' ανάλογα πολεμικά μεγάλα κατορθώματα σαν των αρχαίων».²³⁹

Ο Σιδέρης αφού χειρίζεται το θέατρο ιδεολογικά, ως εθνικιστική συνιστώσα με αναφορές στη φυλή, το γένος, την προγονική κληρονομιά και την ευγενική ρίζα, βεβαίως θα το εντάξει στους πρωτεργάτες της προετοιμασίας της Επανάστασης. Δηλαδή στην ουσία τοποθετεί την έναρξη του νεοελληνικού θεάτρου την περίοδο της ιδεολογικής- εθνικής «αφύπνισης», τον Διαφωτισμό. Οφείλουμε να παρατηρήσουμε ότι το έθνος, για πολλούς ιστορικούς, ανακριβώς παρουσιάζεται σαν να βρίσκεται σε μια ιδιότυπη ιστορική νάρκη, έτσι χρησιμοποιούνται πολύ συχνά οι λέξεις αφύπνιση και παλιγεννεσία.²⁴⁰ Ο Σιδέρης στη μελέτη του προτιμά να μην παρουσιάσει μια απολύτως χρονική γραμμική ακολουθία, γιατί παρακολουθεί την εξέλιξη των μεγάλων ρευμάτων της θεατρικής Ιστορίας. Τα κεφάλαιά του χωρίζονται σύμφωνα με τα ρεύματα αυτά και ο ίδιος εξηγεί τους λόγους: «Ο καθένας το καταλαβαίνει πως ένας νεαρός λαός που δέχεται μοιραία επιδράσεις απ' έξω, δεν μπορεί να σημειώνει πορεία ευθύγραμμη. Τα ρεύματά της θα μπλέκονται και το ένα ερχόμενο θα καβαλάει το άλλο· κάθε κεφάλαιο του βιβλίου μας δεν θα είναι αυστηρή συνέχεια του προηγούμενου εντελώς· και δεν μπορεί να γίνει διαφορετικά, αφού

²³⁹ Στο ίδιο, σ. 13.

²⁴⁰ «Το έθνος συγκροτείται κάθε φορά μέσα από τον συντονισμό, την ιεράρχηση, την ενσωμάτωση, την κινητοποίηση, τη νομιμοποίηση και την ανασύνθεση που ενεργούνται από την ιδεολογία του εθνικισμού» Βλ. Ν. Δεμερτζής, «Ο Εθνικισμός ως ιδεολογία», στον τόμο πρακτικά επιστημονικού συμποσίου, *Έθνος- Κράτος- Εθνικισμός*, Αθήνα 21-22 .1.1994, σ. 30.

πρέπει την πραγματικότητα να εκφράσουν και όχι κανένα σχήμα προετοιμασμένο από πριν».²⁴¹

Το πρώτο κεφάλαιο αναφέρεται στον Ευρωπαϊκό Νεοκλασικισμό και την ανατολή του ελληνικού θεάτρου, ως διαδικασία προετοιμασίας της Επανάστασης κάτω από αναγεννητικό πνεύμα στις ακμάζουσες ευρωπαϊκές ελληνικές κοινότητες. Ακολουθεί ένα θεατρικό οδοιπορικό στη Βιέννη, στη Βενετία, στην Οδησό, στο Βουκουρέστι και καταλήγει στους Φαναριώτες, ως ακολούθους των ηγεμόνων της Βλαχίας. Ο Σιδέρης ως έναρξη του ελληνικού θεάτρου δέχεται τα ξένα δράματα «γιατί το μετάφρασμα γίνεται ντόπιο, πολιτογραφείται στη νέα του πατρίδα, πλάθει μια παράδοση».²⁴² Ωστόσο *Ο Αχιλλεύς εν Σκύρω*, *Ο Δημοφόντης* και *Ο Θεμιστοκλής* του Μεταστάσιο, *Η Μερόπη* του Βολταίρου και *Ο Ορέστης* του Αλφιέρι, μεταφραζόμενα, πολιτογραφούνται ελληνικά και συνεχώς διαδίδονται και μεταφέρονται επαναληπτικά στις ελληνικές σκηνές των ελληνικών κοινοτήτων, προκειμένου να ενσταλάξουν αξίες και κανόνες που συνεπάγονται συνέχεια με το παρελθόν. Σ' αυτή τη περίπτωση μπορούμε να διακρίνουμε σύμφωνα με τα λεγόμενα του E. Hobsbawm μια διαδικασία κατασκευής επινοημένης παράδοσης.²⁴³

Στις περιοχές της Οθωμανικής αυτοκρατορίας το θέατρο δημιουργείται από την αρχή και ο ελληνικός Διαφωτισμός παίζει τον ρόλο του διαμεσολαβητή των πεφωτισμένων ιδεών της κεντρικής Ευρώπης. Όμως υπάρχει συγγενική δυναμική σε όλους τους λαούς της Βαλκανικής λόγω ομοιότητας των διαδικασιών της εθνικής τους συγκρότησης με κάποιες βέβαια εξαιρέσεις.²⁴⁴

Ένα σημαντικό ζήτημα το οποίο εμφανίζεται στα κεφάλαια της μελέτης του Σιδέρη είναι το γλωσσικό. Η ομογενοποίηση των γλωσσικών διαφορών είναι σημαντική συνιστώσα για τη δημιουργία ενιαίας συλλογικής συνείδησης, έτσι η γραπτή παράδοση, με την έννοια του συνόλου των γραπτών έργων, συμβάλλει στον προσδιορισμό της εθνικής ταυτότητας. Όλο τον 19^ο αιώνα η απουσία ενιαίας γλώσσας εμπόδισε τη δημιουργία εθνικής λογοτεχνίας. Στο θέατρο δημιουργήθηκαν στεγανά ανάμεσα στα δραματικά είδη, λόγω των συγκεκριμένων γλωσσικών μορφών

²⁴¹ Γ. Σιδέρης, σ. 36.

²⁴² Στο ίδιο, σ. 14.

²⁴³ E. Hobsbawm, *Η επινόηση της Παράδοσης*, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα 2004, σ. 9.

²⁴⁴ Β. Πούχγερ, *Βαλκανική Θεατρολογία*, εκδ. Καρδαμίτσα, Αθήνα 1994, σ. 215.

που χρησιμοποιούσαν οι θεατρικοί συγγραφείς. Αρχικά είχαμε επικέντρωση στον αρχαιοελληνικό πολιτισμό σε όλες τις εκφάνσεις της αστικής κουλτούρας.

Αργότερα το 1870 με τον Παπαρρηγόπουλο και την κατασκευή της συνέχειας της εθνικής ιστορικής αφήγησης, άρα και το κλείσιμο του ρήγματος του Βυζαντίου, η επικέντρωση στον ελληνοχριστιανικό πολιτισμό δημιουργούσε ένα σαφές αντιθετικό δίπολο.²⁴⁵ Αυτές οι αντιθέσεις γεφυρώθηκαν με το ιδεολόγημα της εθνικής ψυχής του Παλαμά.²⁴⁶ Γιατί αυτή παραμένει αμετάβλητη, ενώ οι μεταβολές οι οποίες υφίσταται είναι μόνο στις μορφές που κατά καιρούς εκφράζεται. Η εθνική ψυχή θεωρήθηκε κεντρικό στοιχείο της πολιτισμικής έκφρασης του έθνους. Έτσι «ο δημοτικισμός μέσω του Παλαμά κατόρθωσε να εξουδετερώσει τις άλλες κουλτούρες τοπικής προέλευσης όπως η φαναριώτικη και η επτανησιακή και να ενοποιήσει τη «λογοτεχνική παραγωγή» της νεοελληνικής περιόδου».²⁴⁷ Ο ίδιος ο Σιδέρης στο τέταρτο κεφάλαιο της μελέτης του αναφέρει: «η κύρια διαπάλη μέσα στο θέατρό μας όλο τον 19^ο αιώνα, και λίγο από τη πρώτη του δεκαετία, δεν μπορεί να νοηθεί, παρά με βάση τη γλωσσική διαφορά που εκάλυπτε και εσυμβόλιζε κάθε άλλη».²⁴⁸

Ο Σιδέρης ήταν δημοτικιστής, θαύμαζε τον Παλαμά και αυτό φαίνεται στο πως αντιμετωπίζει το θεατρικό του έργο *Τρισεύγενη*. «Έχει όλη τη δίκαιη υπερφροσύνη των δημοτικιστών, γιατί ξέρανε καλά πως υπηρετούσαν ένα έξοχο ιδανικό. Η γλώσσα της είναι στρωμένη, ξεκαθαρισμένη και θα γίνει πρότυπο».²⁴⁹ Η γλώσσα για το Σιδέρη πολλές φορές αποτελεί κριτήριο αξιολόγησης θεατρικών κειμένων αλλά και συγγραφέων.

Το δεύτερο κεφάλαιο αναφέρεται στον Ρομαντισμό και διαιρείται σε τρεις ενότητες α) Βυρωνισμός, β) Ο Σίλλερ και ο Β. Ουγκώ και γ) Σαιξπηρισμός. Ο Ρομαντισμός

²⁴⁵ «Πρώτα- πρώτα, υπάρχει η θεμελιώδης αντινομία, την οποία ο νεότερος ελληνισμός δεν κατάφερε ποτέ να λύσει. Εννοώ αυτή την αντιφατικά αντιφατική επίκληση δυο παραδόσεων τελείως ασυμβίβαστων μεταξύ τους: της αρχαίας ελληνικής παράδοσης και, ταυτοχρόνως, της βυζαντινής. Ή θεωρεί κανείς σημείο αναφοράς τον Επιτάφιο του Περικλή ή είναι με τους βυζαντινούς αυτοκράτορες. Ή θεωρούμε την αρχαία αθηναϊκή δημοκρατία πρότυπο και σπέρμα ή είμαστε με τη βυζαντινή θεοκρατία. Όμως και τα δύο μαζί δεν συμβιβάζονται». Βλ. Κ. Καστοριάδης, *Είμαστε υπεύθυνοι για την Ιστορία μας*, Εκδ. Πόλις, Αθήνα 2000, σ. 58.

²⁴⁶ Β. Αποστολίδου, «Η συγκρότηση και οι σημασίες της 'Εθνικής Λογοτεχνίας» στον τόμο πρακτικά του επιστημονικού συμποσίου, *Έθνος- Κράτος- Εθνικισμός*, Αθήνα 21-22 .1.1994, σ. 24.

²⁴⁷ Στο ίδιο, σ. 25.

²⁴⁸ Γ. Σιδέρης, ό.π., σ. 140.

²⁴⁹ Στο ίδιο, σ. 14.

στην Ευρώπη είχε ήδη εμφανιστεί στη Γερμανία από το 1770 και αναπτύχθηκε περίπου το 1800.²⁵⁰

Η Ελληνική Επανάσταση είχε για τους ευρωπαίους πολλά ρομαντικά στοιχεία, ωστόσο οι έλληνες διαφωτιστές για ιδεολογικούς λόγους υιοθέτησαν τον νεοκλασικισμό θέλοντας να προβάλλουν τον επιστημονικό ορθολογισμό. Συνεπώς ήθελαν την απόσπαση του ελληνικού στοιχείου από την κοσμοαντίληψη της Ανατολής, ώστε να πετύχουν τον εξευρωπαϊσμό του, δηλαδή να διευρύνουν τις πολιτικές και πνευματικές αντιθέσεις και να πετύχουν ευκολότερα τους επαναστατικούς τους στόχους. Ενώ λοιπόν ο δρόμος για τη σύγκλιση με τους ευρωπαίους ήταν για τους διαφωτιστές ο νεοκλασικισμός και η αρχαία Ελλάδα, αυτοί στο μεταξύ μέσω του Ρομαντισμού άλλαξαν κατεύθυνση προς τις μεσαιωνικές τους ρίζες και τις προσωπικές τους αναζητήσεις. Με αυτό τον τρόπο, της καθαρά ελληνικής ιδεολογικής προσέγγισης και επιδίωξης, υπήρξε ένα χρονικό χάσμα μέχρι τις πρώτες μεταφράσεις και της δραματικής εγχώριας παραγωγής ρομαντικών έργων στην Ελλάδα.

Ο Σιδέρης δέχεται αυτή την καθυστέρηση όταν αναφέρει: «Ο Β. Ουγκώ, ο Σίλλερ προβάλλουν πιο καινούργιοι, πιο άξιοι... Οι νέοι ξένοι παραστάτες βοηθούν το θέατρό μας ν' αλλάξει την πορεία του και να δεχθεί τα ρεύματα της Ευρώπης τα πιο νέα, το ρομαντισμό δηλ., βαθύτερα για μας, όσο εκεί αδυνάτιζαν».²⁵¹ Ωστόσο αυτό το δέχεται ως «μοίρα των μικρών πολιτισμών» με αποτέλεσμα την καθυστέρηση και την «αναρχική εξόρμηση» των αλλαγών προς τους ρομαντικούς. Επιπλέον, ο Ρομαντισμός για τον Σιδέρη θεωρήθηκε έξω από τον εθνικό χαρακτήρα του Έλληνα, ιδίως στις γλωσσικές επιδράσεις του στους Έλληνες διανοούμενους τους οποίους άλλωστε θεωρούσε «πρίγκιπες» της καθαρεύουσας. Σε ότι αφορά τον Βυρωνισμό, ειρωνεύεται εμφανώς τους Φαναριώτες όταν λέει: «Φαναριώτες λόγιοι – του έθνους οι μορφωμένοι- θα πρωτοστατήσουν με τα ευρωπαϊκά τους προσόντα».²⁵²

Από την άλλη μεριά, λόγω των γλωσσικών επιλογών τους, πολλές φορές στη μελέτη του αναφέρεται υποτιμητικά για τη σπουδαιότητα των έργων τους. Ο συγγραφέας αναφέρεται εκτενώς σε έργα και συγγραφείς του συγκεκριμένου ρεύματος, ακόμα και

²⁵⁰ Lilian Furst, *Η Προοπτική του Ρομαντισμού*, μτφρ. Κ. Σύρμα, εκδ. Ψυχογιός, Αθήνα 2001, σ. 31.

²⁵¹ Γ. Σιδέρης, ό.π., σ. 44.

²⁵² Στο ίδιο, σ. 33.

στη σκηνική τους πραγμάτωση, με αρχειακές πληροφορίες ομολογουμένως πυκνότες. Αλλά φαίνεται να αγνοεί το πολιτικοϊδεολογικό πλαίσιο, με αποτέλεσμα κεντρικός άξονας παρουσίασης του ρεύματος να γίνεται η γλωσσική τοποθέτηση των συγγραφέων, ενώ αξιολογούνται πολλές φορές άδικα από τη γλωσσική τους επιλογή. Ένα τέτοιο παράδειγμα αποτελεί η ιδεολογική παρέμβαση του Κ. Παπαρρηγόπουλου με το έργο του *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους από των αρχαιοτάτων χρόνων μέχρι των καθ' ημάς* (1860-1874), όπου δίνεται η τελειότερη μορφή στην ιδέα της συνέχειας του ελληνισμού μέσα στους αιώνες κατά τον Σβορώνο.²⁵³

Αντίστοιχο παράδειγμα στο χώρο του θεάτρου τα προηγούμενα χρόνια αποτελούσαν τα έργα του Ζαμπέλιου, όχι όμως για την υπεράσπιση του Βυζαντίου, όπως ισχυρίζεται ο Σβορώνος, αλλά μάλλον για την υπεράσπιση της αρχαιότητας. Συγχρόνως, και μέσω της διολίσθησής του Ρομαντισμού προς την Ηρωική Τραγωδία του Μπαρόκ, υμνεί ηρωικές μορφές της Επανάστασης, (πχ στα έργα *Μάρκος Βόσσαρης* και *Γεώργιος Καραϊσκάκης*) και με αυτό τον τρόπο κινείται τελικά προς το αισθηματολογικό δράμα με την *Χριστίνα*.²⁵⁴ Ωστόσο πρέπει να σημειώσουμε ότι ο Ρομαντισμός στην Ελλάδα, τη συγκεκριμένη ιστορική στιγμή, υπηρετεί αυτή την ιδεολογική στροφή από την αποσιώπηση και τον παραμερισμό του Βυζαντίου και την επικέντρωση των διαφωτιστών στην αρχαιότητα, στην ανάδειξη της συνέχειας μέσω του Βυζαντίου, η οποία άλλωστε αποτέλεσε τον ελληνικό μεσαίωνα, αντίστοιχα με τις ευρωπαϊκές αναζητήσεις πολλά χρόνια νωρίτερα.

Σημαντικό ρόλο στη σύνδεση του Βυζαντίου με την αρχαία Ελλάδα θα παίξουν οι Φαναριώτες (αυτοί που κατηγορεί ο Σιδέρης για την ελλιπή παιδεία του Βικέλα), πολλά χρόνια πριν καθιερώσει ο Κωλέτης την Μεγάλη Ιδέα στην ελληνική Βουλή το 1844. Μπορούμε εδώ να αναφέρουμε τα έργα του Αλ. Σούτσου *Ο Άσωτος* (1830) και τον *Άγνωστο* του Π. Σούτσου (1842). Ο Α. Λιάκος πιστεύει ότι «κάθε κοινότητα σε κάθε εποχή είναι υποχρεωμένη να αναπαράγει μια εικόνα του εαυτού της στο παρελθόν, ενταγμένη στα καινούργια πλαίσια».²⁵⁵ Ωστόσο η τέχνη, άλλες φορές προηγείται αυτών των πλαισίων σε σχέση με το παρελθόν και άλλες τα ακολουθεί. Το τίμημα πληρώνεται με την αποδοχή ή την απόρριψη του κοινού, το οποίο ακολουθεί

²⁵³ Ν. Σβορώνος, *Επισκόπηση της Νεοελληνικής Ιστορίας*, Εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα 2007, σ. 93.

²⁵⁴ Θ Χατζηπανταζής, *Από του Νείλου μέχρι του Δουνάβεως*, ό.π, σ. 190.

²⁵⁵ Α. Λιάκος, *Πως το παρελθόν γίνεται ιστορία*, ό.π, σ. 116.

τις ιδεολογικές εθνικές κατασκευές του εκάστοτε παρόντος και συγχρονίζει τον ορίζοντα της καλλιτεχνικής του προσδοκίας σύμφωνα με αυτές.

Το τρίτο κεφάλαιο αναφέρεται στον ελληνικό Νεοκλασικισμό, στον οποίο ο Σιδέρης έχει υπότιτλο «ο Μεσαίωνας του θεάτρου μας». Κεντρικό πρόσωπο ο Βερναδάκης και τα έργα του *Μερόπη*, (η οποία παρουσιάστηκε σκηνικά το 1866) και *Η Φαύστα* (η οποία παρουσιάστηκε το 1893). Ο Σιδέρης χαρακτηρίζει «μεσαίωνα» του θεάτρου το ρεύμα αυτό, γιατί υποστηρίζει ότι έχουμε μια αδικαιολόγητη παλινδρόμηση προς τις κλασικιστικές υποθέσεις: «Έτσι λοιπόν έσournε την ύπαρξή του ανάμεσα στους δραματικούς διαγωνισμούς, στα τυπογραφεία και σπάνια στα παρασκήνια ο ελληνικός κλασικισμός. Είκοσι επτά χρόνια και μονάχα ένα έργο, η *Μερόπη*. Για να ξαναδεί ένα δεύτερο θρίαμβο, θα χρειαστεί να φτάσουμε στη *Φαύστα*...».²⁵⁶ Η *Μερόπη* είναι τραγωδία χωρίς χορικά και παραπέμπει στον Βολταίρο ενώ η *Φαύστα* είναι τραγωδία με κέντρο τη Κωνσταντινούπολη και παρουσιάζει τη γέννηση της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας. Η *Φαύστα* είναι η θεατρική έκφραση της Μεγάλης Ιδέας, και αυτό το αναφέρει ο Σιδέρης, ωστόσο παρακάμπτει την απήχηση στο κοινό που έχει τόσο στην Αθήνα όσο και στην Κωνσταντινούπολη, όπως επίσης και τα υπόλοιπα θεατρικά έργα αυτού του είδους.²⁵⁷

Ο Σιδέρης δείχνει να στηρίζεται στο αρχειακό υλικό το οποίο έχει συγκεντρώσει με κέντρο την Αθήνα και μοιάζει να αγνοεί ή να μην λαμβάνει σοβαρά υπ' όψη του ότι η κεντρική σκηνή του ελληνικού θεάτρου, εκείνη τη χρονική φάση, βρίσκεται εκτός των γεωγραφικών ορίων του ελληνικού κράτους. Οι λόγοι βεβαίως είναι η προσπάθεια μεταρρύθμισης στην Οθωμανική Αυτοκρατορία, και η ακμάζουσα ελληνική κοινότητα, σε συνδυασμό με τις κακές συνθήκες για το ελληνικό θέατρο οι οποίες διαμορφώθηκαν εκείνη την περίοδο στην Ελλάδα.

Τα επόμενα δυο κεφάλαια, το τέταρτο και το πέμπτο έχουν τίτλους «Προς μια Αναγέννηση» και «η Αναγέννηση» με θέματα τις μονόπρακτες κωμωδίες, τις

²⁵⁶ Σιδέρης,ό.π., σ.91.

²⁵⁷ Στην Κωνσταντινούπολη η *Μαρία Δοξαπατρή* πεντάπρακτο δράμα με σαιξπηρική επιρροή είχε μικρή επιτυχία παίχτηκε το 1869, 1870 και 1871. «Η αρχαιοπρεπής *Μερόπη* συγκλόνισε το κοινό με την κλασική υπόθεσή της που ανταποκρινόταν στο αίτημα της εποχής και ξαναπαίχτηκε το 1870, 1871, 1872, 1873,1874, 1876, 1879, 1880 και 1890». Την ίδια και μεγαλύτερη επιτυχία σημείωσε και η *Φαύστα* γιατί μπόρεσε να συναγωνιστεί το νεότερο είδος με την τεράστια απήχηση στο θεατρικό κοινό. « η *Φαύστα*, η απaráμιλλη σε ομορφιά και μεγαλοπρέπεια αυτή τραγωδία, αποκορύφωμα του ελληνικού νεοκλασικισμού, συνεπήρε το ελληνικό κοινό στην Κωνσταντινούπολη και επισκίασε ακόμη και τα δημοφιλή κωμειδύλλια της εποχής». Βλ. Χ. Σταματοπούλου- Βασιλάκου, *Το ελληνικό θέατρο στη Κωνσταντινούπολη το 19^ο αιώνα*, ό.π, σ. 163.

πολύπρακτες κωμωδίες, το μυθιστορικό δράμα, το κωμειδύλλιο, το δραματικό ειδύλλιο, και την επιθεώρηση. Ο Σιδέρης αναφέρει ότι: «ο ελληνικός κλασικισμός έχει πια πεθάνει. Την γοητεία των κοινοτήτων όταν βλέπανε στη Σκηνή τους αρχαίους ήρωες την έκανε αργόσχολη πηγή ανίας. Εμίλησε με την ψυχή του την καθαρεύουσα [...] Μια ουτοπία μια πλάνη, ένας μεσαίωνας, όχι όμως χωρίς τη δικαίωσή του από τα πράγματα τα ελληνικά». ²⁵⁸ Ωστόσο μιλά για το θάνατο ενός θεατρικού είδους, άρα για καλλιτεχνική παύση. Όμως ο ίδιος περιγράφει στην ουσία μια ομαλή μετάβαση μέσω της εγκόλπωσης των μονόπρακτων κωμωδιών αρχικά στα δραματικά σκηνικά σχήματα, ακολουθώντας βεβαίως τις παλαιές συνταγές των ιντερμεδίων της ευρωπαϊκής παράδοσης, και μετά την πορεία ανεξαρτητοποίησής τους στις διάφορες κωμικές αυθύπαρκτες εκδοχές.

Αυτή την φάση ο ίδιος την περιγράφει χαρακτηριστικά: «Σας θυμίζω τι βάσανα θα έπρεπε οπωσδήποτε να υποφέρει ο ακροατής των ιαμβογραφημάτων, μη μπορώντας απολύτως να χαρεί την αρχαιόπρεπη τραγωδία, που ωστόσο, λογικά τη θεωρούσε την πιο σωστή και την πιο επιβαλλόμενη για εθνικούς λόγους αισθητικήν ηδονή, ως απόγονος των Ελλήνων εκείνων, που εμιλούσαν ανάλογη γλώσσα κλπ. Όπου ξεπρόβαλλε στο τέλος αυτής της ταλαιπωρίας, η μονόπραχτη κωμωδία και αντί για χλαμυδοφόρους βασιλιάδες, εξούσαν πάνω στη Σκηνή, προσιτοί άνθρωποι, κοινοί με τ' απλά τους ελληνικά [...] οι θεατές μας εκαθαίροντο πιο κυριολεκτικά από τους ευρωπαίους, γλυτώνανε από το βάρος της ακατανοησίας, με τους αστείους υπηρέτες της μονόπραχτης κωμωδίας [...] που η καταγωγή τους δεν ήταν λιγότερη δοξασμένη από την αρχαία· είχανε γεννηθεί στον Αριστοφάνη...» ²⁵⁹ Εδώ λοιπόν έχουμε μια οπτική της εθνικής ιδεολογίας ως επιβολής της αισθητικής ηδονής μέσω σκηνικής οπτικοακουστικής ταλαιπωρίας και βασανισμού, η οποία παραπέμπει περισσότερο στις απόψεις του Σαντ. Με αυτή τη λογική, τα κωμικά μορφώματα με όχημα τα απλούστερα γλωσσικά σχήματα και την αναφορά στον ενεστώτα χρόνο, φάνταζαν ως αναγεννητικά έργα. Βεβαίως με την απαραίτητη αναγωγή στην αρχαιότητα και εντέλει στις εθνικές ρίζες, αλλά αυτή τη φορά με στραμμένη τη ματιά στον αγνοημένο από τους διαφωτιστές Αριστοφάνη.

²⁵⁸ Γ. Σιδέρης, ό.π., σ. 96.

²⁵⁹ Στο ίδιο, σ. 97.

Η κριτική για τους Φαναριώτες συνεχίζεται και σε αυτή την περίοδο με αμείωτη ένταση, ακόμα και όταν το βλέμμα τους στρέφεται στον Αριστοφάνη: «Τα χρόνια περνούν και η ζωογόνα λάμψη του 21 σβήνει, τ'όραμα της ελευθερίας μετατρέπεται σε μικρολογία ελλαδική και οι Φαναριώτες –οι διαφθεντευτές και του πνευματικού βίου- θα χάνουν όσα προοδευτικά τυχόν στοιχεία παρουσίασαν άλλοτε [...] Οι Φαναριώτες απολύτως απομακρυσμένοι από το Σολωμισμό, που αγαπούσε την πραγματικότητα και που ζητούσε να τραφεί από τις δημοτικές ρίζες, μισούν αυτήν ακριβώς την κατάσταση που διαψεύει τις φιλόδοξες και εγωιστικές τους ελπίδες· θα παρασύρουν όλον τον καθαρευουσιανισμό προς την αρχαία νοσταλγία και θα βρίσκονται με τον καιρό και άλλοι λόγιοι (Φαλμεράνερ) για να τους «δικαιώνουν». Ξεχνούν τον Μολιέρο και γυρίζουν προς τον Αριστοφάνη, όχι γιατί τον κρίνανε καλύτερο, παρά γιατί ήτανε φυγή».²⁶⁰

Όταν αναφέρεται στην πολιτική κωμωδία φαίνεται να προσπερνά με ταχύτητα τους Α. Σούτσο, Μ. Χουρμούζη, Μ. Σισίνη και τον Βυζάντιο. Εστιάζει σε μια περισσότερο κοινωνική κωμωδία, την *Κοινωνία των Αθηνών* (1868) του Σ. Καρύδη, επειδή με θάρρος «*χτυπάει αλύπητα τους Φαναριώτες*»²⁶¹ μαζί με τις κυρίες των Αθηνών. Θεωρεί ότι: «η πολιτική έδωσε την ευκαιρία σε λίγα έργα να εμφανιστούν»²⁶² και ότι τα έργα του Χουρμούζη απλώς ήταν ειδικευμένα προς ορισμένες επιθέσεις. Πιστεύει ότι οι Έλληνες θεατρικοί συγγραφείς της μετεπαναστατικής περιόδου έχουν ως πρότυπο το μεγάλο Μολιέρο αλλά ότι γράφουν δεν είναι φυσικά μεγάλο κι αυτό. Σε ότι αφορά τον Χουρμούζη αφού παρουσιάζει τις κωμωδίες που έγραψε στην Ελλάδα εκτός του *Χαρτοπαίκτη* αναφέρει: «Είναι θαρραλέος, ζωντανός, γράφει μια θαυμαστή δημοτική σωστή, και με ύφος δικό του χτυπάει σύγχρονα γεγονότα με δύναμη, πολέμησε στο 21, συνεχίζει στις κωμωδίες του την απελευθερωτική του ορμή. Θεατρικότητα καμιά δεν υπάρχει, δεν υπήρχε όμως και Θέατρο να τον διαπαιδαγωγήσει. Έμεινε στη ίδια κατάσταση ως το 1865, οπότε τύπωσε το «Μαλακώφ», μια φορτική κωμωδία που σατιρίζει πολλά πράγματα, κοινωνικά, όχι πολιτικά πιά».²⁶³ Ο Σιδέρης σε ό,τι αφορά την κρίση του για το

²⁶⁰ Στο ίδιο, σ. 122,123.

²⁶¹ Στο ίδιο, σ. 135.

²⁶² Στο ίδιο, σ.134.

²⁶³ Στο ίδιο, σ. 121.

θεατρικό έργο του Χουρμούζη παραμένει σταθερά στη γραμμή Γεδεών – Λάσκαρη με την προσθήκη της θετικής αξιολόγησης ως προς τη χρήση της δημοτικής γλώσσας στα έργα του.

Ο Π. Παναγιωτούνης πιστεύει ότι ο Σιδέρης έγραψε σύντομα και αφοριστικά για τον Χουρμούζη και ότι δεν σκέφτηκε πιο γαλήνια, πιο σωστά. Με λίγα λόγια ότι από τη μια μεριά τον παραδέχεται (μαχητικότητα, γλώσσα) αλλά από την άλλη τον αρνείται.²⁶⁴

Το υλικό το οποίο μπόρεσε να συλλέξει ο Σιδέρης για το νεοελληνικό θέατρο είναι εντυπωσιακό. Είναι ένα υλικό που συγκεντρώθηκε με κόπο και που οδήγησε νεότερους μελετητές της Ιστορίας, όπως ο Μαυρομούστακος, ο Σπάθης, αλλά και άλλους θεατράνθρωπους, όπως ο Πλωρίτης, να ασχοληθούν επισταμένα με το έργο του. Όμως αυτή η μεγάλη συγκέντρωση και πυκνότητα αρχειακού υλικού δυσκόλεψε και απέτρεψε τελικά τον συγγραφέα από τη σύνθεση ενός μεγάλου ιστορικού αφηγήματος για το ελληνικό θέατρο. Το υλικό του οδήγησε σε μια Αθηνοκεντρική οπτική στο ιστορικό του αφήγημα, η οποία απείχε από την πραγματικότητα.

Η βιωματική σχέση του με τον δημοτικισμό, αλλά και με τις ιδέες της γενιάς του 1930, στάθηκε ικανή ως οπτική εκείνου του παρόντος να αποτελέσει κριτήριο απόλυτης αξιολόγησης δραματικών έργων, προσώπων αλλά και περιόδων. Ωστόσο τέτοιες πρακτικές οδήγησαν στην αφάνεια έργα και δημιουργούς για πάρα πολλά χρόνια, όπως ήταν και η περίπτωση Χουρμούζη.

Από τον πρόλογο ήδη του έργου του ο Σιδέρης χειρίζεται το ρόλο του θεάτρου με μια εθνικιστική προσέγγιση και αυτό τον οδηγεί σε μια συνεχή σύγκριση δημοτικής και καθαρεύουσας διπολικής μορφής και με αντίληψη εθνικής καθαρότητας, αφού αρνείται όποιο γλωσσικό στοιχείο από τις πνευματικά ακμάζουσες παροικίες. Θα υποστηρίξαμε πως σε ό,τι αφορά την σκηνική πρακτική της εποχής που πραγματεύεται, δέχεται μεν την εισβολή των ξένων θιάσων αλλά αρνείται την επίδραση της ετερότητας, του άλλου, στη διαμόρφωση του τρόπου αντίληψης της θεατρικής λειτουργίας της παράστασης, από το κοινό της εποχής εκείνης

²⁶⁴ Π. Παναγιωτούνης, *Επίτομη ιστορία του Νεοελληνικού Θεάτρου*, Εκδ Αιγόκερως, Αθήνα 1993, σ. 38.

Από τη μεταφράστρια του έργου Χ. Μπακονικόλα αντλούμε κάποιες σημαντικές πληροφορίες για την ταυτότητα του έργου του Βάλσα. Είναι γραμμένο στη γαλλική γλώσσα, εκδόθηκε στη Γερμανία και μάλιστα στο ανατολικό Βερολίνο, ενώ την επιμέλεια του βιβλίου είχε ο Δημήτρης Χατζής.²⁶⁵ Πρόκειται για επίτομη έκδοση 385 σελίδων, δεν περιέχει εισαγωγή αλλά ούτε και πρόλογο από τους εκδότες.²⁶⁶ Ο Βάλσας καλύπτει μια θεματική του θεάτρου για πέντε περίπου αιώνες, ένα εγχείρημα το οποίο παρουσιάζει αντικειμενικές δυσκολίες λόγω του μεγάλου χρονικού εύρους που καλείται να παρουσιάσει. Το πρώτο μέρος του έργου έχει αφετηρία το 1453 και καλύπτει την περίοδο έως και τις προεπαναστατικές παραστάσεις στο Βουκουρέστι και την Οδησό. Το δεύτερο μέρος της μελέτης καλύπτει την Επανάσταση του 1821 έως και το έτος 1900. Ο τρόπος ο οποίος εξετάζονται οι θεατρικές συνιστώσες διαφέρει εμφανώς από αυτόν του Σιδέρη.

Ο Βάλσας επιχειρεί να παρουσιάσει την συνέχεια της νεοελληνικής θεατρικής ιστορίας με μια οπτική εστιασμένη σε έργα σταθμούς και μεγάλους συγγραφείς, αλλά και διεισδυτική ανάλυση κάθε έργου, το οποίο θεωρεί σημαντικό για την κάθε χρονική φάση την οποία εξετάζει. Έτσι το αφήγημά του, παρουσιάζεται ως ένα γράφημα αποτελούμενο από διαδοχικές κορυφές – σταθμούς, δηλαδή έργα-συγγραφείς, οι οποίες ανά πάσα στιγμή δίνουν τις συντεταγμένες μια συνεχούς καμπύλης της πορείας του νεοελληνικού θεάτρου ως καλλιτεχνικής παραγωγής στο πέρασμα του χρόνου.

Δεν πρέπει να λησμονούμε ότι το έργο έχει αποδέκτη, τουλάχιστον σε πρώτη φάση το ευρωπαϊκό κοινό, έτσι ο συγγραφέας, με αυτόν τον τρόπο παρουσίασης, επιτελεί ένα διπλό στόχο. Ιδεολογικά προσβλέπει στην εμπέδωση της συνέχειας του ελληνικού θεάτρου από τους Ευρωπαίους. Βεβαίως είναι και ο πρώτος ιστορικός ο οποίος θέτει το πρόβλημα συνέχειας Κρητικού και Επτανησιακού θεάτρου, κάτι το οποίο αναγνωρίζει ο Βάλτερ Πούχνερ αλλά και ο Σπύρος Ευαγγελάτος.²⁶⁷ Ακόμη ο Βάλσας επιχειρεί να συμπεριλάβει άλλο έναν αιώνα στο ιδεολόγημα της συνέχειας,

²⁶⁵ Μ. Valsa, *Le Theatre Grec Moderne de 1453 a 1900*, Akademie-Verlag in Berliner Byzantinistisch Arbeiten, Berlin 1960.

²⁶⁶ Χ. Μπακονικόλα- Γεωργοπούλου, « Εισαγωγή », στο βιβλίο *Το Νεοελληνικό θέατρο από το 1453 έως το 1900*, σ .51.

²⁶⁷ Σ. Ευαγγελάτος, « Υπάρχει “συνέχεια” στη νεοελληνική θεατρική Ιστορία; », ό.π., σ. 34.

μέσω του Μόσχου και της κωμωδίας *Νέαιρας*, με αφετηρία το Βυζάντιο. Ο δεύτερος στόχος του προσβλέπει στον αναγνώστη, ο οποίος μελετά ή έρχεται σε επαφή για πρώτη φορά με το νεοελληνικό θέατρο. Μέσω του έργου του Βάλσα, αυτός έχει τη δυνατότητα πρόσληψης, ανά έργο σταθμό, της δραματουργικής και σκηνικής ανάλυσης ταυτόχρονα με το ιδεολογικό και κοινωνικοπολιτικό πλαίσιο κάθε εποχής της χρονικής πορείας του νεοελληνικού θεάτρου.

Κυρίαρχη σκέψη του Βάλσα είναι η απόδειξη της συνέχειας του νεοελληνικού θεάτρου, άποψη η οποία ταυτίζεται με τη συνέχεια του ελληνικού έθνους, με ταυτόσημο συμβολικό σημείο το Βυζάντιο. Αρχικά παρατηρούμε ότι τα δυο μέρη που χωρίζει το έργο του δεν είναι ισομερή. Το πρώτο μέρος το οποίο φτάνει μέχρι την Επανάσταση είναι πολύ μεγαλύτερο σε έκταση, δηλαδή περιλαμβάνει 253 σελίδες, αν και τα έργα τα οποία περιλαμβάνει είναι πολύ λιγότερα σε αριθμό, εν αντιθέσει με το δεύτερο με 182 σελίδες, ενώ περιλαμβάνει μεγαλύτερο αριθμό έργων και συγγραφέων. Μπορεί να μην ανταποκρίνεται στη συνολική καλλιτεχνική παραγωγή, γιατί υπάρχουν κενά, συντελεί όμως στο ιδεολογικό σκέλος της συνέχειας, ακολουθώντας πιστά το σχήμα της εθνικής ιστοριογραφίας.²⁶⁸ Ωστόσο ο ίδιος κρίνει ότι πρέπει να υποστηρίξει με περισσότερη ανάλυση και προσοχή το πρώτο μέρος, γιατί εκεί δίνει ίσως τη μεγαλύτερη ιδεολογική μάχη σε ότι αφορά την αδιάσπαστη συνέχεια του νεοελληνικού θεάτρου.

Το πρώτο κεφάλαιο είναι ολόκληρο αφιερωμένο στη κωμωδία του Δημήτριου Μόσχου *Νέαιρα*, η οποία ανέβηκε σκηνικά πιθανότατα πριν από το 1478, στη Μάντοβα.²⁶⁹ Όπως προαναφέραμε η παρουσίαση του έργου επιτελούσε διπλό στόχο, την ταυτόχρονη σύνδεση χρονολογικά με το Βυζάντιο και την εννοιολογική σύνδεση με την αρχαιότητα, ως προϊόν έμπνευσης από τον Μένανδρο. Ο μελετητής αναφέρει: «Είναι αναμφίβολα ανώτερη από τα αντίγραφα και τις άλλες λόγιες ασκήσεις ύφους πάνω σε έργα των Ελλήνων κωμικών συγγραφέων, κατά τη βυζαντινή περίοδο. Εξ' άλλου, η κυριώτερη αξία της συνίσταται στο ότι επέχει θέση γέφυρας ανάμεσα σε δυο λογοτεχνικές εποχές, ανάμεσα σ' ένα κόσμο που εξαφανιζόταν, και σε μια

²⁶⁸ «Όλες οι εθνικές ιστοριογραφίες έχουν μικρούς ή μεγάλους θαλάμους απολεσθέντων νοημάτων και γεγονότων που δεν χωρούν στο ίδιο σχήμα». (Βλ. Α. Λιάκος, *Πως το παρελθον γίνεται Ιστορία*, ό.π., σ. 117.)

²⁶⁹ Μ. Βάλσας, σ. 57.

περίοδο αναγέννησης».²⁷⁰ Μέσω λοιπόν της συγκεκριμένης κωμωδίας επιχειρεί άλλο ένα βήμα, ώστε να την τοποθετήσει στο ευρωπαϊκό πλαίσιο της ιστορίας του θεάτρου, ως προδρομικού έργου, της μετέπειτα δραματικής άνθισης στην Ιταλία και την Ισπανία.

Το επόμενο κεφάλαιο είναι το Κρητικό θέατρο, με πρώτο σταθμό την *Θυσία του Αβραάμ*, έργο του 16^{ου} αιώνα: «*Η Θυσία του Αβραάμ* είναι ένα έργο βαθύ και τόσο ακραιφνώς ελληνικό, ώστε θα μπορούσε κανείς χωρίς δυσκολία και τηρουμένων των αναλογιών να το τοποθετήσει δίπλα στα αριστουργήματα του αρχαίου θεάτρου. Είναι απείρως ανώτερο από όλα τα άλλα έργα της εποχής εκείνης, τα γραμμένα στη νεοελληνική γλώσσα. Αυτή ακριβώς η ανωτερότητα που για μερικούς κριτικούς είναι τόσο απροσδόκητη σε μια εποχή απ' τις σκοτεινότερες για τον ελληνισμό, δημιούργησε αμφιβολίες ως προς τη γνησιότητα του έργου. Θέλησαν να στερήσουν την υπόδουλη Ελλάδα απ' τη δυνατότητα μιας δημιουργίας τέτοιου βεληνεκούς. Ο συγγραφέας έπρεπε να ήταν ένας μεταγραφέας, και μάλιστα ένας ύποπτος μεταφραστής...»²⁷¹

Ο Βάλσας εμφανίζεται εδώ να εκδίδει πιστοποιητικό εθνικών φρονημάτων στο έργο προκειμένου να το διασώσει από τους άρπαγες Ευρωπαίους, σκοτεινούς επιστήμονες και βεβαίως εννοεί τον Krumbacher (θεωρεί το έργο ιταλικής προέλευσης), τον Emile Legrand (ως μετάφραση ιταλικού κειμένου) αλλά ακόμα και τον Pernot (κρατά επιφυλάξεις για την ελληνικότητα).²⁷² Έτσι η υπόδουλη Ελλάδα παρουσιάζεται και ως θύμα ευρωπαϊκής λογοκλοπής. Ένα άλλο ζήτημα είναι η «τοποθέτηση» της *Θυσίας του Αβραάμ*, ενός θρησκευτικού χριστιανικού έργου, δίπλα στο αρχαίο θέατρο. Δηλαδή μιλάμε εκ των πραγμάτων για μια συμβιωτική σχέση χριστιανισμού και αρχαιότητας, ως εθνικής αναγκαιότητας.²⁷³ Η εθνικότητα του ποιητή της *Θυσίας του Αβραάμ* παίζει ρόλο κατά τον Βάλσα στην μετατροπή από θρησκευτικό δράμα σε πατριωτικό.

²⁷⁰ Στο ίδιο, σ. 58.

²⁷¹ Στο ίδιο, σ. 82.

²⁷² Στο ίδιο, σ. 83.

²⁷³ «Κύριο χαρακτηριστικό της εθνικής διαδικασίας ήταν μέσα στη μεγάλη διαχρονία η συγκρουσιακή, άλλοτε επιλεκτική και εκ των πραγμάτων συμβιωτική, σχέση της χριστιανικής οικουμενικότητας με την αρχαία ελληνική κληρονομιά, όπως κατά κύριο λόγο εκφράζεται στο φιλοσοφικό και τελικώς και προς το αισθητικό ακόμη πεδίο». Βλ. Σ. Ασδραχάς, «Εισαγωγή», στο βιβλίο *Το Ελληνικό Έθνος γένεση και διαμόρφωση του Νέου Ελληνισμού*, Ν. Σβορώνος, εκδ. Πόλις, Αθήνα 2004, σ 14.

Στον επόμενο αιώνα του Κρητικού θεάτρου δηλαδή τον 17^ο αιώνα δεσπόζουσα θέση καταλαμβάνει *Η Ερωφίλη* του Γεώργιου Χορτάτση. Παρουσιάζει ενδιαφέρον το σκεπτικό του Βάλσα για τις ενετικές επιδράσεις στο Κρητικό θέατρο. «Όντας υποτελείς άλλοτε στο ζυγό των Ενετών και άλλοτε των Τούρκων, οι Κρητικοί μεταξύ δυο κακών είχαν επιλέξει το μη χείρον. Ο χριστιανός κατακτητής ήταν εξίσου αχρείος με τον Τούρκο, αλλά σε γενικές γραμμές λιγότερος βάρβαρος. Παρά το σχίσμα, η κοινή θρησκευτική πίστη έφερνε πιο κοντά τους δυο χριστιανικούς λαούς, και, όσο ελάχιστα αμοιβαία κι αν ήταν η καλή θέληση, η ζωή των Κρητών υπό τους Ενετούς ήταν απείρως πιο υποφερτή από τη ζωή υπό τους Οθωμανούς».²⁷⁴ Η πολιτισμένη Ελλάδα υπό την βάρβαρη Ανατολή, ένα σταθερό σχήμα που συναντάμε στις ιστορικές μελέτες αυτής της εποχής φαίνεται να χρησιμοποιείται και εδώ από το Βάλσα. Η κοινή θρησκευτική πίστη κάνει πιο υποφερτή την Ενετική κατάκτηση, ενώ της κυρίαρχης ενετικής επίδρασης έχει προηγηθεί η μετανάστευση της ελληνικής διανόησης στην Ιταλία στα μέσα του 15^{ου} αιώνα. Με αυτόν τον τρόπο η επίδραση των Ενετών παρουσιάζεται ως συνέχεια πολιτιστικών ανταλλαγών μεταξύ πολιτισμένων δυτικών κρατών σε αντίθεση με τους «Τούρκους επιδρομείς».²⁷⁵ Παρά λοιπόν την παρατήρησή του ότι τα κρητικά δραματικά έργα δεν θυμίζουν σε μορφή αλλά και δομή κάτι αντίστοιχο στη βυζαντινή λογοτεχνία, ωστόσο χρησιμοποιεί το επιχείρημα της κοινής φυλής και γλώσσας, καθώς και της γεωγραφικής απόστασης για να δώσει το προβάδισμα στις βυζαντινές επιρροές. Αυτές βαθμηδόν υποχωρούν από τις ιταλικές, οι οποίες όμως αποτελούν μίγμα του Μεσαίωνα και της Αναγέννησης, ως αντανάκλασης του βυζαντινού πολιτισμού.²⁷⁶

Επόμενο κεφάλαιο του πρώτου μέρους είναι το Επτανησιακό θέατρο. Ο Βάλσας αρχικά αναφέρει: «Η αγάπη για το θέατρο στα Επτάνησα αναπτύχθηκε πολύ νωρίς, αλλά σε σχέση με την κρητική λογοτεχνική η άνθιση είναι πιο όψιμη».²⁷⁷ Αντλεί πολλές πληροφορίες για τη συγκεκριμένη περίοδο από τον Ν. Λάσκαρη.²⁷⁸ Τελικά οδηγείται στο συμπέρασμα ότι στο δραματικό ρεπερτόριο δεν βρίσκουμε ούτε μια

²⁷⁴ Μ. Βάλσας, ό.π., σ.136.

²⁷⁵ Στο ίδιο, σ. 137.

²⁷⁶ Στο ίδιο, σ. 236,237.

²⁷⁷ Στο ίδιο, σ. 252.

²⁷⁸ Στο ίδιο, σ. 246, 249.

τραγωδία, ενώ οι κωμωδίες έχουν διαφορετική φυσιογνωμία από αυτές του Κρητικού θεάτρου. Δηλαδή καταλήγει ότι «η επίδραση του ήταν ελάχιστη αν όχι μηδενική».²⁷⁹ Επίσης ότι το Κρητικό θέατρο γνωρίζει όλα τα είδη εκτός από το σατιρικό, ενώ το Επτανησιακό αντιπροσωπεύεται μόνο από το σατιρικό θέατρο. Με άλλα λόγια η συνάφεια, κατά κάποιο τρόπο, ολοκληρώνεται από την συμπληρωματικότητα των θεατρικών ειδών. Ωστόσο δεν μπορούμε να οδηγηθούμε σε τέτοιο συμπέρασμα όταν ο Ζακυνθινός Θεόδωρος Μοντσελέζε δημοσιεύει στη Βενετία την τραγωδία του *Ευγένια*, όταν το 1682 γράφεται και παίζεται η κρητοεπτανησιακή τραγωδία *Ζήνων* ή όταν το 1720 ο Κεφαλονίτης Πέτρος Κατσαΐτης γράφει την τραγωδία *Ιφιγένεια*.²⁸⁰ Αν και ο Βάσας δεν αμφιβάλλει ότι το Κρητικό θέατρο ήταν γνωστό στους κατοίκους της Επτανήσου, αφού μας βεβαιώνει ότι η *Ερωφίλη* είχε παιχτεί ήδη το 1718,²⁸¹ εν τούτοις του διαφεύγει ο συνδετικός κρίκος που αποτέλεσε *Ο Ζήνων*.

Το τελευταίο κεφάλαιο του πρώτου μέρους που θα εξετάσουμε είναι το θέατρο στο Βουκουρέστι και στην Οδησό. Ο Βάσας περιγράφει την πολιτική κατάσταση των ελληνικών περιοχών: «Οι μεγάλες εστίες του ελληνισμού γόγγιζαν από τους Τούρκους. Η Αθήνα μελλοντική πρωτεύουσα, ήταν μια άθλια κωμόπολη μερικών δεκάδων χιλιάδων κατοίκων και έγινε κληρονομικό τσιφλίκι του Κιζλάρ Αγά, αρχηγού των αυτοκρατορικών ευνούχων. Η Σμύρνη ήταν πάρα πολύ κοντά στο λίκνο καθαντό της οθωμανικής δύναμης και τα νησιά του Αιγαίου βρίσκονταν υπό την άμεση εξάρτηση του οθωμανικού όσο και του χριστιανικού στόλου, οι οποίοι τα λυμαίνονταν εξ ίσου. Ακόμα και μέσα στη Κωνσταντινούπολη δεν μπορεί να τεθεί ζήτημα για θέατρο. Παντού όπου εμφανίζονταν οι Τούρκοι, κάθε εστία πνευματικής καλλιέργειας έσβυνε».²⁸² Αφού υπάρχει τέτοιο ασφυκτικό πλαίσιο, σε πνευματικό επίπεδο, στην Οθωμανική Αυτοκρατορία, «η αναγέννηση» του θεάτρου ταυτίζεται με τις προσπάθειες των Ελλήνων να αποσείσουν τον οθωμανικό ζυγό, με επίκεντρο την περιφέρειά της και της ανθούσες ελληνικές κοινότητες. Με αυτόν τον τρόπο, όπου η Φιλική Εταιρία είχε παίξει αποτελεσματικότερο ρόλο, το ελληνικό θέατρο

²⁷⁹ Στο ίδιο, σ. 261.

²⁸⁰ Ζ. Συνοδινός, «Οι κυριότεροι σταθμοί του Επτανησιακού Θεάτρου», στο βιβλίο Δ. Γουζέλης, *Ο Χάσης*, εκδ. Ωκεανίδα, Αθήνα 1977, σ. 76.

²⁸¹ Μ. Βάσας,ό.π., σ. 261.

²⁸² Στο ίδιο, σ. 265.

ακολουθούσε την αντίστοιχη πορεία διαμορφώνοντας κατάλληλα το δραματολόγιό του. « Πράγματι οι Έλληνες οσποδάροι της Βλαχίας και της Μολδαβίας, καθώς και η ελληνική κοινότητα της Οδησσού σφραγίζουν τις πρώτες φάσεις ενός θεάτρου νέου είδους, ούτε ρομαντικού, ούτε σατιρικού αλλά πατριωτικού, που εξελίχθηκε σχεδόν μέχρι σήμερα με βαθιές μεταλλαγές και παραμορφώσεις, προς τη μορφή λαϊκού μελοδράματος».²⁸³ Ο Βάλσας συνεπώς τονίζει ότι το θέατρο ξεκινά από αυτά τα εδάφη για να καταλήξει στην Αθήνα, όπως επίσης και κάτι ακόμα πολύ σημαντικό, ότι δηλαδή το Κρητικό και Επτανησιακό θέατρο, παρότι ανώτερα καλλιτεχνικά, δεν προσέλαβαν τον πανελλήνιο χαρακτήρα που απέκτησε το θέατρο στο Βουκουρέστι και την Οδησό με τις πατριωτικές εκδηλώσεις αν και κατώτερο από καλλιτεχνική άποψη.²⁸⁴

Σε ότι αφορά την ελληνική κοινότητα της Οδησσού αν και υπήρχε χαλαρός έλεγχος από την Οθωμανική Αυτοκρατορία, λόγω μεγάλης απόστασης, αλλά και ενθάρρυνση από τη ρωσική κυβέρνηση για λόγους δικής της πολιτικής, η ελληνική σκηνή της Οδησσού δεν επέδειξε την ανάλογη δραστηριότητα της Βλαχίας.²⁸⁵ Μνημονεύονται παραστάσεις του *Θεμιστοκλή* του Μεταστάσιου (1817), του *Φιλοκτήτη* στα ελληνικά μεταφρασμένη από τον Νικόλαο Πίκκολο (1818) και *Ο θάνατος του Δημοσθένους* του Πίκκολου (1818).

Στη συνέχεια ο Βάλσας παρουσιάζει τους Έλληνες δραματικούς συγγραφείς των οποίων τα έργα παραστάθηκαν στο Βουκουρέστι και την Οδησό. Συμπεριλαμβάνει τον Ιωάννη Ζαμπέλιο, τον Ιακωβάκη Ρίζο Νερούλο, τον Αθανάσιο Χριστόπουλο και τον Νικόλαο Πίκκολο.

Ένα άλλο ζήτημα το οποίο παρουσιάζει ο συγγραφέας είναι το γλωσσικό. Ο ίδιος είναι δημοτικιστής, ωστόσο δεν αξιολογεί τα δραματικά έργα με κριτήριο τις δικές του απόψεις για τη γλώσσα. Το πρώτο επιχείρημα για την χρήση της δημοτικής είναι οι θεατές μιας παράστασης: «Οι θεατές δεν σπεύδουν στο θέατρο, για να συμπεριφερθούν ως αρχαιολόγοι, γλωσσολόγοι ή καθηγητές, [...] η ανθρώπινη ψυχή δεν μπορεί να συγκινηθεί από μια γλώσσα που δεν βρίσκει έναν άμεσο απόηχο σ’

²⁸³ Στο ίδιο, σ. 266.

²⁸⁴ Στο ίδιο.

²⁸⁵ Στο ίδιο, σσ. 278,281.

αυτήν».²⁸⁶ Έτσι πιστεύει πως μια τραγωδία του Ζαμπέλιου μεταφρασμένη στην καθομιλούμενη ελληνική και με καλή υποκριτική θα «ξεσήκωνε σύσσωμο το ακροατήριο». ²⁸⁷ Το δεύτερο επιχείρημα έχει να κάνει με το κριτήριο της αισθητικής, το οποίο θεωρεί και ως κυρίαρχο στο πεδίο της τέχνης. Για να ενισχύσει το επιχείρημά του αναφέρει το Ρίζο Νερουλό, ο οποίος γελοιοποίησε τους σχολαστικούς καθαρολόγους σε μια κωμωδία του.²⁸⁸ Προφανώς εννοεί τα *Κορακιστικά* κωμωδία που γράφτηκε το 1813. Συμπερασματικά, θεωρεί τη χρήση μιας γλώσσας τεχνητής η οποία αποκαλείται λόγια, κεφαλαιώδεις ελάττωμα, το οποίο χαρακτήρισε το μεγαλύτερο μέρος της νεοελληνικής παραγωγής του 19^{ου} αιώνα.

Τον Χουρμούζη τον εντάσσει στο δεύτερο μέρος του έργου του και συγκεκριμένα στους μετεπαναστατικούς δραματικούς συγγραφείς και τα έργα τους. Ο Βάλσας κάνει μια πλήρη αναφορά στην εργογραφία του Χουρμούζη και εκτός από τα γνωστά έργα του παρουσιάζει άλλες τέσσερες κωμωδίες: *Ο Φαναριώτης*, *Προκρούστης*, *Ο Δημοσιογράφος* και *το Δικαστήριο του Περού*, χωρίς ωστόσο χρονολογίες η οποιαδήποτε άλλη αναφορά για τα κείμενα αυτά.²⁸⁹ Στα βιογραφικά στοιχεία τα οποία παραθέτει μας πληροφορεί ότι ο Χουρμούζης αφού ήρθε στην Ελλάδα και πολέμησε ως εθελοντής κατά την Επανάσταση, μετά την παραμονή του στην Κρήτη επέστρεψε στην Κωνσταντινούπολη και μάλιστα «κατόρθωσε να γίνει ανώτερος υπάλληλος της κυβέρνησης του Παντισάχ. Μόλις ελευθερώθηκε επί τέλους η Ελλάδα, επέστρεψε και εξελέγη μέλος του ελληνικού κοινοβουλίου».²⁹⁰ Σε παραπομπή του εξηγεί ότι αυτή την πληροφορία αντλεί από ανέκδοτο υλικό το οποίο του παραχώρησε ο Ν. Λάσκαρης. Βεβαίως φαντάζει παράλογο μεσούσης της Επανάστασης ο Χουρμούζης να αλλάζει στρατόπεδο, να παίρνει υψηλή θέση στην αυτοκρατορία και μετά να την εγκαταλείπει. Ύστερα να επιβραβεύεται η στάση του από το ελληνικό κράτος με κυβερνητικές θέσεις και από τον λαό με βουλευτικό αξίωμα, και αργότερα πάλι να επιστρέφει στη Κωνσταντινούπολη. Προφανώς η

²⁸⁶ Στο ίδιο , σ. 292

²⁸⁷ Στο ίδιο , σ. 92.

²⁸⁸ Στο ίδιο , σ.294.

²⁸⁹ Στο ίδιο , σ.335.

²⁹⁰ Στο ίδιο, σ. 336.

άποψη του Γεδεών για χρηματισμό και υψηλές θέσεις του Χουρμούζη από την Πύλη λειτούργησε, ως προς τη χρονική τοποθέτηση, σαν χαλασμένο τηλέφωνο.

Ο Γ. Χατζηδάκης σε άρθρο του παρουσιάζει τη μαρτυρία του Α. Σπαθάρη απόγονου του Χουρμούζη ο οποίος θεωρεί ότι η υπόθεση της μισθοδοσίας από το Σουλτάνο ήταν «σιχαμερή» συκοφαντία των πολιτικών του αντιπάλων. Αλλά και ο Χατζηδάκης στο ίδιο άρθρο ισχυρίζεται ότι δεν υπάρχει κάποιο στοιχείο το οποίο να επιτρέπει τέτοια υπόθεση, έτσι συγκλίνει με την άποψη του Λιγνάδη, δηλαδή ότι δεν υπάρχει κανένα επίσημο αποδεικτικό στοιχείο, γεγονός που παρουσιάστηκε αναλυτικά σε προηγούμενο κεφάλαιο.²⁹¹

Μεγάλο ενδιαφέρον παρουσιάζουν και οι απόψεις του Βάλσα για τη συγγραφική δραματουργική αξία του Χουρμούζη: «Ως συγγραφέας ο Χουρμούζης είναι ένας αποτυχημένος δραματουργός. Ο δαίμονας της σάτιρας τον εμπόδισε να υποταχθεί στη σκηνική πειθαρχία. Έτσι, τα έργα του ενδιαφέρουν λιγότερο για την ουσιαστικά μηδαμινή τους αξία και περισσότερο για τη σατιρική εικόνα των ηθών απ' το 1830 ως το 1860».²⁹² Η αξιολόγηση του Βάλσα όσον αφορά την αξία των έργων του Χουρμούζη συμπίπτει λεκτικά σχεδόν με αυτή του Λάσκαρη, ωστόσο φαίνεται ότι έχει μελετήσει τουλάχιστον τρία έργα του συγγραφέα, δηλαδή τον *Τυχοδιώκτη*, τον *Υπάλληλο* και το *Μαλακώφ*. Έστω και περιορισμένα αναφέρεται στις υποθέσεις τους, αλλά στο τέλος βγάζει το καταδικαστικό συμπέρασμα: «Ωστόσο στις μέρες μας, η ανάγνωση μιας κωμωδίας του Χουρμούζη θα ήταν πληκτική ακόμα και για έναν Έλληνα [...] Έγραφε σατιρικούς διαλόγους εϊκή και ως έτυχεν».²⁹³

Επειδή ο Βάλσας πιστεύει στη συνέχεια του Νεοελληνικού θεάτρου θεωρεί την τεχνική γραφής των έργων του Χουρμούζη Κομμέντια Ντελ Άρτε κατωτάτης κλάσεως η οποία εναλλάσσεται με στοιχεία λεπτότητας σάτιρας. Με αυτήν τη λογική το έργο του Χουρμούζη συγγενεύει περισσότερο με τον *Χάση* του Γουζέλη που επίσης «δεν διαβάζεται σήμερα»²⁹⁴ παρά με το σατιρικό έργο του Αλέξανδρου Σούτσου. Δηλαδή συνδέει κατά κάποιο τρόπο το μετεπαναστατικό θέατρο με το Επτανησιακό, στην περιοχή του σατιρικού δράματος αφαιρώντας ωστόσο τη

²⁹¹ Γ. Χατζηδάκης, «Βίοι Παράλληλοι Μ. Χουρμούζη και Σ. Καρύδης», *Θεατρικά-Κινηματογραφικά-Τηλεοπτικά*, τ.19-22, σ.54.

²⁹² Μ. Βάλσας,ό.π. σ.336.

²⁹³ Στο ίδιο.

²⁹⁴ Στο ίδιο, σ.337.

νευραλγική πολιτική συνιστώσα από το μετεπαναστατικό και καθιστώντας το έργο του Χουρμούζη παρωχημένων εποχών.

Ο Βάλσας με αυτό το έργο επιτυγχάνει, με έναν αφαιρετικό τρόπο, να δημιουργήσει ένα ιστορικό αφήγημα για το νεοελληνικό θέατρο με επιστημονική προσέγγιση, με πολλές παραπομπές και ως λογοτέχνης να εναρμονίσει τη δοκιμαϊκή γραφή με μια γλαφυρή διαύγεια ύφους. Χρησιμοποιεί παγιωμένες αντιλήψεις παλαιότερων ιστορικών και περισσότερο του Λάσκαρη, με αποτέλεσμα μερικές φορές να οδηγείται σε λάθος συμπεράσματα. Ανοίγοντας τον χρονικό ορίζοντα του νεοελληνικού θεάτρου σε παρελθούσες εποχές, οι οποίες δεν είχαν εκτιμηθεί αναλόγως από τους σύγχρονους ή και παλαιότερους ιστορικούς, θέτει ερωτήματα καίρια που θα κληθούν να απαντήσουν οι νεώτεροι. Έχει ταυτιστεί ιδεολογικά με το εθνικό αφήγημα και προσπαθεί να δημιουργήσει συνέχειες σε εποχές, με έργα σταθμούς τα οποία αναλύει κάθετα και πείθει για την αξία τους, παρακολουθώντας και την λογοτεχνική αξία των δραματικών κειμένων που επιλέγει. Σε ότι αφορά τις επιδράσεις από Ευρωπαϊκά δράματα δέχεται τα δάνεια, αλλά πιστεύει και επιμένει στην ανωτερότητα του ελληνικού πνεύματος το οποίο βεβαίως καταπιέζεται από την βαρβαρότητα της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας η οποία μόνο καταστρέφει. Ένα ακόμα στοιχείο της οπτικής του είναι η επιμονή του στην σκηνική παράσταση των έργων τα οποία παρουσιάζει, αλλά και στην αναζήτηση στοιχείων για τις αντιδράσεις του κοινού, ως απαραίτητης συνιστώσας της δραματικής λειτουργίας.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Η ιστοριογραφία του νεοελληνικού θεάτρου για πάρα πολλά χρόνια είχε να επιδείξει τρεις μελέτες σε μεγάλο βάθος χρόνου. Τα έργα είχαν γραφεί πάνω από μισό αιώνα πριν, αλλά αποτελούσαν τη βασική πληροφόρηση για την ιστορία του νεοελληνικού θεάτρου μέχρι σήμερα. Στη μελέτη μας ασχοληθήκαμε περισσότερο με τους δυο από τους τρεις αυτούς ιστορικούς, τον Γιάννη Σιδέρη και τον Μ. Βάλσα (Δημήτριο Βαλσαμίδα), αλλά στη πορεία διαπιστώσαμε ότι και οι δυο ιστορικοί είχαν σημείο αναφοράς τον Ν. Λάσκαρη και έμειναν ουσιαστικά προσκολλημένοι στις αντιλήψεις του για το νεοελληνικό θέατρο για το οποίο προσπάθησε να αφαιρέσει κάθε πολιτική συνιστώσα και αναφορά μέσα από τις ιδεολογικές και πολιτικές του αντιλήψεις.

Η κηδεμονία της φιλολογίας και της λογοτεχνίας ήταν φανερή, αφού προτεραιότητα στην αφήγηση είχε το κείμενο, δηλαδή το δράμα και μετά η σκηνική παράσταση, δηλαδή η δράση. Αποτέλεσμα αυτής της κηδεμονίας ήταν, κυρίως για τον Σιδέρη, η αξιολόγηση συγγραφέων και έργων να γίνεται με κεντρικό κριτήριο τη γλώσσα του κειμένου. Βεβαίως, το γλωσσικό ζήτημα ήταν κορυφαίο σε όλη τη διάρκεια του 19^{ου} αιώνα και απασχόλησε αλλά και απασχολεί τους φιλόλογους.

Η Λογοτεχνική κηδεμονία γίνεται πιο φανερή στο έργο του Βάλσα, αφού η αξιολόγηση και παρουσίαση θεατρικών έργων σταθμών της νεοελληνικής δραματουργίας γίνεται με κριτήριο τη λογοτεχνική τους αξία ως τμήμα της εθνικής λογοτεχνίας, αφού έπρεπε μέσω ενός πλέγματος σημασιών και αξιών να συνεισφέρουν στην εθνική ταυτότητα.²⁹⁵

Με αυτή τη λογική της «εθνικής συνεισφοράς» αγνοήθηκαν έργα και υποτιμήθηκαν συγγραφείς και από τους δύο ιστορικούς γιατί ζητούμενο έγινε «η μεγαλοϊδεατική διακήρυξη της ικανότητας των Νεοελλήνων να επικοινωνούν αυτομάτως και αυτοφυώς με το ένδοξο παρελθόν».²⁹⁶

Η απaréγκλιτη παρακολούθηση των συμβατικών σχημάτων της εθνικής ιστοριογραφίας, παγίδευσε τους συγγραφείς σε ότι αφορούσε την ταξινόμηση και παρουσίαση του υλικού των πηγών τους, γιατί προσπάθησαν να το εντάξουν στο συγκεκριμένο εθνικό πλαίσιο. Έτσι ο Σιδέρης στην ουσία τοποθέτησε την έναρξη του νεοελληνικού θεάτρου την περίοδο της ιδεολογικής εθνικής «αφύπνισης», στον Διαφωτισμό και το θεώρησε εθνικιστική συνιστώσα με αναφορές στη φυλή, το γένος, τη προγονική κληρονομιά και την ευγενική ρίζα και το είχε εντάξει στους πρωτεργάτες της προετοιμασίας της Επανάστασης. Μέσω αυτής της ιδεολογικής κατασκευής αγνοήθηκε το Κρητικό και το Επτανησιακό θέατρο.

Ο Βάλσας αντιλαμβανόμενος ότι μέσω ενός είδους αφηγηματικής μορφής του νεοελληνικού θεάτρου θα μπορούσε να παρασταθεί και η διαχρονική εαυτότητα²⁹⁷ του έθνους, προτίμησε να κατασκευάσει μια αδιάλειπτη συνέχεια. Το αφήγημά του παρουσιάζεται ως ένα γράφημα, αποτελούμενο από διαδοχικές κορυφές –σταθμούς,

²⁹⁵ Β. Αποστολίδου, ό.π., σ. 26.

²⁹⁶ Έλενα Πατρίκιου, «Τα ανομολόγητα Δάνεια», στον τόμο *Πρακτικά Α' Πανελληνίου Θεατρολογικού Συνεδρίου, Το Ελληνικό Θέατρο από τον 17^ο στον 20^ο αιώνα*, Αθήνα 17-20.12.1998, επιμ. Ιωσ. Βιβιλάκης, Τμήμα Θεατρικών Σπουδών, εκδ. Ergo, Αθήνα 2002, σ. 163.

²⁹⁷ Κ. Τσουκαλάς, «Ιστορία, Μύθοι και Χρησμοί» στον τόμο *πρακτικά επιστημονικού συμποσίου, Έθνος- Κράτος- Εθνικισμός*, Αθήνα 21-22 .1.1994, σ. 294.

δηλαδή έργα-συγγραφείς, οι οποίες ανά πάσα στιγμή δίνουν τις συντεταγμένες μιας συνεχούς καμπύλης της πορείας του νεοελληνικού θεάτρου ως καλλιτεχνικής παραγωγής στο πέρασμα του χρόνου. Παρέλειψε έτσι σημαντικά θεατρικά έργα και συγγραφείς που δεν προσέφεραν υπηρεσία, στο συνεχές αυτό γράφημά του.

Χρησιμοποιώντας ως συνδετικό κρίκο τη *Νέαιρα* του Δ. Μόσχου, ένα έργο του 15^{ου} αιώνα, επιχειρεί να κατασκευάσει συνέχεια του νεοελληνικού θεάτρου στα πλαίσια της εθνικής ιστοριογραφίας. Συνεπώς το συγκεκριμένο έργο κατά τον Βάλσα επιτελεί δυο σημαντικούς στόχους. Με την ύπαρξή του και μόνο γεφυρώνει το χάσμα Βυζαντινού και Κρητικού θεάτρου, αλλά και με τη θεματική του συνδέει την αρχαιότητα με το νεοελληνικό θέατρο. Δηλαδή ενοποιούσε τελικά μια μοναδική ελληνική αντίθεση.²⁹⁸ Το ίδιο πλαίσιο οδηγεί στην τουρκοποίηση της Οθωμανικής αυτοκρατορίας, για αιώνες πριν τον Κεμάλ, με σκοπό τη συναισθηματική φόρτιση του αναγνώστη, πράγμα το οποίο γίνεται συστηματικά σε όλο το έργο του. Η πολιτισμένη Ελλάδα υπό την βάρβαρη Ανατολή, ένα σταθερό σχήμα που συναντάμε στις ιστορικές μελέτες αυτής της εποχής και επαναλαμβάνει εδώ ο Βάλσας. Η κοινή θρησκευτική πίστη κάνει πιο υποφερτή την Ενετική κατάκτηση, ενώ της κυρίαρχης ενετικής επίδρασης έχει προηγηθεί η μετανάστευση της ελληνικής διανόησης στην Ιταλία στα μέσα του 15^{ου} αιώνα. Με αυτόν τον τρόπο η επίδραση των Ενετών παρουσιάζεται ως συνέχεια πολιτιστικών ανταλλαγών μεταξύ πολιτισμένων δυτικών κρατών σε αντίθεση με τους Τούρκους βάρβαρους επιδρομείς, κατά το πλαίσιο του διπολικού σχήματος: Δύση – Ανατολή, Χριστιανισμός – Ισλάμ, Πολιτισμός-Βαρβαρότητα, εντέλει μια ευρωκεντρική, ιστοριογραφική κατασκευή, όπως αναλύει ο Σ. Πεσμαζόγλου.²⁹⁹

Η ανωτερότητα της ελληνικής φυλής υπογραμμίζεται από τη φύση και το ένστικτο στο ωραίο και πνευματικό, σε αντίθεση με τους Οθωμανούς οι οποίοι έσβηναν με το πέρασμά τους κάθε πνευματική κίνηση. Ωστόσο ο Β. Πούχγερ επισημαίνει την ύπαρξη του θεάτρου σκιών που με την οθωμανική του μορφή ήταν διαδεδομένο σε

²⁹⁸ « Η εμπειρία των σύγχρονων Ελλήνων υπήρξε επίσης μοναδική-και μοναδική ενδιαφέρουσα – από μια άποψη. Η εικόνα που είχαν για το παρελθόν τους ήταν μια διπλή εικόνα. Οι σύγχρονοι Έλληνες είχαν να αφομοιώσουν και το βυζαντινό και το αρχαιοελληνικό παρελθόν, και οι αντιλήψεις των Βυζαντινών και των αρχαίων Ελλήνων για τη ζωή δεν είναι μόνο διαφορετικές μεταξύ τους, είναι αντίθετες η μια στην άλλη». Βλ. Α. Τουνβι, «Η Επίδραση των κληρονομιών του παρελθόντος» στο βιβλίο *Παγκοσμιοποίηση και Εθνική Κουλτούρα*, εκδ. Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2009, σ.23.

²⁹⁹ Σ. Πεσμαζόγλου, «Ευρωκεντρικές κατασκευές», στον τόμο *πρακτικά επιστημονικού συμποσίου, Έθνος- Κράτος- Εθνικισμός*, Αθήνα 21-22 .1.1994, σ. 24.

όλες τις βαλκανικές πόλεις,³⁰⁰ αλλά και του θεάτρου των καθολικών ταγμάτων που ανθούσε στον αιγαιοπελαγίτικο Οθωμανικό χώρο και στην Κωνσταντινούπολη.³⁰¹ Επίσης μπορούμε να προσθέσουμε ότι στα πλαίσια της Οθωμανικής αυτοκρατορίας ποτέ δεν τέθηκε θέμα γλώσσας στην εκπαίδευση όπως έθεσαν οι Ενετοί στα Επτάνησα.

Ο Σιδέρης υποβάθμισε την δραστηριότητα των ελληνικών θεατρικών σχημάτων στην Οθωμανική Αυτοκρατορία και προσπάθησε να προβάλλει ως εθνικό κέντρο το θέατρο της αθηναϊκής Σκηνής. Με αυτό τον τρόπο υποβάθμισε την προσπάθεια των ελλήνων καλλιτεχνών αφού αντιμετωπίστηκε ως εξόρμηση στην Ανατολή, αλλά και τον ρόλο των ευρωπαϊκών θιάσων στη μετεπαναστατική Ελλάδα.

Το υλικό της αρχαικής συλλογής του Σιδέρη είναι πολύτιμο και θα τολμούσαμε να συμπεράνουμε ως ένα σημείο, λόγω ιδεολογικών αντιλήψεων, παρέμεινε αναξιοποίητο στο μεγαλύτερο μέρος του, με ανοργάνωτο χαρακτήρα πληροφοριών, αφού δεν κατάφερε να επιτύχει μια αξιόλογη σύνθεση.

Ο Βάλσας έβαλε για πρώτη φορά στο ιστορικό αφήγημα του θεάτρου το Κρητικό και το Επτανησιακό θέατρο, γεγονός που άνοιξε τους δρόμους της επιστημονικής έρευνας σε νέες κατευθύνσεις. Επιχείρησε να συνθέσει με άξονα έργα σταθμούς της δραματουργίας και έδωσε περισσότερο βάρος στη πρώιμη δραματουργία αφού θεωρούσε ίσως και το πιο αδύνατο σημείο της σύνθεσής του. Παραμένοντας εγκλωβισμένος στο εθνικό ιστορικό αφήγημα δεν απέφυγε τις υπερβολές και τις αποσιωπήσεις έργων και συγγραφέων.

Η στάση των τριών ιστορικών απέναντι στο Χουρμούζη αποτέλεσε μια συνέχεια απαξίωσης η οποία πηγάζει στις απόψεις του Γεδεών και τελικά καταδίκασε στην αφάνεια για πάρα πολλά χρόνια ολόκληρο το συγγραφικό δραματουργικό έργο του Χουρμούζη. Υπάρχουν βεβαίως μικρές αποκλίσεις στη αξιολόγηση και αυτές οφείλονται στην χρήση της άψογης δημοτικής γλώσσας του συγγραφέα, αλλά πέραν αυτής το έργο του απαξιώνεται σε όλα τα επίπεδα της δραματουργικής τεχνικής.

Μετά από πολλά χρόνια και κάτω από τις ιδιαίτερες πολιτικές συνθήκες της Μεταπολίτευσης, ως κομβικού σημείου της πορείας του νεοελληνικού θεάτρου, ο Χουρμούζης, μέσω της σκηνικής παρουσίασης των έργων του από νέους

³⁰⁰ Β. Πούχγερ, *Η Ιδέα του Εθνικού Θεάτρου στα Βαλκάνια του 19^{ου} αιώνα*, εκδ. Πλέθρον, Αθήνα 1992, σ. 218.

³⁰¹ Β. Πούχγερ, , « Η νέα εικόνα της Ιστορίας του Νεοελληνικού θεάτρου», ό.π., σ. 26.

δημιουργούς (Ελεύθερο Θέατρο), πήρε τη θέση του σπουδαιότερου θεατρικού συγγραφέα της μετεπαναστατικής περιόδου.

Οι παραστάσεις των έργων του Χουρμούζη αρχίζουν τη δεκαετία του 1970 με πρώτη μια ερασιτεχνική του Κολεγίου Αθηνών, ενός θιάσου ο οποίος ιστορικά φέρει τη σφραγίδα του Κουν, το 1972. Η συνέχεια δίνεται το 1974 από το Θίασο του Ελευθέρου Θεάτρου με τον *Τυχοδιώκτη* το οποίο στελεχωνόταν από νέα πρόσωπα γνωστά στο κοινό για την αντιδικτατορική τους στάση. Πολύ αργότερα το Εθνικό το 1977 θα παρουσιάσει τον *Υπάλληλο*, σε σκηνοθεσία Κ. Μπάκα, ενώ τότε στη διοίκησή του συναντάμε τον Τ. Λιγνάδη έναν άνθρωπο που πίστεψε και ερεύνησε την περίπτωση Χουρμούζη.

Δεν πρέπει να παραλείψουμε κάποιους σημαντικούς ανθρώπους του θεάτρου και της δημοσιογραφίας, οι οποίοι επίμονα και με πολύ κόπο κατάφεραν να σπάσουν την παγιωμένη αντίληψη για την αξία του έργου του Χουρμούζη. Ο Μ. Παπαϊωάννου ύστερα από μακροχρόνιες έρευνες κατάφερε να αποδοθεί, τα τελευταία χρόνια, η πατρότητα της παράφρασης του *Πλούτου του Αριστοφάνη* στον Χουρμούζη.

Κανένας δεν αμφισβήτησε την αξία της παράφρασης σε δραματικό επίπεδο και σκηνικά ο Αριστοφάνης εμφανίζεται για πρώτη φορά στο νέο ελληνικό κράτος από το θίασο του Σοφοκλή Καρύδη, το 1868, στην παράφραση του Χουρμούζη. Ένα έργο το οποίο δραματικά θεωρείται προβληματικό και δύσκολο να αποδοθεί, μιας και σηματοδοτεί τη μετάβαση από την αρχαία προς τη μέση και τη νέα κωμωδία (όπου παρατηρείται η απουσία χορού και επίκαιρου επώνυμου πολιτικού σχολίου).³⁰²

Ο Παπαϊωάννου ξεκίνησε να αρθρογραφεί υπέρ του Χουρμούζη από το 1957 στην εφημερίδα «Αυγή» και συνεχώς επανερχόταν με διάφορα άρθρα σε εφημερίδες και περιοδικά για την περίπτωσή του. Η εκδοχή του για τον αποκλεισμό του συγγραφέα είναι, ότι οι διανοούμενοι του πρώτου αλλά και του κατοπινού μετασχηματισμού συμβιβάστηκαν με τον αποκλεισμό εν γένει της πολιτικής λογοτεχνίας και του πολιτικού θεάτρου ακολουθώντας τις συντηρητικές κατευθύνσεις των ερευνητικών ιδρυμάτων.³⁰³

Ο Κωστής Σκαλιόρας στις πρωτοσέλιδες επιφυλλίδες του *Βήματος*, και κατά τη διάρκεια της Χούντας (4/5/1972) γράφει ένα άρθρο με τίτλο «Χουρμούζης». Εκεί

³⁰² Κ. Γεωργουσόπουλος, *Το νήμα της στάθμης*, εκδ. Καστανιώτη, Αθήνα 1996, σ. 154.

³⁰³ Μ.Μ. Παπαϊωάννου, ό.π., σ. 9.

αναφέρει τον Χουρμούζη ως αγωνιστή της Επανάστασης του 21 και τονίζει την στρατιωτική του ιδιότητα στο μετεπαναστατικό κράτος. Αυτό φυσικά είναι το κέλυφος το οποίο παρέχει ασφάλεια απέναντι στη λογοκρισία του συστήματος. Θεωρεί τα έργα του Χουρμούζη εφάμιλλα με τα *Απομνημονεύματα* του Μακρυγιάννη και στη συνέχεια υμνεί την αντίσταση του Χουρμούζη απέναντι στη καταπίεση της βαυαροκρατίας. Στο άρθρο του καταλήγει: «Ξαφνικά –όχι όμως και ανεξήγητα- νοιώθουμε να έρχεται πολύ κοντά μας ο άνθρωπος που έγραφε: Αυτό που μας πονεί πρέπει και να το ομιλούμεν».³⁰⁴

Στη διπλανή στήλη του συγκεκριμένου φύλλου της εφημερίδας με υπότιτλο «Συνελήφθησαν» ανακοινώνεται η σύλληψη φοιτητών με τη κατηγορία: «της απόπειρας συστάσεως διαδηλώσεως στην Πλατεία Κοτζιά. Εξ άλλου συνθήματα εναντίον του καθεστώτος ανεγράφησαν χθες εις όλους τους εσωτερικούς τοίχους του κεντρικού κτιρίου της Νομικής Σχολής Αθηνών. Η σχολή παρέμεινε κλειστή μέχρι της μεσημβρίας για να σβυσθούν τα συνθήματα».³⁰⁵

Η επανεμφάνιση του Χουρμούζη εκείνη την περίοδο δεν μπορεί να αποδοθεί έξω από το πολιτικό πλαίσιο της εποχής. Το έργο του είναι σάτιρα οξύτατη, επιθετική, κοινωνικοπολιτική, στα όρια του λίβελου, και προβάλλει με πάθος το αίτημα της αντίστασης σε καθεστώτα καταπιεστικά και αντιλαϊκά. και δευτερευόντως ενδιαφέρει σε τέτοιες εποχές λογοτεχνικά ή δραματουργικά. Πρόσωπα της Τέχνης με τις ιδιότητες του Χουρμούζη σε τέτοιες πολιτικές κρίσιμες περιόδους ακόμα και αν δεν υπάρχουν πρέπει να εφευρίσκονται ως αναγκαιότητα ύπαρξης συμβόλων αντίστασης.

Ο Σκαλιόρας από την ίδια στήλη στις 28/11/1974 επανέρχεται στον Χουρμούζη και στο άρθρο του έχει τίτλο «Έλληνες και ξένοι- οι Διάλογοι του Χουρμούζη». Παρουσιάζει τους *Διαλόγους* αναλυτικά και εστιάζει στη διαμόρφωση των πολιτικών ζητημάτων στην Ελλάδα από τον ξένο παράγοντα, ένα κυρίαρχο θέμα την εποχή εκείνη. Δεν ξεχνά να επισημάνει στο άρθρο του μια δημοσίευση του Μ. Παπαϊωάννου στην *Επιθεώρηση Τέχνης* το Μάρτιο του 1961 που κατέληγε: «Πιστεύω ότι ο Χουρμούζης έχει μέλλον».³⁰⁶

³⁰⁴ Κ. Σκαλιόρας, «Χουρμούζης», εφ. *Βήμα*, 4/5/1972, σσ. 1,2.

³⁰⁵ Στο ίδιο.

³⁰⁶ Κ. Σκαλιόρας, «Έλληνες και ξένοι- οι Διάλογοι του Χουρμούζη», εφ. *Βήμα*, 28/11/1978, σσ. 1,2.

Ο Κ. Γεωργουσόπουλος με διάφορα άρθρα είχε αναφερθεί στην αξία και το έργο του Χουρμούζη, ωστόσο σε άρθρο κριτικής (11/12/74)³⁰⁷ της παράστασης του Ελεύθερου Θεάτρου (ομαδική σκηνοθεσία) με τους Σκυλοδήμο, Φασουλή, Αρζόγλου, Χατζησάββα θέτει κάποια ουσιαστικά ζητήματα. Θεωρεί ότι η ξαφνική κίνηση γύρω από το έργο του Χουρμούζη έχει θετικά και αρνητικά στοιχεία. Είναι σημαντικό ότι, μετά τον Κουν, η νέα γενιά του θεάτρου ανακαλύπτει τη παράδοση του νεοελληνικού θεάτρου. Στα αρνητικά ότι ο Χουρμούζης εμφανίζεται ως μοναχική περίπτωση και εξαίρεση σ' ένα τέλμα θεατρικό του περασμένου αιώνα. Θεωρεί ότι το έργο του Χουρμούζη αποτελεί ένα κρίκο της θεατρικής παράδοσης ανεξάρτητα της ποιότητας των προγενέστερων και των μεταγενέστερων, και η στάση αυτή δηλαδή η προβολή έργων και δημιουργών ξεκομμένων από τη θεατρική συνέχεια, είναι ανιστόρητη και αντιδιαλεκτική. Βεβαίως αυτό που ισχυρίζεται είναι αυτονόητο ωστόσο του διαφεύγει το πλαίσιο της εποχής δηλαδή ότι καλλιτέχνες και κοινό, μετά από χρόνια λογοκρισίας των πολιτικών έργων και του τεράστιου δημοκρατικού ελλείμματος, έχουν την ανάγκη επικοινωνίας όχι μέσω του νεοελληνικού θεάτρου αλλά του παγκόσμιου πολιτικού θεάτρου.

Δεν είναι τυχαίο ότι στη Μεταπολίτευση από το θέατρο του Γκόγκολ δεν παριστάνονται πια τα *Παντρολογήματα* (κοινωνική σάτιρα), όπως στην Επταετία, αλλά οι πολιτικές σάτιρες του συγγραφέα. Επίσης εκείνη τη περίοδο οι παραστάσεις με έργα του Μπρεχτ, αλλά και οι αναλύσεις των έργων του συχνά απασχολούν όλες της εφημερίδες και τα περιοδικά της εποχής.

Είναι χαρακτηριστικό ότι το είδος του πολιτικού θεάτρου πρωτοστάτησε σκηνικά τα πρώτα χρόνια της Μεταπολίτευσης και ότι πολλοί συγγραφείς του πολιτικού νεοελληνικού θεάτρου απασχόλησαν τους συντελεστές του θεάτρου. Στο πλαίσιο αυτό ο Γ. Χατζηδάκης στο περιοδικό *Θεατρικά-Κινηματογραφικά-Τηλεοπτικά* το 1978 θα γράψει ένα εκτεταμένο άρθρο με τίτλο «Βίοι παράλληλοι Μ. Χουρμούζη και Σ. Καρύδης».³⁰⁸ Στο άρθρο αυτό θα επιχειρήσει να συνδέσει επιτυχώς τους δύο δημιουργούς ως πρωτεργάτες του πολιτικού μετεπαναστατικού νεοελληνικού θεάτρου.

³⁰⁷ Κ. Γεωργουσόπουλος, *Κλειδιά και κώδικες Θεάτρου*, ό.π., σ. 138.

³⁰⁸ Γ. Χατζηδάκης, «Βίοι Παράλληλοι Μ. Χουρμούζη και Σ. Καρύδης», στο *Θεατρικά-Κινηματογραφικά-Τηλεοπτικά*, τχ. 19-22, σ. 53-58.

ΤΡΙΤΟ ΜΕΡΟΣ

Η ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΣΑΤΙΡΑ ΤΟΥ ΓΚΟΓΚΟΛ ΚΑΙ ΤΟΥ ΧΟΥΡΜΟΥΖΗ

1. Η ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΣΑΤΙΡΑ ΤΟΥ ΓΚΟΓΚΟΛ ΚΑΙ ΤΟΥ ΧΟΥΡΜΟΥΖΗ ΜΕΣΑ ΑΠΟ ΤΑ ΕΡΓΑ ΤΟΥΣ Ο ΕΠΙΘΕΩΡΗΤΗΣ ΚΑΙ Ο ΥΠΑΛΛΗΛΟΣ

Το 1836 είναι μια χρονιά που παρουσιάστηκαν τα θεατρικά έργα των συγγραφέων Γκόγκολ και Χουρμούζη, *Ο Επιθεωρητής* και *Ο Υπάλληλος* αντιστοίχως. Θα αναφερθούμε λοιπόν σε δυο πολιτικές και κοινωνικές σάτιρες, οι οποίες αποκαλύπτουν με ιδιαίτερα καυστικό λόγο, τις αδυναμίες και κακοδαιμονίες σε ό,τι αφορά την οργάνωση της δημόσιας κρατικής μηχανής δύο κρατών, την ίδια χρονική περίοδο, με διαφορετικά όμως πολιτικά χαρακτηριστικά.

Από τη μία πλευρά παρουσιάζεται η εικόνα του δημοσίου ενός κράτους, σε μεταβατική κατάσταση, όπου σε λίγα χρόνια δρομολογούνται αλλαγές οι οποίες θα επηρεάσουν την πολιτική ιστορία της Ευρώπης δηλαδή της τσαρικής Ρωσίας, από την άλλη έχουμε την περιγραφή και σάτιρα των πολιτικοκοινωνικών δομών ενός νεότερου, έθνους κράτους στα πρώτα του βήματα στον Ευρωπαϊκό χώρο και αναζητά τη συγκρότηση της εθνικής του ταυτότητας, της Ελλάδας.

Συνήθως όταν αναφερόμαστε σε συγγραφείς του παρελθόντος αναζητάμε να ανιχνεύσουμε επιρροές που δέχτηκαν από τους προηγούμενους ομότεχνους, καθώς και τον τρόπο που επηρέασαν τους επόμενους συγγραφείς σε τοπική ή ακόμα και σε παγκόσμια κλίμακα. Επίσης αναζητούμε και εξετάζουμε αν με το έργο τους μετάθεσαν ή άλλαξαν τα όρια της τέχνης τους. Στη συγκεκριμένη περίπτωση προσπαθούμε να εξετάσουμε δυο θεατρικά έργα συγγραφέων που γράφηκαν την ίδια χρονική στιγμή, αγνοώντας όμως ο ένας την ύπαρξη του άλλου.³⁰⁹ Βεβαίως μιλάμε

³⁰⁹ Αυτό που γνωρίζουμε είναι ότι ένα έργο του Χουρμούζη μεταφράστηκε στα Βουλγάρικα πολύ αργότερα και ήταν ο *Λεπρέντης*. (βλ. Δημήτρης Σπάθης, « Τα πρώτα βήματα της νεοελληνικής

για Ευρωπαίους συγγραφείς άρα με κοινή πρόσβαση ευρωπαϊκής θεατρικής παιδείας και με συγκεκριμένο συγγραφικό έργο το οποίο παρήγαγαν μέχρι το 1836. Ο Χουρμούζης αγνοεί τον Γκόγκολ γιατί δεν είχε μεταφραστεί έργο του μέχρι εκείνη τη στιγμή στα ελληνικά. Ο ίδιος δεν γνώριζε άλλες γλώσσες και πολύ περισσότερο ρωσικά.³¹⁰

Η πολιτική σάτιρα εξετάζει προβλήματα, τρόπους, πρόσωπα της κοινωνίας στο εκάστοτε παρόν και μάλιστα μέσω της υπερβολής, της διόγκωσης, της γελοιοποίησης αλλά ακόμα και της λεπτομερούς περιγραφής τους στοχεύει στην ανάδειξή τους και την αναγνώρισή τους τελικά από το θεατή. Λόγω της ευκολότερης αναγνώρισης και τελικά πρόσληψης από το κοινό, τα μηνύματα ανάλογα με τον τρόπο γραφής, αποκωδικοποιούνται με ευχαρίστηση και γίνονται πιο ηχηρά στην κοινωνία που απευθύνονται. Όταν μάλιστα τα προβλήματα αυτά παραμένουν άλυτα, στο πέραςμα του χρόνου και δεν ακουμπάνε μόνο τη κοινωνία του καιρού τους, έτσι συνήθως περιλαμβάνονται στο θεατρικό ρεπερτόριο και των επόμενων γενεών.

Βεβαίως, αναφερόμαστε στη σάτιρα, δηλαδή την κωμωδία με οδηγό γραφής την υποκειμενικότητα του συγγραφέα. Ο Χέγγελ αναφέρει: «Με το γέλιο που διαλύει κι απορροφά τα πάντα, το άτομο εξασφαλίζει τη νίκη της υποκειμενικότητάς του, που παρά όλα όσα μπορούν να της συμβούν, παραμένει σίγουρη για τον εαυτό της».³¹¹ Δηλαδή η σάτιρα εκ των προτέρων στηρίζεται στην υποκειμενική οπτική του συγγραφέα και είναι έργο το οποίο θέτει επί σκηνής και κρίνει μια κοινωνική ή πολιτική πρακτική ακόμα και ένα ανθρώπινο ελάττωμα.³¹² Ο Μπερξόν λέει ότι «για να καταλάβουμε το γέλιο πρέπει να το τοποθετήσουμε στο φυσικό του περιβάλλον, που είναι η κοινωνία».³¹³ Η σάτιρα μέσω του γέλιου που προκαλεί στο θεατή πολλές φορές γίνεται όπλο κατά της άρχουσας τάξης μιας κοινωνίας, γιατί λόγω της υπερβολής και της υπερέκθεσης μιας τακτικής η ίδια η τάξη χάνει τη σοβαρότητα την οποία θέλει να προβάλλει στη κοινωνία και γελοιοποιείται στα μάτια του υπηκόου θεατή. Με άλλα λόγια η σατιρική σκηνή μετατρέπεται σε χειρουργικό τραπέζι με

κωμωδίας. Η ακτινοβολία του Χουρμούζη και η παρουσία του στο βουλγαρικό θέατρο του 19^{ου} αιώνα», περ. Ο Πολίτης, τχ. 54, σ. 77.)

³¹⁰ Τάσος Λιγνάδης, *Ο Χουρμούζης Ιστορία και Θέατρο*, εκδ. Μπούρας, Αθήνα 1986, σ. 275.

³¹¹ P. Pavis, *Λεξικό του θεάτρου*, μτφ. Α. Στρομπούλη, εκδ. Gutenberg, Αθήνα 2006, σ. 288.

³¹² Στο ίδιο.

³¹³ H. Bergson, *Το γέλιο*, μτφ Β. Τομανάς, εκδ Εξάντας, Αθήνα 1998, σ. 14.

αντικείμενο την εκάστοτε εξουσία και συνεπώς σε όλες τις χρονικές περιόδους αποτελεί οιονεί απειλή για τον εκάστοτε εξουσιαστή. Αν στην εποχή μας μπορεί να ισχυριστεί κανείς ότι αυτή η δράση εμπεριέχει μια μορφή εκτόνωσης και γίνεται τουλάχιστον αποδεκτή από την εξουσία, σε παλαιότερες εποχές η μόνη και συνήθης αντιμετώπιση ήταν η απόλυτη στηλίτευση από το φιλοκυβερνητικό τύπο και η λογοκρισία. Αφού γνωρίζουμε ότι η σάτιρα καταδεικνύει προβλήματα και εκθέτει πρακτικές, ενός πολιτικού συστήματος, μπορούμε να τη χρησιμοποιήσουμε ως εργαλείο προκειμένου να προσεγγίσουμε τα ζητήματα που θέτει για παρελθούσες εποχές σε κοινωνικοπολιτικό επίπεδο μιας ορισμένης κοινωνίας.

Το ελληνικό νεότερο εθνικό κράτος του 19^{ου} αιώνα βρίσκεται στην ανατολή της πορείας του ενώ η τσαρική Ρωσία διανύοντας μια μεταβατική περίοδο οδεύει προς τη δύση της. Τίθεται το ερώτημα εάν οι δυο συγγραφείς προβάλλουν κοινά πολιτικά και κοινωνικά ζητήματα και ποιος είναι ο τρόπος προσέγγισης των ζητημάτων αυτών. Φυσικά εγκυμονεί ο κίνδυνος σύγκλισης παράλληλων άρα και ασύμπτωτων τροχιών, ωστόσο υπάρχουν τουλάχιστον δυο σημεία σύγκλισης των συγγραφέων. Το πρώτο είναι οι γαλλικές θεατρικές επιδράσεις και στους δύο, με τη διαφορά ότι στον Χουρμούζη φτάνουν διαμεσολαβημένες από τους έλληνες λόγιους διαφωτιστές.³¹⁴ Το άλλο σημείο είναι η πρόσληψη και των δύο συγγραφέων στην Ελλάδα μέσω του Εθνικού και του ελεύθερου θεάτρου. Η διαχρονική σκηνική παρουσία των έργων των δύο αυτών δημιουργών αποτελεί μια σημαντική ένδειξη ότι αναφέρονται σε κομβικά πολιτικά ζητήματα ή αγκυλώσεις αξεπέραστες οι οποίες παρά τις όποιες αλλαγές, προσώπων και πολιτικών συστημάτων, δεν έγινε εφικτό να επιλυθούν.

Η πολιτική σάτιρα αναφέρεται στον ενεστώτα χρόνο μιας κοινωνίας, λογικά η όποια ματιά, μετά την πάροδο μεγάλων χρονικών αποστάσεων, αποκτά ενδιαφέρον μουσειακού χαρακτήρα με την έννοια ότι παρουσιάζει ενδιαφέρον η αποκρυπτογράφηση των κοινωνικοπολιτικών ζητημάτων, μιας παρελθούσας εποχής, χωρίς επιπλέον ζητούμενα. Όταν τα προβλήματα αυτά συνεχίζουν να υπάρχουν, χωρίς να αλλοιώνονται με την πατίνα του χρόνου, ούτε να μετασχηματίζονται, τότε το μουσειακό ενδιαφέρον γίνεται θεατρική παράσταση στη σκηνή του σήμερα.

Ένα ακόμα ερώτημα που τίθεται αφορά το κατά πόσο το εκάστοτε παρόν και μέσα από ποιες πολιτικές επίκαιρες συνθήκες ανασύρει πολιτικές σάτιρες του παρελθόντος.

³¹⁴ Θ. Χατζηπανταζής, *Η Ελληνική κωμωδία και τα πρότυπά της στο 19^ο αιώνα*, εκδ ΠΕΚ, Αθήνα 2003, σ. 30.

Για παράδειγμα το Εθνικό Θέατρο το οποίο είναι φορέας υποστήριξης και διάδοσης της «υψηλής» τέχνης του παγκοσμίου αλλά και του νεοελληνικού θεάτρου, πώς αντιμετωπίζει διαχρονικά τους δυο συγγραφείς. Σκοπός της παρούσας αναφοράς, κυρίως μέσα από δυο θεατρικά έργα, δεν θα μπορούσε να είναι απλώς η σύγκριση του τρόπου γραφής ή η καλλιτεχνική ακτινοβολία των δύο συγγραφέων αυτό είναι προνόμιο του Αριστοφάνη στους *Βατράχους* του, αλλά η παρατήρηση της οπτικής του κάθε συγγραφέα και ο τρόπος ανάδειξης των προβλημάτων των κοινωνιών που εκπροσώπησαν και υπήρξαν ενεργά μέλη.

ΣΥΝΤΟΜΑ ΒΙΟΓΡΑΦΙΚΑ ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΤΟΥ ΝΙΚΟΛΑΪ ΒΑΣΙΛΙΕΒΙΤΣ ΓΚΟΓΚΟΛ

Γεννήθηκε το 1809, σε μια πόλη της Ουκρανίας, στο Σαρότσιντσι στη σημερινή περιοχή της Πολτάβας. Ο πατέρας του ήταν γαιοκτήμονας και ερασιτέχνης θεατρικός συγγραφέας και καταγόταν από οικογένεια ευγενών κοζάκων της Ουκρανίας.³¹⁵ Το 1820 γράφτηκε στο Δημόσιο σχολείο και σπούδασε έως το 1828 και εκεί άρχισε να συγγράφει. Την ίδια χρονιά πήγε στη Πετρούπολη και έγινε υπάλληλος στο Δημόσιο.

Στα 1831 δημοσίευσε τον πρώτο τόμο των ουκρανικών διηγημάτων *Βραδιές σ ένα Αγρόκτημα κοντά στη Ντικάντα* το οποίο γνώρισε άμεση επιτυχία και υποστηρίχτηκε από το Ζουκόφσκι, τον Πλιτνιόφ και τελικά τον Πούσκιν. Στα 1835 δημοσίευσε δυο ακόμα τόμους διηγημάτων με τίτλο *Μίργκοροντ* που περιελάμβανε μεταξύ άλλων το έργο *Τάρα Μπούλμπα*, επίσης άλλους δυο τόμους διηγημάτων με τίτλο *Αραβουργήματα* με τα έργα: *Λεωφόρος Νέφσκι* και το *Ημερολόγιο ενός Τρελού*.³¹⁶

Στα 1834 ο Γκόγκολ διορίστηκε καθηγητής της Ιστορίας στο Πανεπιστήμιο της Πετρούπολης, ωστόσο η ακαδημαϊκή του σταδιοδρομία θεωρήθηκε αποτυχημένη. Ο μεγάλος λογοτέχνης Τουργκιένιεφ, ο οποίος υπήρξε μαθητής του, αναφέρει τη θλιβερή εντύπωση που έμεινε από αυτή τη σειρά μαθημάτων.³¹⁷ Βέβαια ο Γκόγκολ παραιτήθηκε από αυτή τη θέση ένα χρόνο αργότερα.

³¹⁵ D. S. Mirsky, *Ιστορία της Ρώσικης λογοτεχνίας*, μτφρ. Ι Ράλλη- Κ Χατζηδήμου, εκδ. Ερμής, Αθήνα 1977, σ. 121.

³¹⁶ Στο ίδιο.

³¹⁷ Στο ίδιο, σ .122.

Η τετράχρονη επαφή του με τον Πούσκιν βοήθησε πολύ στο συγγραφικό του έργο. Άλλωστε η ιδέα για τη συγγραφή του *Επιθεωρητή* βασίζεται σε ένα περιστατικό το οποίο είχε συμβεί στον Πούσκιν, όταν ταξίδευε, στην ρωσική επαρχία. Λέγεται ότι *Ο Επιθεωρητής*, μια κωμωδία με βίαια σάτιρα της ρωσικής επαρχιακής γραφειοκρατίας, ολοκληρώθηκε σκηνικά με την προσωπική μεσολάβηση του Τσάρου Νικόλαου Α'.³¹⁸

Ο Επιθεωρητής, όταν παραστάθηκε σκηνικά, προκάλεσε από τη μια επαίνους από τους ιδεαλιστές όλων των τάσεων, και από την άλλη αρνητική κριτική από τους δημοσιογράφους των κυβερνητικών κύκλων της Πετρούπολης. Δυο μήνες μετά την παράσταση ο Γκόγκολ απογοητευμένος από τη συνεχή πίεση του συστήματος, αυτοεξορίστηκε στο εξωτερικό για δώδεκα χρόνια (1836-1848).

Στο διάστημα αυτό θα ολοκληρώσει, μεταξύ άλλων, και το θεατρικό έργο *οι Παίχτες* (1842-43) ένα μονόπρακτο χωρίς γυναικείο ρόλο. Μετά τον αιφνίδιο θάνατο του Πούσκιν (μονομαχία), γεγονός που τον συγκλόνισε, έγραψε την επική σάτιρα *Νεκρές ψυχές*, ένα έργο που παλαιότερα ο Πούσκιν τον είχε προτρέψει να ολοκληρώσει. Από το 1847 ο Γκόγκολ στράφηκε με πάθος στη θρησκεία με την καθοδήγηση και προτροπή του ιερέα και ασκητή Ματθαίου Κωνσταντινόφσκι.

Η υγεία του κλονίστηκε από την υπερβολικά ασκητική ζωή «έπεσε σε μελαγχολία»³¹⁹ και πέθανε το 1852. Πρέπει να σημειώσουμε ότι πολλοί φίλοι του Γκόγκολ, μεταξύ αυτών ο Ακσάκοφ αλλά και ο δημοσιογράφος και κορυφαίος κριτικός Βησσαρίων Μπελίνσκι, μάταια προσπάθησαν νωρίτερα να τον συνφέρουν αλλά απέτυχαν.

³¹⁸ «Στην Τσαρική Ρωσία υπήρχε έντονη λογοκρισία στο πλαίσιο μιας τυραννικής εξουσίας. Ο Τσάρος Αλέξανδρος είχε εξορίσει τον Πούσκιν το 1824 στο απομονωμένο Μιχαηλόφσκογε στο Βορρά της Ρωσίας. Ένώ από το 1826 όταν επανήλθε στη Πετρούπολη τον λογόκρινε ο διάδοχός του Νικόλαος προσωπικά και ζητούσε απαράδεκτες αλλαγές στα έργα του. Αυτή την εποχή που ο Πούσκιν ήταν στην ακμή του πολύ λίγα έργα του είδαν το φως της δημοσιότητας [...] Λέγεται πως ο Νικόλαος νόμιζε πως *ο Επιθεωρητής* του Γκόγκολ ήταν μια απλή φάρσα και επέτρεψε τη συγκεκριμένη παράσταση». (Σόνια Ιλίνσκαγια Αλεξανδροπούλου, «Ένας ρομαντικός ήρωας της εποχής του 200 χρόνια από την γέννηση του Πούσκιν», εφημ. Το Βήμα, 5/9/1999).

³¹⁹ D. S. Mirsky, ό.π., σ. 122.

ΣΧΟΛΙΑ

Οι δύο συγγραφείς αποτελούν δύο περιπτώσεις ανθρώπων της τέχνης που οι συνθήκες της εποχής τους, του 19^{ου} αιώνα, τους οδήγησαν με φρενήρης ρυθμούς να καταπιαστούν συγχρόνως με πολλά ζητήματα και να αποδώσουν τα μέγιστα.

Είχαν διαφορετικές καταβολές, ευγενική καταγωγή³²⁰ ο Γκόγκολ και λαϊκή ο Χουρμούζης, άνθρωπος από την περιφέρεια ο πρώτος, ενώ ο δεύτερος από το κέντρο της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, την Κωνσταντινούπολη. Πρόβαλλαν και οι δύο την ιδιότητα του ενεργού πολίτη, μια έννοια που βρίσκεται υπό διαμόρφωση στον εν λόγω αιώνα. Ένα άλλο κοινό σημείο μεταξύ τους είναι ότι και οι δύο υπηρέτησαν σε υπεύθυνες θέσεις στη δημόσια μηχανή των κρατών τους, άρα γνώριζαν τα όποια προβλήματα εκ των έσω και όχι ως αντανάκλαση. Με τα όσα προαναφέραμε θεωρούμε φυσικό ο *Επιθεωρητής* να διαδραματίζεται στη περιφέρεια της αυτοκρατορίας και ο *Υπάλληλος* στην πρωτεύουσα. Ασχολούνται και οι δύο, εκτός από τα πολιτικά ζητήματα, και με τα κοινωνικά της εποχής τους γιατί είχαν στραμμένη τη προσοχή τους με εξαιρετική παρατηρητικότητα στο εδώ και τώρα της κοινωνίας τους.

Ένα άλλο σημείο το οποίο αξίζει την προσοχή μας σε ότι αφορά τους δύο συγγραφείς είναι η απόφαση φυγής από τη χώρα τους. Από τη μια πλευρά κυνηγήθηκαν από την εξουσία και από την άλλη ένιωσαν απογοητευμένοι. Επέλεξαν και οι δύο σημαντικά κέντρα εκείνης της εποχής: το Παρίσι και την Κωνσταντινούπολη για να συνεχίσουν το έργο τους. Ωστόσο επιχείρησαν μια στροφή προς τη θρησκεία. Ο Χουρμούζης λόγω αλλαγής πολιτικού πλαισίου μετατρέπει την πολιτική σε κοινωνική σάτιρα. Παράλληλα αρθρογραφώντας στρέφει τα βέλη του στους κληρικούς³²¹ γιατί στην ελληνική κοινότητα της Πόλης η θρησκευτική ηγεσία είχε κυρίως πολιτικό ρόλο.³²² Ο Γκόγκολ εσωτερικεύει τις

³²⁰ «Στη Ρωσία του 19^{ου} αι. οι λαϊκές μάζες δεν είχαν πρόσβαση στο πολιτισμικό κεκτημένο λόγω κυρίως του μεγάλου ποσοστού αναλφαβητισμού και υπήρχαν έντονες κοινωνικές και εκπαιδευτικές ανισότητες. Η ίδια η κυβέρνηση δημιουργούσε εμπόδια στη πρόσβαση των λαϊκών μαζών στην ανώτερη εκπαίδευση έτσι το Δημόσιο στελεχωνόταν από άτομα ευγενικής καταγωγής που είχαν άμεση πρόσβαση στην εκπαίδευση». (Μ. Δαφέρμος, «Πανεπιστήμιο επιστήμη και κοινωνικός μετασχηματισμός στην ΕΣΣΔ», Πρακτικά 4^{ου} Επιστ. Συνεδρίου για την εκπαίδευση, Πάτρα 6/8/2006.)

³²¹ Λήδα Ιστικοπούλου, «Εισαγωγή», στο *Μαλακώφ*, εκδ ΠΑΚΕΘΡΑ, Ξάνθη 2008, σ. 39.

³²² Θ. Χατζηπανταζής, *Από τον Νείλον μέχρι τον Δουνάβεως*, τόμ. Α', εκδ ΠΕΚ, Ηράκλειο 2002, σ. 69.

αναζητήσεις του με το έργο *Νεκρές Ψυχές* και καταλήγει μέσα από μια παράλογα ασκητική ζωή στο θάνατο.

Ο ΕΠΙΘΕΩΡΗΤΗΣ

Ο *Επιθεωρητής*³²³ ολοκληρώθηκε συγγραφικά το 1836 και την ίδια χρονιά παρουσιάστηκε στο κοινό της Πετρούπολης. Το έργο μας μεταφέρει σε μια επαρχιακή μικρή πόλη στα βάθη της αχανούς Ρωσίας στις αρχές του 19^{ου} αιώνα, χωρίς να προσδιορίζεται απολύτως χρονικά. Ο Γκόγκολ μετά την παρουσίαση των δραματικών ηρώων του, παρουσιάζει υπό μορφή σημειώσεων κάποιες διευκρινήσεις για τους χαρακτήρες, αλλά και τα κοστούμια του έργου του.

Θα επιλέξουμε κάποιες από αυτές τις οδηγίες για τους δυο βασικούς ήρωες του έργου: τον Έπαρχο και τον Χλιεστακόφ (Επιθεωρητή). Ο Έπαρχος της πόλης είναι άνθρωπος ο οποίος γέρασε υπηρετώντας σε κρατικές θέσεις, έχει γκριζα μαλλιά καλοχτενισμένα. Είναι οξυδερκής, αξιοπρεπής, με όψη σοβαρή, δεν είναι ολιγόλογος ούτε φλύαρος, κάθε λέξη του έχει τη σημασία της. Παρ' όλο που χρηματίζεται δείχνει αξιοπρεπής. Τα χαρακτηριστικά του κουρασμένα και σκληρά, ανθρώπου που μόχθησε για να ανέβει στην κλίμακα της ιεραρχίας. Οι απότομες αλλαγές συμπεριφοράς, από τη χαρά στο φόβο, και από την ταπεινοφροσύνη στην αλαζονεία, δείχνουν άνθρωπο με πρωτόγονα, χοντροκομμένα χαρακτηριστικά. Είναι ντυμένος με στολή και φοράει μπότες ιππασίας με σπιρούνια.. Ο Χλιεστακόφ είναι νέος, περίπου είκοσι τριών χρόνων, λεπτοκαμωμένος, σχεδόν οστεώδης. Λίγο βραδύνους, από αυτούς που κάποιοι στις δημόσιες υπηρεσίες ονομάζουν «μπούφους». Ντυμένος όπως επιβάλλει η τελευταία μόδα της εποχής. Μιλάει και φέρεται απερίσκεπτα, ενώ είναι εντελώς ανίκανος να συγκεντρωθεί σε κάποιο θέμα. Οι κουβέντες του κοφτές, λέει πράγματα χωρίς να τα σκεφτεί. «Όσο πιο απλοϊκά και ανεπιτήδευτα παίζει το ρόλο του ο ηθοποιός, τόσο μεγαλύτερη επιτυχία θα έχει».³²⁴

Ο Γκόγκολ με τις οδηγίες αυτές από τη μια προσπαθεί να βάλει στο κλίμα του έργου τους τυχόν αναγνώστες, αλλά από την άλλη εκφράζει και την αγωνία του να προστατέψει τους θεατές της παράστασης του έργου, δίνοντας κάποιες στοιχειώδεις

³²³ Ν. Γκόγκολ, *Ο Επιθεωρητής*, μτφρ Ε. Μπελιές, εκδ. Ηριδανός, Αθήνα 2009.

³²⁴ Ν. Γκόγκολ, *Ο Επιθεωρητής*, ό.π., σ. 9.

σκηνοθετικές και σκηνογραφικές οδηγίες. Η εποχή του σκηνοθέτη³²⁵ δεν έχει έλθει ακόμα και ο συγγραφέας προσπαθεί να προφυλάξει το έργο του από το συνήθως κακό υποκριτικό αποτέλεσμα των ηθοποιών, με την έννοια της άτεχνης υπερβολής. Ωστόσο τελικά δεν απόφυγε αυτό που φοβόταν, γιατί στη συγκεκριμένη παράσταση³²⁶ στη Πετρούπολη λέγεται πως είχε πολλά παράπονα από τους ηθοποιούς. Αυτή η πολιτική σάτιρα επικεντρώνει τη κριτική του συγγραφέα στους μηχανισμούς άσκησης εξουσίας του Ρώσικου κράτους όχι στο επίκεντρο την Πετρούπολη αλλά σε μία επαρχιακή πόλη στη περιφέρεια που βέβαια λειτουργεί ως καθρέφτης της κεντρικής διοίκησης.

Θα μπορούσαμε να κατατάξουμε το έργο στο είδος της κωμωδίας παρεξηγήσεων στα Μολιερικά πρότυπα ή ακόμα και ως κοινωνική φαρσική σάτιρα στο επίπεδο και τη βαρύτητα ενός έργου όπως για παράδειγμα *Οι Γάμοι του Φίγκαρο* του Μπομαρσαί, επειδή με την παράστασή τους είχαν προκαλέσει ανάλογη αναστάτωση. Όμως η πολιτική κριτική υπερβαίνει κατά πολύ το φαρσικό στοιχείο. Η δραματική πλοκή του έργου είναι μελετημένη στα πρότυπα της αττικής κωμωδίας του Μένανδρου με επιπλέον στοιχείο το πολιτικό αλλά και τον ασυγκράτητο ρυθμό. Το έργο χωρίζεται σε πέντε πράξεις, όπου η πρώτη περιλαμβάνει 5 σκηνές, η δεύτερη 8, η τρίτη 10, η τέταρτη 16 και η πέμπτη 9 σκηνές. Παρατηρούμε μια προοδευτική αύξηση των σκηνών στις πρώτες τέσσερις πράξεις για να μειωθούν τελικά στη τελευταία πράξη.

ΠΡΩΤΗ ΠΡΑΞΗ

Στην εναρκτήρια σκηνή του έργου, σε μια σύναξη των αρχών, μιας επαρχιακής μικρής πόλης της Ρωσίας ανακοινώνεται ότι έρχεται Επιθεωρητής από την πρωτεύουσα της χώρας ινκόγκνιτο, έχοντας λάβει μυστικές οδηγίες από την κεντρική διοίκηση.

Οι πρώτες πληροφορίες για την πόλη είναι ότι βρίσκεται «στη μέση του πουθενά» και μάλιστα για να φτάσει κάποιος από εκεί στα σύνορα θα χρειαστεί τρία χρόνια. Από την μια έχουμε την επιλογή από τον συγγραφέα ενός έκκεντρου σκηνικού χώρου, όπου μακριά από τις εξελίξεις που συμβαίνουν στη μακρινή πρωτεύουσα τα

³²⁵ Α. Γλυτζουρή, *Η σκηνοθετική τέχνη στην Ελλάδα*, εκδ. Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2001.

³²⁶ D. S. Mirsky, *Ιστορία της Ρώσικης λογοτεχνίας*, ό.π., σ. 123.

πάντα είναι σε κατάσταση ακινησίας, και από την άλλη αυτή η συνθήκη τέμνεται και ανατρέπεται με τον εισβολέα Επιθεωρητή. Η νέα συνθήκη δημιουργεί ερωτηματικά και δρα καταλυτικά δημιουργώντας αλλαγές στη δράση των σκηνικών προσώπων. Τα πάντα αρχίζουν να κινούνται με αυξανόμενους ρυθμούς, η χρόνια ακινησία μετατρέπεται σε κίνηση.

Ένα ερώτημα που βασανίζει τους παριστάμενους είναι ο λόγος της επίσκεψης του Επιθεωρητή. Ο Έπαρχος και ανώτατος αξιωματούχος της πόλης δηλώνει ότι με την βοήθεια του Θεού είχαν αποφύγει όλα τα τελευταία χρόνια τον έλεγχο των υπηρεσιών της επαρχίας από τα κεντρικά. Ο δικαστής Αμός υποστηρίζει ότι το θέμα είναι καθαρά πολιτικό, πιθανότατα η Ρωσία ξεκινά εχθροπραξίες με κάποια άλλη χώρα. Το ίδιο θέμα αναφέρεται και από άλλο δραματικό πρόσωπο και μάλιστα θεωρείται η Τουρκία εμπλεκόμενη χώρα, ενώ η Γαλλία ως συνήθως «έχει βάλλει το χέρι της».³²⁷ Σε αυτή τη περίπτωση το υπουργείο θέλει να διαπιστώσει μήπως υπάρχουν προδότες, γιατί «η κυβέρνηση είναι πονηρή». Ο Γκόγκολ δημιουργεί τις συνθήκες δράσης, βασιζόμενος σε ένα ρεαλιστικό ιστορικά σενάριο της εποχής, σε μίξη με τον παραλογισμό της εξουσίας να ανακαλύπτει προδότες και οι οποίοι πρέπει να καλύψουν απόσταση τριών χρόνων μέχρι τα σύνορα για να μεταδώσουν μια πληροφορία στον εχθρό.

Ο Έπαρχος, ως άλλος διευθυντής ορχήστρας, παρουσιάζει ένα προς ένα τα όργανα της διαφθοράς και γνωρίζοντας τα προβλήματα και το βάθος της σήψης, αρχίζει να δίνει επείγουσες οδηγίες για να καλυφτούν. Κάθε αρμόδιος υπηρεσίας πρέπει αμέσως να λάβει τα μέτρα του. Επειδή τα πρώτα μέρη που επισκέπτεται ένας επιθεωρητής είναι τα κοινωφελή ιδρύματα, ο Έπαρχος επιλέγει να δώσει εντολές πρώτα στον αρμόδιο Επίτροπο Αρτεμί: «Καθαρά νυχτικά και ρούχα για τους ασθενείς, να μη κυκλοφορούν σαν ζητιάνοι και χωρίς κάλτσες ή εσώρουχα. Άλλωστε για τον σκοπό αυτό είκοσι χρόνια γίνονται έρανοι.»³²⁸ Για τον καλύτερο έλεγχο της κατάστασης προτείνει να διωχθούν και κάποιοι ασθενείς. Το σύστημα περίθαλψης το οποίο περιγράφεται δεν είναι πολυσύνθετο: «ο άνθρωπος είναι απλός στη κατασκευή του, αν είναι να πεθάνει θα πεθάνει, αν είναι να γιατρευτεί θα γιατρευτεί».³²⁹ Δεν

³²⁷ Ν. Γκόγκολ, *Ο Επιθεωρητής*, ό. π., σ. 19.

³²⁸ Στο ίδιο., σ.14.

³²⁹ Στο ίδιο.

χρειάζονται ακριβά φάρμακα, άλλωστε ο Γερμανός γιατρός δεν μπορεί να επικοινωνήσει με τους ασθενείς του. Μετά την υγεία έχει σειρά η δικαιοσύνη. Οι επόμενες οδηγίες του Επαρχου έχουν αντικείμενο το δικαστικό κατάστημα και τους λειτουργούς του. Περιγράφοντας ο Έπαρχος το κτίριο, μας ανασύρει την εικόνα του αντίστοιχου χώρου από το έργο του ρομαντικού Κλάϊστ *Σπασμένη στάμνα*, στη Γερμανία, όπου περιγράφεται περίπου ένας σταύλος, για δικαστήριο, στη γερμανική επαρχία. Αλλά και στη ρώσικη επαρχία η κατάσταση δεν διαφέρει : « Πρώτα πρώτα οι φύλακες πρέπει να σταματήσουν να εκτρέφουν χήνες στους διαδρόμους που γεννοβολάνε κάτω από τα έδρανα του δικαστηρίου αν και αυτό είναι επικερδές. Από πλευράς αισθητικής θα ήταν καλό να μην υπάρχουν σχοινιά με απλωμένη μπουγάδα στην αίθουσα του δικαστηρίου και ο γραμματέας να μη βρωμάει τόσο πολύ βότκα. Όσο για τις κακοδικίες και τις δωροδοκίες κανένας δεν είναι τέλειος όλοι έχουμε μικρά ελαττώματα». ³³⁰ Όταν θίγεται ο δικαστής αναφέρει ότι του αρέσουν απλά τα φιλοδωρήματα, όμως ο Έπαρχος είναι απόλυτος: «αυτό που λες φιλοδώρημα είναι δωροδοκία». ³³¹ Ο Έπαρχος βεβαίως γνωρίζει ότι η εφαρμογή των νόμων ανήκει στη σφαίρα της φαντασίας διαφορετικά η διαφθορά δεν θα είχε αυτές τις διαστάσεις. Άλλωστε αυτές οι νοσηρές καταστάσεις δεν μπορούν να μην περιλαμβάνουν όλες τις μορφές διοίκησης.

Κατόπιν οι οδηγίες απευθύνονται στο Λουκά Λούκιτς, ασκούντα την εποπτεία των εκπαιδευτικών ιδρυμάτων. Το μεγάλο ζήτημα κατά τον Λούκιτς είναι το εκπαιδευτικό προσωπικό, «μορφωμένοι άνθρωποι αλλά οι περισσότεροι προβληματικοί». Άλλος την ώρα που διδάσκει κάνει χιλιάδες χειρονομίες, γκριμάτσες, και παλαβομάρες και άλλος πάνω στην έκσταση του μαθήματος καταστρέφει την περιουσία του δημοσίου για να είναι πιο παραστατικός. «Κάτι τέτοια βλέπουν οι μαθητές και γίνονται αναρχικοί». Ωστόσο το μεγάλο ζήτημα είναι τα συμπεράσματα του Επιθεωρητή. Ο Έπαρχος κατανοεί πως αυτά είναι στη φύση όλων των διανοουμένων: « Ή μεθάνε ή σπάνε ή κάνουν χειρονομίες που κατεβάζουνε ως και άγιο από την εικόνα του». ³³² Άλλωστε συμπληρώνει ο Λούκιτς «σκοπός κάθε διανοούμενου είναι η

³³⁰ Στο ίδιο, σ.15.

³³¹ Στο ίδιο, σ.16.

³³² Στο ίδιο, σ.18.

αργομισθία».³³³ Στον τομέα της εκπαίδευσης ο Γκόγκολ εμφανώς κάνει ένα διαχωρισμό, υπάρχει ένα εκπαιδευτικό σύστημα του οποίου η κορυφή είναι διεφθαρμένη με την έννοια της πλήρους αδιαφορίας για τη βάση της πυραμίδας που αποτελείται από τους μαθητές. Όμως υπάρχει ένα τμήμα που αγωνίζεται να περάσει τη γνώση και την ιδέα της αντίστασης σε αυτή τη κοινωνία. Η απαξίωση των αξιωματούχων στα πρόσωπα των εκπαιδευτικών και των διανοουμένων στην πραγματικότητα αποτελούν εύσημα για τον τρόπο που εργάζονται και ίσως τη μοναδική ελπίδα για αλλαγή του συστήματος. Ωστόσο ο Γκόγκολ αυτό δεν το υποδεικνύει ούτε το υπογραμμίζει φανερά, αφήνει το θεατή να το συμπεράνει.

Ο Έπαρχος στη συνέχεια απευθύνεται στον Σπίοκιν διευθυντή του Ταχυδρομείου και τον προτρέπει σε προληπτική λογοκρισία. «Καλό θα ήταν να ελέγχεις όλα τα γράμματα που περνάνε από το γραφείο σου. Να τα ανοίγεις διακριτικά και να τα διαβάζεις για να βλέπεις αν υπάρχει κάτι το επιλήψιμο...».³³⁴ Η οδηγία αυτή δίνεται ως βοηθητική για την πληροφόρηση του θεατή γιατί η απάντηση του διευθυντή δεν αφήνει περιθώρια παρανόησης, η λογοκρισία έτσι κι αλλιώς είναι κάτι που γίνεται συστηματικά και όχι σε ιδιαίτερες περιπτώσεις. «Θέλω να μαθαίνω τι γίνεται στο κόσμο. Υπάρχουν γράμματα τόσο καλογραμμένα και με τόσες λεπτομέρειες, που προσφέρουν καλλίτερη ενημέρωση κι από τις εφημερίδες της Μόσχας».³³⁵ Ένα τυραννικό καθεστώς που σέβεται τον εαυτό του πρέπει να γνωρίζει τη κάθε κίνηση, και σκέψη, όσο είναι δυνατόν, των υπηκόων του και πολύ περισσότερο αυτό να το γνωρίζουν και οι ίδιοι, ώστε να μην διανοούνται τη παραμικρή αντικαθεστωτική κίνηση. Ο Γκόγκολ με λεπτή ειρωνεία το περιγράφει ως ανάγκη ενημέρωσης.

Στη συνέχεια επιβεβαιώνεται πως ένας δημόσιος υπάλληλος έφτασε στο πανδοχείο της πόλης εδώ και δυο εβδομάδες, πιθανότατα είναι ο αναμενόμενος Επιθεωρητής. Ο Έπαρχος εσπευσμένα δίνει τις τελευταίες οδηγίες στον αστυνομικό διευθυντή. Να καλυφθούν τα σωρευμένα σκουπίδια στους κεντρικούς δρόμους, να καθαριστεί ο δρόμος που οδηγεί από το πανδοχείο στο κέντρο της πόλης, να σιγουρευτεί ότι κανείς

³³³ Στο ίδιο.

³³⁴ Στο ίδιο, σ.20.

³³⁵ Ο Π Κοροβέσης περιγράφοντας τις περιπετειές του τη διάρκεια της στρατιωτικής δικτατορίας στην Ελλάδα του 67' αναφέρει: «ανάμεσα στα πράγματα που μου πήρε η Ασφάλεια όταν ήρθε να με πιάσει ήταν ένα μισοτελειωμένο μονόπραχτο (*Ανθρωποφύλακες*). Έτσι τελείως συμπτωματικά απέκτησα ένα μικρό αναγνωστικό κοινό, ασφαλίτικο μεν, αλλά κοινό εν πάση περιπτώσει. Ο Πάγος έσπασε». (Π. Κοροβέσης, *Εμπορία ειδήσεων*, εκδ. γνώση, Αθήνα 1990, σ. 67.)

δεν θα μιλήσει για τα χρήματα της κρατικής επιχορήγησης που έχουν κλαπεί αντί να χρησιμοποιηθούν στο κτίσιμο της εκκλησίας. Μια άλλη σημαντική υπόδειξη είναι ότι οι στρατιώτες δεν πρέπει να βγαίνουν, με τα σώβρακα, άσκοπα στους δρόμους για δήθεν ασκήσεις. Παράλληλα η γυναίκα και η κόρη του Επαρχου μαθαίνουν ότι έρχεται στη πόλη ο επιθεωρητής.

Ο Γκόγκολ καταφέρνει μέσα από τη πρώτη πράξη να κάνει μια οριζόντια τομή στο διοικητικό σύστημα της επαρχίας και με ξεναγό τον Έπαρχο, έναν άνθρωπο ο οποίος γνωρίζει τα πράγματα σε βάθος, να μας δείξει ανάγλυφα νευραλγικούς τομείς που πάσχουν. Όμως όλοι οι αρμόδιοι το γνωρίζουν, αλλά δεν αλλάζουν τίποτα γιατί το μόνο μέλημά τους είναι η συγκάλυψη.

ΔΕΥΤΕΡΗ ΠΡΑΞΗ

Σε ένα μικρό δωμάτιο του πανδοχείου της πόλης, ο Όσιπ, υπηρέτης του υποτιθέμενου Επιθεωρητή, αναλαμβάνει στο πλαίσιο της οικονομίας του έργου να περιγράψει με ένα μονόλογο το αφεντικό του και το λόγο που έφτασαν στη πόλη.

Ο Χλιεστακόφ είναι ένας απλός γραφέας στο δημόσιο, φεύγει άσκοπα συνεχώς από τη δουλειά του, κάνει βόλτες στη πόλη, παίζει χαρτιά και πάντα χάνει. Βεβαίως έχει καλούς τρόπους, είναι ευγενικός και ξέρει να κερδίζει τους άλλους. Κάνει περιοδείες στη χώρα ξοδεύοντας τα χρήματα του πατέρα του και στο τέλος πάντα ξεμένει από χρήματα σε τέτοιο βαθμό που αναγκάζεται να πουλάει τα ακριβά του ρούχα για να μπορεί να επιβιώσει. Αυτή τη στιγμή βρίσκονται και οι δύο σε δεινή θέση, αφού τα χρήματα του Χλιεστακόφ εξανεμίστηκαν στη χαρτοπαιξία στην προηγούμενη πόλη και επιπλέον είναι νηστικοί γιατί ο πανδοχέας αρνείται άλλη πίστωση στο λογαριασμό.

Όταν έρχεται στο πανδοχείο ο Έπαρχος με σκοπό, να τον συναντήσει, ο Χλιεστακόφ στην αρχή πιστεύει ότι ο λόγος της επίσκεψης, είναι κάποια καταγγελία του πανδοχέα και κατάληξη της συνάντησης, πιθανότατα η φυλακή. Αντιλαμβάνεται γρήγορα την παρεξήγηση, μέσα από ένα σπαρταριστό διάλογο και υποδύεται, από ανάγκη μεν θρασύτητα δε τον Επιθεωρητή. Ο Γκόγκολ χρησιμοποιεί μια μορφή θεάτρου εν θεάτρω όπου ο δραματικός ήρωας αναλαμβάνει ένα νέο ρόλο επί σκηνής. Ωστόσο έχει φροντίσει να μη χρειάζεται ιδιαίτερη αλλαγή στη συμπεριφορά και τους τρόπους του νέου δραματικού χαρακτήρα, και αυτό ήδη το έχει υπογραμμίσει στις

αρχικές σκηνικές οδηγίες. Ο Χλιεστακόφ μουδιασμένος στην αρχή, θρασύς στο τέλος αφού ενθαρρύνεται από τη δουλική συμπεριφορά του Επάρχου, του ζητά και κάποιο χρηματικό δάνειο γιατί δεν έχει εκείνη τη στιγμή μετρητά. Ο Έπαρχος με χαρά αποδέχεται να τον βοηθήσει γιατί πιστεύει ότι το σημαντικότερο σημείο επαφής και κατανόησης στους ανθρώπους είναι το χρήμα: «Εγώ τρέφω χριστιανική αγάπη για κάθε συνάνθρωπό μου και θέλω καθένας να νοιώθει σαν το σπίτι του στην περιοχή της δικαιοδοσίας μου».³³⁶ Η χριστιανική αγάπη και φιλανθρωπία η οποία μεταφράζεται σε συναλλαγή επί σκηνής και αυτό γίνεται κατ' εξακολούθηση στη διάρκεια του έργου, καθιστά τον θεατή μάρτυρα μιας εγκληματικής πράξης και πρακτικής όπου μέσω της ρεαλιστικής σκηνικής ψευδαίσθησης, παράγεται η βεβαιότητα της αναπαραγωγής της πράξης στη καθημερινή του πραγματικότητα. Το χρήμα, ως σκηνικό αντικείμενο, αποκτά μεγαλύτερη αξία στα μάτια του θεατή μάρτυρα.

Ο Έπαρχος θα προτείνει στον Επιθεωρητή να τον φιλοξενήσει στο σπίτι του, γεγονός το οποίο αποδέχεται με ανακούφιση, και παράλληλα του προτείνει μια επίσκεψη στα κρατικά κτίρια, σε κοινωφελή ιδρύματα και κρατικούς οργανισμούς.

ΤΡΙΤΗ ΠΡΑΞΗ

Η γυναίκα του Επάρχου Άννα και η κόρη του Μαρία, πληροφορούνται την επικείμενη άφιξη του νεαρού αξιωματούχου, στο σπίτι τους και με περισσή επιμέλεια καθοδηγούν το υπηρετικό προσωπικό ώστε τα πάντα να είναι στην εντέλεια. Η άφιξη ενός τόσο σημαντικού προσώπου, κατευθείαν από την Πετρούπολη, είναι το πιο σημαντικό γεγονός, για τις γυναίκες του σπιτιού, οι οποίες προσπαθούν να φανταστούν πως μπορεί να είναι εμφανισιακά και τι είδους λάμψη μπορεί να διαθέτει.

Ο Χλιεστακόφ μένει απόλυτα ικανοποιημένος από την επίσκεψη στο νοσοκομείο της πόλης και πολύ περισσότερο από τα πλούσια εδέσματα που του προσφέρθηκαν. Όμως πιστεύει πως εκτός από τη κοινωνική προσφορά μεγαλύτερη σημασία έχει η καλλιέργεια του πνεύματος. «Η κοινωνική προσφορά είναι μεγάλο πράγμα. Αλλά

³³⁶ Ν. Γκόγκολ, *Ο Επιθεωρητής*, ό. π., σ. 53.

πάντα με τη πνευματική βελτίωση του καθενός μας. Σας ομολογώ ότι μ' αρέσει να καλλιεργώ το πνεύμα μου».³³⁷

Η είσοδος του Χλιεστακόφ στο σπίτι του Επάρχου είναι εντυπωσιακή. Κατακτά τις κυρίες του σπιτιού με την ευγενική συμπεριφορά του, τις κολακείες του και τα απίστευτα ψέματά του για τη θέση του στην κοινωνική, πνευματική και πολιτική ζωή της Πετρούπολης. Είναι θεατρικός συγγραφέας, γράφει δοκίμια στις πιο έγκριτες εφημερίδες και έχει στο συγγραφικό ενεργητικό του, έργα παγκόσμιας εμβέλειας: *Οι Γάμοι του Φίγκαρο*, *Ο Αμλετ*, *Φάουστ*, *Θεία Κωμωδία* και φυσικά την *Ορέστεια*, άλλωστε είναι κολλητός φίλος με τον Πούσκιν. «Σας ομολογώ πως εγώ ζω από τη λογοτεχνία και για τη λογοτεχνία [...] όποτε βρεθείτε στη Πετρούπολη είστε καλεσμένοι μου στο ωραιότερο σπίτι της Πετρούπολης, το περίφημο ανάκτορο Χλιεστακόφ, αυτός είμαι εγώ»!³³⁸ Όμως έχει και δεσπόζουσα θέση στην πολιτική εξουσία. «Ακόμα και το Αυτοκρατορικό Συμβούλιο με φοβάται! Έτσι πρέπει γιατί εγώ δεν έχω ανάγκη κανέναν. Εγώ είμαι παντού, σήμερα εδώ, αύριο εκεί κάθε μέρα περνάω από το παλάτι και αύριο με κάνουν στρατάρχη...».³³⁹ Με όλα αυτά οι κυρίες ενθουσιάζονται γιατί κάθε μια πιστεύει χωριστά ότι ο υψηλός καλεσμένος της δίνει ιδιαίτερη σημασία, σχεδόν ερωτική.

Μετά την υποδοχή του Επιθεωρητή, ο Έπαρχος με τη γυναίκα του προσπαθούν μέσω χρηματισμού να δελεάσουν τον υπηρέτη Όσιπ για να τους αποκαλύψει προσωπικά μυστικά του Έπαρχου. Ο Όσιπ είναι πανέξυπνος, επωφελείται οικονομικά, αλλά προστατεύει τα συμφέροντα του αφεντικού του. Ο Γκόγκολ μας δείχνει την ευκολία με την οποία εντυπωσιάζονται οι άνθρωποι της επαρχίας από τις κενότητες του απατεωνίσκου Επιθεωρητή, ο οποίος βλέποντας το θαυμασμό να αποτυπώνεται στα μάτια των κυριών, γίνεται ασυγκράτητος στο ψέμα και τον αυτοθαυμασμό και παράλληλα κλείνει το μάτι συνωμοτικά στον Πούσκιν. Επίσης δεν παραλείπει να μας δώσει μια εικόνα για τη θέση της γυναίκας στη ρώσικη επαρχία. Από τη μία οι γυναίκες των αξιωματούχων εντυπωσιάζονται από τη ζωή στη Πετρούπολη και τα αξιώματα και από την άλλη οι απλές γυναίκες του χωριού γίνονται υπηρέτριες στους υπηρέτες άντρες τους. Ο Όσιπ είναι αποκαλυπτικός: «Στο

³³⁷ Στο ίδιο, σ. 73.

³³⁸ Στο ίδιο, σ. 79.

³³⁹ Στο ίδιο, σ. 80.

χωριό βρίσκεις μια γυναίκα και μετά περνάς τη ζωή σου ξάπλα να σου τα φέρνει όλα στο χέρι».³⁴⁰

ΤΕΤΑΡΤΗ ΠΡΑΞΗ

Στη πρώτη σκηνή όλοι οι τοπικοί αξιωματούχοι, ντυμένοι επισήμως, συσκέπτονται για να βρουν τον τρόπο με τον οποίο θα εξαγοράσουν τον Χλιεστακόφ. Φοβούνται να του δώσουν απ' ευθείας τα χρήματα και σκέπτονται έναν πιο έμμεσο τρόπο, όπως για παράδειγμα τη δωρεά κάποιου μνημείου εκ μέρους της πόλης τους στην Πετρούπολη. Βεβαίως την επίβλεψη της κατασκευής και τη διάθεση των χρημάτων, το κυριότερο, θα αναλάβει ο ίδιος ο Επιθεωρητής. Ωστόσο αυτός τους βγάζει από τη δύσκολη θέση αφού τους συναντά μεμονωμένα και χωρίς κανένα πρόσχημα, τους αποσπά διάφορα χρηματικά ποσά, μοιράζοντας υποσχέσεις για μεσολάβηση και επαινετικούς λόγους στην κεντρική εξουσία.

Ο Χλιεστακόφ αφού μαζεύει χρήματα και μοιράζει υποσχέσεις, αποφασίζει να γράψει μια επιστολή σε ένα φίλο του ο οποίος είναι δημοσιογράφος στην Πετρούπολη. Έχει σκοπό να γραφεί ένα άρθρο για τους ανθρώπους, που ζουν από το κράτος, στη επαρχία. «Θα του τα πω όλα. Είμαι σίγουρος πως θα κάνει ένα άρθρο που θα τσακίσει κόκαλα».³⁴¹ Ο Γκόγκολ εδώ μας παρουσιάζει μια ακόμα πτυχή του Χλιεστακόφ. Μπορεί να έχει ένα σωρό ελαττώματα, να είναι φυγόπονος στην εργασία του, όμως αυτός ο βαθμός διαφθοράς φαίνεται να τον κινητοποιεί. Όταν καταφεύγει στον τύπο καταλαβαίνουμε την δύναμη άσκησης πίεσης που μπορούσε να έχει ήδη από τον 19^ο αιώνα στη πολιτική σκηνή.

Εκτός από της κρατικές αρχές, τον Επιθεωρητή επισκέπτονται και οι έμποροι της περιοχής οι οποίοι αφηγούνται τα βάσανά τους από τις ανομίες, την υποχρέωση να παρέχουν δώρα, αλλά και την απληστία των αξιωματούχων και ειδικά του Επάρχου. Τελικά οι έμποροι αποχωρούν παίρνοντας υποσχέσεις για βελτίωση της κατάστασης από τον Χλιεστακόφ και αφήνοντας δώρα και χρήματα κατά τη συνήθεια που έχουν όταν θέλουν να προωθήσουν μια υπόθεσή τους στο δημόσιο. Οι έμποροι με τη στάση αυτή δείχνουν ότι και οι ίδιοι είναι εθισμένοι σε αυτό που θέλουν να αλλάξουν. Οι επισκέψεις ολοκληρώνονται με την άφιξη δυο γυναικών τη γυναίκα ενός σιδερά και

³⁴⁰ Στο ίδιο, σ. 87.

³⁴¹ Στο ίδιο, σ. 113.

ενός υπαξιωματικού του στρατού. Αυτές εκφράζουν την αγανάκτησή τους για τα δεινά που υπέστησαν. Ο Έπαρχος έστειλε το σιδερά στο στρατό υποχρεωτικά και παράνομα στη θέση κάποιου άλλου που έδωσε ανταλλάγματα. Η γυναίκα του υπαξιωματικού συνελήφθη παράνομα και επιπλέον με εντολή του Επάρχου μαστιγόθηκε αλύπητα.

Ο Επιθεωρητής αφού ολοκληρώνει τις υποχρεώσεις του στο κοινωνικό σύνολο ασχολείται απερίσπαστος με τις αισθηματικές του υποθέσεις. Κάνει ερωτική εξομολόγηση στη κόρη του Επάρχου και συνεχίζει τις εκμυστηρεύσεις, πολιορκώντας γονυπετή, τη γυναίκα του. Όταν η Μαρία τον βλέπει γονυπετή με τη μητέρα της, χωρίς αυτός να χάσει λεπτό της εξηγεί ότι της ζητούσε την άδεια για να την παντρευτεί. Στην τελευταία σκηνή ζητά και από τον Έπαρχο την άδεια να παντρευτεί τη κόρη του, πράγμα το οποίο γίνεται αποδεκτό με μεγάλη χαρά και παράλληλα του ανακοινώνει ότι θα αναχωρήσει προκειμένου να επισκεφτεί έναν πολύ πλούσιο θείο του που είναι και ετοιμοθάνατος, για να πάρει την ευχή του και να επιστρέψει το συντομότερο.

ΠΕΜΠΤΗ ΠΡΑΞΗ

Στη πρώτη σκηνή της πράξης ο Έπαρχος και η οικογένειά του βρίσκονται σε κατάσταση ευφορίας δεν μπορούν να πιστέψουν σε τέτοια εύνοια τύχης, η κόρη τους πρόκειται να παντρευτεί ένα τόσο υψηλά ιστάμενο πρόσωπο στην πυραμίδα εξουσίας της αυτοκρατορίας. Το όνειρο του καθενός διαφέρει, ο Έπαρχος ονειρεύεται θέση στρατηγού στο στράτευμα αλλά και τη χλιδή της Πετρούπολης «Θα τρώμε νόστιμα ψάρια σερβιρισμένα σε ασημένιες πιατέλες».³⁴² Η Άννα το καινούργιο σπίτι που θα έχουν στην Πετρούπολη «Θα είναι το καλύτερο, σαλόνια γεμάτα καθρέφτες και πολυελαίους [...] και στη κρεβατοκάμαρά μου αρώματα που να μπαίνεις και να γλαρώνεις από ευχαρίστηση».³⁴³

Ο Έπαρχος καλεί τους εμπόρους προκειμένου να ανακοινώσει τα ευχάριστα αλλά και να τους κατακεραυνώσει για το θράσος των αποκαλύψεων στον Επιθεωρητή. Υπενθυμίζει ότι πλουτίζουν εις βάρος του κράτους από τα υπερκοστολογημένα υλικά

³⁴² Στο ίδιο, σ. 143.

³⁴³ Στο ίδιο, σ. 143.

των δημοσίων προμηθειών, κάτι το οποίο αποδέχονται αδιαμαρτύρητα και τονίζει ότι ο ίδιος πάντα ζητούσε λογικά ανταλλάγματα. Τελικά τους συγχωρεί για την απερίσκεπτη στάση τους και τους υποχρεώνει να του προσφέρουν ακριβά δώρα για το γάμο της κόρης του. Ο Γκόγκολ με αυτή τη σκηνή επανέρχεται στους εμπόρους και δείχνει τη άλλη όψη του νομίσματος, η διαπλοκή, η δωροδοκία και η διαφθορά απαιτούν πάντα δυο συναλλασσόμενες πλευρές. Το κυρίαρχο ζήτημα είναι ότι όλη η επαρχιακή κοινωνία βρίσκεται σε κατάσταση σήψης.

Αργότερα προσέρχονται όλοι οι αξιωματούχοι της πόλης με τις συζύγους τους για να συγχαρούν τον Έπαρχο και τη γυναίκα του για τον επικείμενο γάμο της κόρης τους. Βεβαίως προσδοκούν και αυτοί κάποιες χάρες από τον Έπαρχο στα νέα υψηλότερα αξιώματα τα οποία σίγουρα θα αναλάβει, αν και ακούγονται κάποιες πικρίες και σχόλια, σε πλάγιο λόγο, από τις κυρίες τους. Όπως λέει ο Αρτεμί Φιλίπποβιτς Επίτροπος κοινωφελών ιδρυμάτων «Στη Ρωσία η αρετή και η αξία πάντα επιβραβεύονται».³⁴⁴

Ωστόσο την ευχάριστη ατμόσφαιρα διαταράσσει ο διευθυντής του ταχυδρομείου Ιβάν: «Φοβερό δεν μπορώ να το πιστέψω! Αυτός που ήρθε δεν ήταν αυτός που νομίσαμε». Ο Ιβάν ακολουθώντας πιστά τις εντολές του Επαρχου παραβίασε την επιστολή του Χλιεστακόφ προς τον φίλο του δημοσιογράφο. Στην επιστολή αυτή αναφέρεται: «Οι χωριάτες με είδανε με τα ωραία ρούχα και τον αέρα της Πετρούπολης και με πήρανε για γενικό Επιθεωρητή του κράτους. Μεγάλη πλάκα σου λέω, τώρα μένω στο σπίτι του Επαρχου και φλερτάρω με τη γυναίκα του και τη κόρη του...».³⁴⁵ Λίγο πιο κάτω οι περιγραφές γίνονται ακόμα χειρότερες «Εδώ είναι όλοι ηλίθιοι και πιο πολύ απ' όλους ο Έπαρχος...».³⁴⁶ Στην επιστολή ο Χλιεστακόφ περιγράφει ονομαστικά όλους τους κρατικούς αξιωματούχους της πόλης και δίνει στοιχεία για τις ανομίες τους. Η γενική αναστάτωση κορυφώνεται όταν ένας αστυνομικός πληροφορεί την ομήγυρη ότι έφτασε από τη Πετρούπολη γενικός Επιθεωρητής της αυτοκρατορικής κυβέρνησης. Ο Επιθεωρητής διαμένει στο ξενοδοχείο και ζητά να παρουσιαστούν οι αρχές της πόλης, τάχιστα ενώπιόν του.

³⁴⁴ Στο ίδιο, σ. 152.

³⁴⁵ Στο ίδιο, σ. 156.

³⁴⁶ Στο ίδιο.

Η τελευταία σκηνική οδηγία του Γκόγκολ είναι να παγώσουν τα δραματικά πρόσωπα που βρίσκονται στη σκηνή στο άκουσμα της έλευσης του εξωσκηνικού πραγματικού Επιθεωρητή. Εκεί παγώνει και το χαμόγελο του θεατή. Με την τεχνική της παύσης ο θεατής παίρνει εκείνο το μικρό χρόνο που απαιτείται για να συνειδητοποιήσει ότι η σήψη και η αθλιότητα απλώνεται πέρα από τη σκηνή, διατρέχει και ακουμπά την πλατεία, το ίδιο το κοινό.

Από την αρχή του έργου οι κωμικές στιγμές διαδέχονται η μια την άλλη, μέσα από απολαυστικούς διαλόγους, τα δραματικά πρόσωπα παρουσιάζονται γελοιογραφικά παραμορφωμένα, ωστόσο πάντα σε σχέση με μια ωμή πραγματικότητα την οποία σαφώς αναγνωρίζει το κοινό. Ο συγγραφέας δεν περνά στην ευκολία της ηθικολογίας και της διδαχής, τα δραματικά πρόσωπα αντιδρούν σε σχέση με ένα νοσηρό περιβάλλον τα οποία έχει απορροφήσει. Ακόμα και στη μόνη χαραμάδα ελπίδας, τους διανοούμενους, που αφήνει να διαφανεί ρίχνει ένα πέπλο τρέλας ως αποτέλεσμα διάδρασης με την στραγγαλιστική νοσηρότητα. Αυτό το χρησιμοποιεί εντονότερα στο *Παλτό* και το *Ημερολόγιο ενός τρελού*. Η τεχνική αυτή της ειρωνείας που διαβρώνει και το χαμόγελο που γίνεται πικρό περνάει και στους υπόλοιπους Ρώσους συγγραφείς αργότερα. Ο Τσέχοφ σε αντιπαράθεση με τον Στανισλάφσκι που σκηνοθέτησε για πρώτη φορά τα μεγαλύτερα έργα του, θεωρεί τα κλασικά δράματά του βασικά πικρές κωμωδίες,³⁴⁷ ενώ ο Ντοστογιέφσκι θα πει πως όλοι βγήκαμε από το *Παλτό* του Γκόγκολ και ο Ιονέσκο πολύ αργότερα ότι προέρχεται από τη *Μύτη* του Γκόγκολ.

Ο ΥΠΑΛΛΗΛΟΣ

Ένα χρόνο μετά τον *Τυχοδιώκτη*, δηλαδή το 1836, ο Χουρμούζης γράφει, την τρίτη κατά σειρά κωμωδία του, τον *Υπάλληλο*. Το έργο αυτό είναι μια σάτιρα με πολιτικό χαρακτήρα και κοινωνική κριτική. Συμπληρώνει την πολιτική σάτιρα του Χουρμούζη με κέντρο το νεοσύστατο ελληνικό κράτος και αναφέρεται στα πρόσωπα διοίκησης

³⁴⁷ Ε. Βαροπούλου, «Ρωσικές εκλάμψεις», στο *Το θέατρο στην Ελλάδα*, εκδ. Αγρα, Αθήνα 2009, σ. 147.

του κρατικού μηχανισμού. Ο κωμικός ήρωας της κωμωδίας αυτής είναι ένας σαφής αντικατοπτρισμός του βαυαρικού ειδώλου του *τυχοδιώκτη*, και όλοι οι υπάλληλοι που παρελαύνουν στο έργο αποτελούν ένα καθρέφτισμα του ξενικού υποδείγματος. Στον πρόλογό του ο Χουρμούζης, ο οποίος γίνεται πάλι με τη μορφή επιστολής στον φίλο του Μ. Μελιδονάκη, αναφέρει: «η κορυφοθείσα κακοήθεια, η ακμάζουσα ματαιοφροσύνη και αι αξιοκατάκριτοι καταχρήσεις τινών» τον έκαναν να συνθέσει την κωμωδία του. Εάν στον τυχοδιώκτη στόχος της σάτιρας ήταν οι Βαυαροί τώρα στο πρόσωπο του κεντρικού δραματικού χαρακτήρα στοχοποιούνται τα διεφθαρμένα στελέχη του ελληνικού δημοσίου.

Ο Χουρμούζης δηλώνει στον πρόλογό του ότι η σάτιρά του δεν περιλαμβάνει το σύνολο των υπαλλήλων, αλλά ότι σκοπεύει να σαρκάσει συμβολικά, ηθογραφώντας κατά κατηγορία, τύπους υπαλλήλων οι οποίοι συμβάλλουν στην κοινωνική σήψη και στην εθνική μειοδοσία. Η έμμονη ιδέα του είναι οι ξένοι και στον πρόλογο αφιερώνει πολλές σελίδες για τους Βαυαρούς οι οποίοι αποτέλεσαν το κακό παράδειγμα για τους ντόπιους, μέσα από την αλλοπρόσαλλη και αναποτελεσματική διοίκησή τους. Το νεοσύστατο ελληνικό κράτος είχε στηθεί κατά τα πρότυπα της βαυαρικής απολυταρχίας και γραφειοκρατίας. Τα ανώτατα στελέχη ήταν ξένοι, ενώ ο γραφειοκρατικός μηχανισμός επανδρώθηκε από Έλληνες πάροικους και κυρίως Φαναριώτες. Ο Χουρμούζης επανέρχεται στο θέμα των παλιών αγωνιστών οι οποίοι θίγονται από τους άδικους νόμους των Βαυαρών, ενώ δεν παραλείπει να αναφερθεί και στις δυο παλαιότερες κωμωδίες του. Πιστεύει λοιπόν ότι η παρούσα κωμωδία του θα είναι καλύτερη από τις άλλες, αφού όσο μπόρεσε απέφυγε τις ελλείψεις του *Λεπρέντη* αλλά και τις υπερβολές και τα σφάλματα του *Τυχοδιώκτη*, στα οποία τον οδήγησε η δίκαια αγανάκτησή του κατά των Βαυαρών.

ΠΡΩΤΗ ΠΡΑΞΗ

Ο Ολυμπιάδης, διευθυντής και σύμβουλος στο ελληνικό δημόσιο, είναι το κεντρικό δραματικό πρόσωπο του έργου. Η πρώτη προσέγγιση από τον Χουρμούζη γίνεται σε καθαρά νοητικό επίπεδο, όταν τον παρουσιάζει μετά από απίθανους υπολογισμούς να εξάγει το αποκαλυπτικό συμπέρασμα ότι ο μήνας έχει τριάντα δύο ημέρες και ως εκ τούτου πρέπει να αυξηθεί ο μισθός του και μάλιστα αναδρομικά. Αμέσως μετά μας περιγράφει την εξωτερική εμφάνιση του ήρωα και ειδικότερα την ενδυματολογική του άποψη. Η γαλλική μόδα της εποχής κυριαρχεί στην εμφάνισή του, με τη μαύρη βελάδα, το λευκό παντελόνι, μεταξωτό πουκάμισο, χρυσή καρφίτσα, μεταξωτά γάντια και ματογυάλι. Δεν πρέπει να παραλείψουμε τα παπούτσια, τα οποία είναι τόσο στενά ώστε από την μια μεριά να χαρίζουν κομπό περπάτημα και από την άλλη να κινδυνεύει ανά πάσα στιγμή να απομείνει κουτσός. Επίσης χρησιμοποιεί άφθονα αρώματα: «στο Παρίσι να δεις πως αλείφονται» και χρυσό μπιλιέτο βίζιτας.

Ενδιαφέρον παρουσιάζουν και οι οδηγίες τις οποίες προσφέρει στο θεατή ο υπάλληλος για την άποψη σύνταξη εγγράφων και αναφορών. Το σωστό έγγραφο πρέπει να είναι «καλοσυνθεμένο, αιτιολογημένο, επειδημένο, αναπτυγμένο, γαλλικισμένο, φρασιολογημένο, και δικαιολογημένο».³⁴⁸ Απαραίτητες βέβαια θεωρούνται και οι γαλλικές φράσεις, σε μια απίστευτη μίξη με την ελληνική γλώσσα, ώστε να φαίνεται η ευρωπαϊκή κουλτούρα του εξέχοντος υπαλλήλου. Βεβαίως όμως οι γαλλικοί τρόποι δεν συνάδουν με το τεφτέρι του καφετζή Στέργιου, στον οποίο ο υπάλληλος αποφεύγει συστηματικά να πληρώνει τα χρεωστούμενα.

Ο συγγραφέας επανέρχεται στο αγαπημένο του θέμα σχετικά με την άσχημη οικονομική κατάσταση στην οποία έχουν περιπέσει οι παλιοί αγωνιστές, σε αντίθεση με τους άκαπνους έλληνες που έρχονται από το εξωτερικό και καταλαμβάνουν θέσεις (υπουργήματα) στον κρατικό μηχανισμό. Κατά τον υπάλληλο, τα δικαιώματα των αγωνιστών είναι «σκουριασμένα», ενώ αυτός που έχει συστατικές επιστολές και δίνει την υψηλότερη μίζα διεκδικεί με αξιώσεις υψηλές θέσεις στο δημόσιο.

Ο Χουρμούζης βάζει τα πράγματα στη θέση τους άμεσα και χωρίς περιστροφές με τις περιπτώσεις του Ζαχαράκη, Έλληνα του εξωτερικού και του Αθανάσιου, ντόπιου αγωνιστή που ψάχνει για δουλειά. Ο Ζαχαράκης με επιστολές και τα χρήματα στο χέρι θα διεκδικήσει θέσεις. Αντίθετα ο Αθανάσιος δεν θα μπορέσει ποτέ να δικαιωθεί.

³⁴⁸ Μιχαήλ Χουρμούζης, *Ο Υπάλληλος*, εκδ. Να υπηρετούμε το λαό, Αθήνα, 1979, σ. 37.

Οι σημαντικές ασχολίες του υπάλληλου έχουν αυστηρή ιεράρχηση, προηγούνται αυτές που ορίζουν το ατομικό του συμφέρον και ύστερα ακολουθούν τα υπόλοιπα που έχουν σχέση με τα πραγματικά του καθήκοντα στο δημόσιο.

ΔΕΥΤΕΡΗ ΠΡΑΞΗ

Ο συγγραφέας στη δεύτερη πράξη, εστιάζει την προσοχή του στην οικογένεια της Κλεοπάτρας. Μια αστική οικογένεια, που ο πατέρας έχει όνειρο να παντρεύει την αγαπημένη του κόρη με έναν άντρα με καλό μισθό, «παστρικοφορεμένο», να καλοτρώγει, να καλοπίνει και που θα της παρέχει ασφάλεια και οικονομική άνεση. Το πρόσωπο που συγκεντρώνει αυτές τις προδιαγραφές είναι ο κεντρικός ήρωας, ο υπάλληλος. Η Κλεοπάτρα όμως αγαπά τον Ξενοφώντα, που είναι και αυτός τρελά ερωτευμένος μαζί της, πλην όμως δεν έχει την υψηλή θέση στο δημόσιο, άρα είναι εκτός πατρικών προδιαγραφών.

Ο Χουρμούζης μας δείχνει παραστατικά την ελληνική οικογένεια, όπου τον πρώτο λόγο αλλά και τον τελευταίο τον έχει ο πατέρας αφέντης. Ακολουθώντας το μολιερικό συντηρητικό πρότυπο, δεν αντιτίθεται στο συγκεκριμένο μοντέλο οικογένειας, απλά παρουσιάζει διεξοδικά τη γυναικεία εξυπνάδα. Η ηρωίδα παρουσιάζεται με πανουργία, γαλυφιά και υποκρισία, να προσπαθεί να αλλάξει τη μοίρα της, έχοντας ως συμμάχους τις υπόλοιπες γυναίκες του περιβάλλοντός της, μάνα και στενή φίλη, αλλά και τον θείο της που της έχει υπερβολική αδυναμία.

ΤΡΙΤΗ ΠΡΑΞΗ

Ο Χουρμούζης, μέσω του Μήτρου, υπηρέτη του Ολυμπιάδη, όπως επίσης και μέσω του θείου του Σωτήρη, παρέχει ένα μάθημα «επαγγελματικού προσανατολισμού» στο ελληνικό δημόσιο, με άξονα, όχι τα προσόντα και τις δεξιότητες ή το επαγγελματικό ενδιαφέρον της κάθε θέσης, αλλά τα χρήματα που μπορεί να αποφέρει στον ενδιαφερόμενο, με τη χρήση βεβαίως ανορθόδοξων τεχνικών και δόλιων τρόπων.

Η κάθε θέση έχει τα δικά της μυστικά, έτσι που ο υπάλληλος να παρασιτεί απέναντι στο κράτος και περισσότερο στον πολίτη που θα εμπλακεί για διάφορους λόγους με

μια δημόσια υπηρεσία. Το ζητούμενο είναι να βγει το «ψαλτικό», δηλαδή το εύκολο, παράνομο χρήμα και να ολοκληρώνονται οι υποθέσεις με συναλλαγές κάτω από το τραπέζι. Αν ο υπάλληλος φροντίζει να αποδίδει μέρος των παράνομων συναλλαγών και στους ανωτέρους του, τότε δεν κινδυνεύει ποτέ να χάσει τη θέση του, αντίθετα θεωρείται επιτυχημένος στο έργο του. Οι περιζήτητες θέσεις είναι πολλές, από τελωνιακός, ειρηνοδίκης, δικαστικός, υγειονόμος, επιστάτης αλυκής μέχρι έφορος. Η κάθε θέση έχει τα μυστικά της, τον ιδιαίτερο τρόπο που πρέπει να φερθεί ο κρατικός λειτουργός για να ολοκληρώσει τη δόλια αποστολή του, όμως η θέση κλειδί είναι ο έφορος. Ο θεός Σωτήρης είναι κατηγορηματικός: «Αυτό παιδί μου να σε πω ταγίζει και πολλά μα τρώγει περισσότερα· κι αν το καταφέρεις να γένεις Έμφορας βαλ' από τώρα στραβά το φέσι. Ντε μωρέ βιό που τρώνε»!!!³⁴⁹

Ο Χουρμούζης δεν αρκείται να προβάλει μόνο το τρόπο που οργανώνεται κατά ειδικότητα η μίζα, αλλά μέσω μιας κοσμικής συνάντησης κορυφής στο σπίτι του Ολυμπιάδη όλων των προσώπων που αποτελούν την αφρόκρεμα του ελληνικού δημοσίου, ακόμα και διάφορων στρατιωτικών, προχωρά σε αναλυτικότερες πληροφορίες. Πρώτα γίνεται μισθολογική ανάλυση με την οποία αντιλαμβανόμαστε το απίστευτο κόστος για το ελληνικό κράτος. Μετά γίνεται αναφορά στις συνθήκες εργασίας και στην ανύπαρκτη παραγωγικότητα και τέλος στην ιδιωτική ζωή των υπαλλήλων, που συνοδεύεται από καθημερινά ξενύχτια, χαρτοπαιξία, τυχερά παιχνίδια, και ατέλειωτα φαγοπότια. Όλοι καλοτυχίζουν τον Ολυμπιάδη που βρήκε γυναίκα σαν την Κλεοπάτρα για γάμο, ενώ αυτός ετοιμάζεται φορώντας τα καλά του ρούχα, βάζοντας αρώματα, και ο Μήτρος τον βάζει στη θέση του γιατί είναι «ασχημομούρης, πρισκοκοίλης και τζιμπλωμάτης».³⁵⁰

ΤΕΤΑΡΤΗ ΠΡΑΞΗ

Ο Ολυμπιάδης πέφτει στην παγίδα του θείου της Κλεοπάτρας και της μητέρας της και τελικά ο αρραβώνας δεν θα γίνει ποτέ, ενώ ο υπάλληλος θα αναγκασθεί να αποχωρήσει από το σπίτι της Κλεοπάτρας με άδεια χέρια και ντροπισμένος. Ενδιαφέρον παρουσιάζει, επίσης, η άποψη του πατέρα της, Βελισάριου για την πολιτική που πρέπει να κρατά ένας δημόσιος υπάλληλος προκειμένου να μπορέσει να

³⁴⁹ Στο ίδιο, σ. 67.

³⁵⁰ Στο ίδιο, σ. 94.

διατηρήσει τη θέση του και το μισθό του. Όχι μόνο πρέπει να είναι υποταγμένος στις ορέξεις και τις εντολές των ανωτέρων του, αλλά πρέπει να έχει και το θυμιατό στο χέρι, δηλαδή να είναι επαγγελματίας κόλακας. Ο Βελισάριος υπενθυμίζει την εργασιακή κατάσταση στη χώρα. Οι θέσεις στο δημόσιο είναι λίγες και οι υποψήφιοι πολλοί, συνεπώς δεν υπάρχει χώρος για τιμιότητα, ευθύτητα και ανεξάρτητους χαρακτήρες.

Ο Χουρμούζης, τέλος, χρησιμοποιεί τον Ξενοφώντα, εραστή της Κλεοπάτρας, για να δείξει ότι υπάρχουν αξιόλογοι πολίτες ακόμα, που μάλιστα θα επιτύχουν τους στόχους τους, δίνοντας μια ακτίνα φωτός στο ζοφερό κλίμα της δημοσιοϋπαλληλικής κοινότητας.

ΠΕΜΠΤΗ ΠΡΑΞΗ

Το έργο θα τελειώσει με μία μεγάλη σύναξη στο σπίτι του Παυλάκη. Ένα σπίτι που αντιπροσωπεύει τη μέση ελληνική οικογένεια και στο οποίο θα μαζευτούν οι φίλοι του Ολυμπιάδη, θυμίζοντας όμως περισσότερο εισβολείς παρά προσκεκλημένους.

Η επικρατούσα άποψη είναι ότι, επειδή η Ελλάδα θεωρείται Ευρωπαϊκό κράτος, πρέπει οι έλληνες να μιμηθούν τις ενδυματολογικές συνήθειες των Ευρωπαίων, τη διάλεκτο, τα ήθη ακόμα και τις κακοήθειές τους, προκειμένου να γίνουν σωστοί ευρωπαίοι. Ο Παυλάκης, εκφράζοντας ουσιαστικά τις απόψεις του συγγραφέα, αναφέρει ότι αν κάποιος θέλει να μάθει γράμματα, θα πρέπει πρώτα να μάθει την πατρογονική του γλώσσα και μετά να καταπιαστεί με τα γαλλικά, επίσης θα πρέπει να ακολουθεί τα έθιμα της θρησκείας του και τις χριστιανικές του παραδόσεις.

Ο Ολυμπιάδης εξιστορεί από τη δική του πλευρά πώς χάλασε ο αρραβώνας, χρησιμοποιώντας ακόμα και ψέματα για το ήθος της Κλεοπάτρας και καταλήγοντας πως αυτός τον διέλυσε για να σώσει την υπόληψή του από μια γυναίκα χαλαρών ηθών. Βέβαια, γνωρίζοντας το χαρακτήρα του, κανείς δεν τον πιστεύει. Το παιχνίδι «κατήγορος», που ακολουθεί και με αυτό τελειώνει το έργο, είναι συμβολικό και αποτελεί έναν ευφυή τρόπο του Χουρμούζη να αποδώσει τις ευθύνες για τα δεινά της χώρας, (με δικαστικό τρόπο) στην κάστα των δημόσιων υπαλλήλων, μην παραλείποντας μάλιστα να αποδώσει το μερίδιο ευθύνης η οποία αναλογεί και στα ξένα αφεντικά που λυμαίνονται το νεοσύστατο κράτος.

Ο Χουρμούζης στον *Υπάλληλο* μεταφέρει, μετά τον *Τυχοδιώκτη*, τη σκληρή κριτική του από τους Βαυαρούς και συγκεκριμένα τον Heideck, στο γραφειοκρατικό στρώμα και την ιδεολογία του. Όμως δίνει ανάγλυφα και τα άλλα κοινωνικά προβλήματα της εποχής του. Αναφέρεται σε κυρίαρχα θέματα, όπως το αγροτικό, το γλωσσικό, τη διάλυση του στρατού, το θέμα της παιδείας ακόμη και της φορολογίας των πολιτών. Ο τρόπος με τον οποίο τα συνδέει είναι ευφυής, αφού χρησιμοποιεί εκπροσώπους από όλες τις κάστες, και παράλληλα κωμικός και εύληπτος. Η λύση που δίνει ο Χουρμούζης στον *Υπάλληλο* θα λέγαμε ότι αποτελεί τη συνέχεια από το προηγούμενο έργο του. Αν διώξουμε από τον τόπο μας τους ξένους, πρέπει να δικάσουμε και να τιμωρήσουμε τους υπαλλήλους τους οι οποίοι ακολουθούν τις ίδιες πρακτικές. Όμως η διάβρωση είναι προχωρημένη, δεν υπάρχουν αδέκαστοι δικαστές, ούτε πολιτική βούληση, έτσι τα δεινά του νεοσύστατου ελληνικού κράτους θα συνεχίζονται στο πέρασμα των δεκαετιών, με απειροελάχιστες βελτιώσεις και παλινδρομήσεις.

Ο *Υπάλληλος*, αποτελεί από θεατρική άποψη, οπωσδήποτε ένα βήμα σκηνικής ωριμότητας, εάν τον συγκρίνουμε με τις δύο προηγούμενες κωμωδίες του συγγραφέα. Η δομή και στο συγκεκριμένο έργο είναι παρατακτική, αλλά οι πράξεις και οι σκηνές δένονται περισσότερο οργανικά και υπακούουν αβίαστα στους ρυθμούς της θεματικής εξέλιξης. Στο έργο αποφεύγονται οι υπερβολές του *Τυχοδιώκτη*, έτσι και το ήθος των δραματικών χαρακτήρων γίνεται πραγματικό, ενώ το ύφος γίνεται ρεαλιστικό και πειστικό. Ακολουθείται και εδώ το μολιερικό μοντέλο, ενώ από την άλλη πλευρά υπάρχει ηθογραφική ποικιλία, αφού το ελληνικό στοιχείο περιλαμβάνει ένα σύνολο χαρακτήρων: από τον υπηρέτη, τον αδικημένο αγωνιστή, τον έντιμο εραστή, έως τον απροσκύνητο νοικοκύρη. Δηλαδή ο μοναδικός θετικός χαρακτήρας, αυτός του Θρασύβουλου, στον *Τυχοδιώκτη*, αναλύεται σε πολλά πρόσωπα στον *Υπάλληλο*, προσδίδοντας με αυτό τον τρόπο μια περισσότερο ολοκληρωμένη εικόνα πρόσληψης στο θεατή. Η πλοκή του έργου είναι πιο σύνθετη, γιατί η προσωπογραφία του Ολυμπιάδη ξετυλίγεται αντιθετικά με τους θετικούς χαρακτήρες, δίνοντας μια ελπίδα αντιπαράθεσης, άρα προσμονής σύγκρουσης και τελικά σωτηρίας.

Θα πρέπει να τονίσουμε στο σημείο αυτό ότι σίγουρος αποδέκτης των έργων του Χουρμούζη ήταν ο αναγνώστης και ενδεχομένως ο θεατής. Ο Χουρμούζης έγραφε κωμωδίες, έτσι η γλώσσα του θα έπρεπε να είναι όσο το δυνατόν πιο κατανοητή στο

πλατύ κοινό. Όμως, αν και επιζητούσε να μιμηθεί το τεκμήριο του δόκιμου ύφους και να κερδίσει σε λογιότητα, σπάνια έχανε τη φυσική χάρη που έχει η ζωντανή λαλιά.

Η γλώσσα του και η σύνθεσή του απεικονίζουν με παραστατικότητα και ενάργεια τα νοήματα, τα συναισθήματα και τις σκέψεις, έτσι ώστε να προκαλούν το ενδιαφέρον του θεατή. Είναι σαφές ότι γράφει με μεγάλη άνεση και με έναν προσωπικό ρυθμό στα γραπτά του έργα, έτσι δεν είναι δύσκολο να διαπιστωθεί η λογοτεχνική του αξία.

Ο πολιτικός στόχος όμως του Χουρμούζη φαίνεται να είναι ξεκάθαρος. Από τη μια πλευρά θέλει να φύγουν οι Βαυαροί γιατί λυμαίνονται τη χώρα και προσφέρουν ελάχιστα, και από την άλλη να γίνει ξεκαθάρισμα από τους διεφθαρμένους υπάλληλους του ελληνικού δημοσίου, να πάρουν οι παλαιοί αγωνιστές αυτά τα οποία τους χρωστά το ελληνικό κράτος για τον αγώνα τους και να πάει έτσι ο τόπος μπροστά. Ο Χουρμούζης είναι συντηρητικός στον τρόπο που γράφει και σκέπτεται, όμως τα κίνητρά του είναι *πατριωτικά* και δεν διστάζει σε καμία περίπτωση να ασκεί σκληρή, ακραία κριτική προκειμένου να ξεσηκώσει τον αναγνώστη του και να επιτύχει τον πολιτικό του στόχο .

ΣΚΕΨΕΙΣ ΣΧΕΤΙΚΑ ΜΕ ΤΗΝ ΟΠΤΙΚΗ ΤΩΝ ΔΥΟ ΣΥΓΓΡΑΦΕΩΝ

Οι δυο συγγραφείς θα μπορούσαμε να συμπεράνουμε με σχετική ευκολία ότι αναφέρονται σε κοινωνικοπολιτικά ζητήματα που απασχόλησαν τις αντίστοιχες κοινωνίες τους στα μέσα περίπου του 19^{ου} αιώνα και τα οποία παρουσιάζουν αρκετές ομοιότητες.

Μια κρατική μηχανή για να μπορεί να λειτουργεί αποδοτικά πρέπει να στηρίζεται σε υγιείς αντιλήψεις για την αποστολή και το σκοπό του δημοσίου και σε ικανά στελέχη. Ο Γκόγκολ αλλά και ο Χουρμούζης γνωρίζουν από πρώτο χέρι ότι στο δημόσιο των κρατών τους υπάρχουν χρόνια προβλήματα. Αυτά είναι σε θέση να τα γνωρίζουν εκ των έσω και όχι ως αντανάκλαση ή επιφανειακά με την άποψη ενός συναλλασσόμενου με το δημόσιο, αλλά με την παρατηρητικότητα και τον προβληματισμό ανθρώπων που υπηρέτησαν ως στελέχη αυτού του μηχανισμού και τα οποία τελικά, με αποστροφή, τον εγκατέλειψαν.

Πιστεύουμε πως δεν θα είχε κανένα ιδιαίτερο ενδιαφέρον να καταδείξουμε ποιος τομέας του δημοσίου και στις δύο περιπτώσεις νοσούσε συγκριτικά περισσότερο. Νευραλγικοί τομείς του δημοσίου όπως η υγεία, η παιδεία, ο στρατός, η αστυνομία, η δικαιοσύνη και διάφοροι οργανισμοί και υπηρεσίες καθίστανται προβληματικοί λόγω

διαφθοράς, δουλοπρέπειας, αυθαιρεσίας, απληστίας και δεσποτισμού, που καταλύουν κάθε νόμο και ηθική. Οι διαχειριστές της κρατικής μηχανής δεν είναι κατ' εξαίρεση διεφθαρμένοι, αλλά αποτελούν τυπικά δείγματα μιας γενικής κατάστασης. Οι υπάλληλοι σε όλη την ιεραρχία εκμεταλλεύονται το όποιο αξίωμά τους, καταπιέζουν το λαό και επιδίδονται σε κάθε είδους ανομία, εκβιασμό, απάτη, κατάχρηση και δωροληψία.

Αυτές οι νοσηρές πρακτικές μολύνουν όλο τον κοινωνικό ιστό με αποτέλεσμα και αυτοί που συναλλάσσονται με το δημόσιο έμποροι, κάθε είδους εργολήπτες, αλλά και απλοί πολίτες να θεωρούν δεδομένες τις συνθήκες αυτές και να επιδίδονται σε ανάλογες τακτικές. Ακόμα και ένα νέο κράτος, το οποίο προσπαθεί να στελεχώσει το δημόσιο μηχανισμό του, εδραιώνει στους πολίτες του τέτοιες αντιλήψεις με αποτέλεσμα οι νεοεισερχόμενοι υπάλληλοι να μην έρχονται να υπηρετήσουν το κράτος αλλά μάλλον να το καταληστεύσουν. Βέβαια η μετάβαση από τον αγροτικό βίο στην αστική ζωή των πόλεων ευνοεί την ανάπτυξη νοσηρών φαινομένων στο δημόσιο. Πιθανότατα γιατί μεσολαβεί ένα κενό αξιών από αυτές που δεν ισχύουν πια και αυτές που ακόμα δεν επικράτησαν.

Ο Γκόγκολ στη τσαρική Ρωσία βιώνει μια «κατάσταση πραγμάτων» ένα σύστημα που έχει παγιωθεί σε βάθος χρόνου και παραμένει δυσκίνητο, σκουριασμένο και μπλοκαρισμένο από τη σήψη και τη διαφθορά. Η οπτική του γωνία εστιάζεται, σε μια επαρχιακή πόλη η οποία περιλαμβάνει όλες τις μορφές δημοσίου και ταυτίζονται κρατικές οντότητες με συγκεκριμένα πρόσωπα. Ξεκινά από τους υψηλά ιστάμενους αξιωματούχους της δημόσιας ιεραρχίας και καταλήγει στον μικροέμπορο ο οποίος υφίσταται αλλά και αναπαράγει το σύστημα, καθώς και τη γυναίκα η οποία αναίτια μαστιγώνεται στη μέση του δρόμου. Σκοπός του, χωρίς τυμπανοκρουσίες, δεοντολογίες και διδαχές, είναι η συνειδητοποίηση των υπηκόων ότι αποτελούν μέρος του προβλήματος. Η σήψη μολύνει τους ίδιους και συνεπώς πρέπει να κινηθούν στη κατεύθυνση ριζικών πολιτειακών αλλαγών. Αιχμή του δόρατος, θεωρεί τους διανοούμενους οι οποίοι καταπιέζονται, παρακολουθούνται και εκτοπίζονται από το τυραννικό καθεστώς.

Ο Χουρμούζης από την άλλη πλευρά σ' ένα νεοσύστατο κράτος εστιάζει την οπτική του κεντρικά, στην πρωτεύουσα στο κέντρο των αποφάσεων. Πηγή των δεινών η βαυαροκρατία και η αποικιοκρατική αντίληψη στη σύνθεση της κρατικής μηχανής. Άρα ο λαός αντιμετωπίζει μια στρεβλή κατάσταση λόγω του

τυχοδιωκτισμού, της ευνοιοκρατίας και του αυταρχισμού. Μοιραία οι πρώην επαναστάτες θα μπουν στο περιθώριο, θα παραγκωνιστούν και θα προδοθούν. Ωστόσο η οπτική του Χουρμούζη είναι ανάστροφη από αυτήν του Γκόγκολ. Εξετάζει από τα κάτω προς τη κορυφή της δημόσιας ιεραρχίας, δηλαδή «συλλαμβάνει» το όνειρο του κάθε πολίτη, που ψάχνει την ευκαιρία διασφάλισης μέσω του δημοσίου, με μια σχηματισμένη νοσηρή αντίληψη για το πώς θα το επιτύχει και σε ποια συγκεκριμένη θέση. Ο Χουρμούζης δείχνει να πιστεύει, από μια συντηρητική σκοπιά στην ηθική υπόσταση των προσώπων. Η κρατική δημόσια μηχανή θα δουλέψει σωστά όταν αποκλειστούν τα ανήθικα στοιχεία τα οποία έχουν συγκεκριμένο πρόσωπο και όνομα. Έτσι η οξεία κριτική του εστιάζει σε πρόσωπα, σχεδόν γίνεται μονομανής και όχι τόσο στη λειτουργία των ίδιων των θεσμών.

Ένα άλλο σημείο που αξίζει τη προσοχή μας είναι ότι και οι δυο συγγραφείς από τη μια πλευρά καταγγέλλουν τα εισαγόμενα δυτικά ήθη (κυρίως γαλλικά), τρόπους, ενδύματα, μόδα και γεύσεις από την άλλη στο μοντέλο συγγραφής, στα δραματικά πρόσωπα, την οργάνωση πλοκής ακόμα και τη θεματική ακολουθούν κυρίως το Μολιερικό γαλλικό πρότυπο.³⁵¹ Φυσικά αυτό το φαινόμενο δεν είναι αποκλειστικό των δυο αυτών συγγραφέων. Χαρακτηριστική είναι και η άποψη του Ντοστογιέφσκι για τους Γάλλους στον *Παίχτη*: «Ο μέσος Γάλλος είναι μικροαστός, ταπεινός και ανούσιος. Κατά τη γνώμη μου οι Γάλλοι δεν μπορούν να θαμπώσουν παρά μόνο ανθρώπους άπειρους και κυρίως τις νεαρές ρωσίδες. Ένας καθωσπρέπει άνθρωπος τα βλέπει όλα, και αντιπαθεί την χυδαιότητα, την αμετάβλητη ενσάρκωση των φιλοφρονήσεων των σαλονιών, των άνετων τρόπων και της ευθυμίας».³⁵² Ωστόσο ο Ντοστογιέφσκι είναι ο μόνος που δίνει μια αξιοπρόσεκτη ερμηνεία για τον τρόπο που φέρει ο Γάλλος αυτά τα χαρακτηριστικά. «Ο εθνικός τύπος του Γάλλου δηλαδή του Παριζιάνου, είναι άνθρωπος κομπός από την εποχή που εμείς ήμασταν ακόμα αρκούδες. Η επανάσταση ήταν η κληρονόμος της ευγένειας. Σήμερα και ο πιο ανάλατος Γάλλος μπορεί να έχει τρόπους λεπτούς, συμπεριφορά, ομιλία, ακόμη και ιδέες εξαιρετικά κομπές, χωρίς να παίζει κανένα ρόλο η δική του πρωτοβουλία, η ψυχή ή ο χαρακτήρας του γιατί όλ' αυτά τα κληρονόμησε».³⁵³ Συνεπώς η αστική τάξη

³⁵¹ Γ. Ανδρεάδης, *Από τον Αισχύλο στο Μπρεχτ όλος ο κόσμος μια σκηνή*, εκδ. Τόπος, Αθήνα 2009, σ. 379.

³⁵² Φ. Ντοστογιέφσκι, *Ο Παίχτης*, μτφρ. 'Ολγα Αγγελίδη, εκδ. Ελευθεροτυπία, Αθήνα 2006, σ. 60.

³⁵³ Στο ίδιο, σ. 167.

της εποχής εισάγει τη γαλλική ευγένεια, όμως τελικά την παραμορφώνει και γελοιοποιείται.³⁵⁴

ΑΠΟ ΤΟ ΚΕΙΜΕΝΟ ΣΤΗ ΠΑΡΑΣΤΑΣΗ

6. Η ΣΚΗΝΙΚΗ ΠΡΟΣΛΗΨΗ ΤΟΥ ΓΚΟΓΚΟΛ ΚΑΙ ΤΟΥ ΧΟΥΡΜΟΥΖΗ ΑΠΟ ΤΟ ΕΘΝΙΚΟ ΘΕΑΤΡΟ

Το Εθνικό Θέατρο μιας χώρας αντιπροσωπεύει την κυρίαρχη κρατική ιδεολογία απέναντι στην τέχνη του θεάτρου. Στη σύγχρονη ελληνική Ιστορία τα καλλιτεχνικά δρώμενα όταν υποστηρίζονται από το κράτος δεν είναι ανεξάρτητα από τους εκάστοτε πολιτικούς συσχετισμούς, εσωτερικού ή ακόμα και διεθνούς χαρακτήρα. Σκοπός μας δεν μπορεί φυσικά να είναι η πλήρης ανάλυση και αιτιολόγηση των πρακτικών του Εθνικού Θεάτρου, αλλά να μπορέσουμε να εξάγουμε κάποια συμπεράσματα για την αντιμετώπιση των δυο συγγραφέων αφού αναφέρουμε με χρονολογική σειρά τα έργα που ανέβηκαν στην Εθνική σκηνή.

Το Εθνικό θέατρο ιδρύθηκε το 1900 ως Βασιλικό Θέατρο σύμφωνα με την πρωτοβουλία του Γεωργίου του Α', ως προσπάθεια εξευρωπαϊσμού του ελληνικού κράτους. Το κτίριο ανεγέρθηκε με σχέδια του αρχιτέκτονα Τσίλερ. Με αυτή την ονομασία ανέβηκαν παραστάσεις για οκτώ χρόνια και μετά τερματίστηκε η λειτουργία του. Γενικός διευθυντής του θεάτρου ήταν ο Άγγελος Βλάχος και σκηνοθέτης ο Θωμάς Οικονόμου.³⁵⁵ Αξίζει να σημειώσουμε ότι το Βασιλικό Θέατρο παρουσίασε στο κοινό της Αθήνας ένα μεγάλο αριθμό παραστάσεων. Συγκεκριμένα τα Νεοελληνικά έργα που ανέβηκαν, πολύπρακτα και μονόπρακτα ήταν συνολικά 17 ενώ από το ξένο δραματολόγιο αντιστοίχως 101.³⁵⁶

³⁵⁴ Β. Πούχγερ, *Κείμενα και αντικείμενα*, εκδ. Καστανιώτη, Αθήνα 1977, σ. 421.

³⁵⁵ Η οργάνωση μιας παράστασης με υπεύθυνο το σκηνοθέτη αρχίζει επισήμως με τις παραστάσεις του Βασιλικού θεάτρου. Βέβαια το επάγγελμα του σκηνοθέτη εδραιώθηκε με το μαθητή του Οικονόμου τον Ροντήρη το 1935. (Αν. Γλυτζουρή, *Η σκηνοθετική Τέχνη στην Ελλάδα*, εκδ. Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2001, σ. 397).

³⁵⁶ Μ. Λυγίζος, *Το Νεοελληνικό πλάι στο παγκόσμιο θέατρο*, τόμ. β', εκδ. Δωδώνη, Αθήνα 1980, σ. 418.

Στο δεύτερο μισό της δεκαετίας του 20 οι Σέρβοι, οι Βούλγαροι, οι Ρουμάνοι και κυρίως οι Τούρκοι σκηνοθέτες λόγω της Ευρωπαϊκής τους παιδείας και των επαφών τους με κορυφαίους Ευρωπαίους σκηνοθέτες είχαν μια αξιοπρεπή εκπροσώπηση στο θεατρικό χώρο. Πρότυπο για τους Έλληνες σκηνοθέτες υπήρξε μεταξύ άλλων και ο Τούρκος Ερτογρούλ Μουχσίν Βέη, τον οποίο ο ιστορικός του θεάτρου Ν. Σιδέρης μετά από παράσταση του στην Ελλάδα χαρακτήρισε «Κεμάλ του θεάτρου της Τουρκίας».³⁵⁷ Εκείνα τα χρόνια υπήρχε ήδη Εθνική Σκηνή στην Τουρκία και το γεγονός αυτό λειτούργησε καταλυτικά μεταξύ άλλων παραγόντων στη επανίδρυση του Εθνικού Θεάτρου το Μάρτιο του 1930.

Πρώτος γενικός Διευθυντής του Εθνικού ήταν ο Ιωάννης Γρυπάρης και μόνιμος σκηνοθέτης ο Φώτος Πολίτης, ενώ από το 1934 τη θέση του πήρε ο Δημήτρης Ροντήρης. Σε μια επιστολή του Γρυπάρη προς τον πρόεδρο της Εταιρίας Ελλήνων Συγγραφέων σημειώνεται πως πρωταρχικός σκοπός του Εθνικού Θεάτρου είναι η προαγωγή της Ελληνικής δραματικής τέχνης.³⁵⁸ Ο Παναγιωτούνης πιστεύει ότι τα συγκεκριμένα λόγια του Γρυπάρη ήταν «ευσεβείς πόθοι», γιατί το ελληνικό έργο για πολλά χρόνια ήταν απόβλητο από το Εθνικό θέατρο. Ο Πολίτης είχε όραμα ένα θέατρο ως ζωντανό μουσείο που θα παρουσίαζε μια ανθολογία έργων όλων των εποχών. Βασικοί άξονες ήταν η πειθαρχία, το εκπαιδευμένο σύνολο και η διαπαιδαγώγηση του κοινού.³⁵⁹

Μετά από τα παραπάνω απαραίτητα εισαγωγικά για το Εθνικό Θέατρο ας δούμε με μια χρονική σειρά τις παραστάσεις του Γκόγκολ στη σκηνή του Εθνικού.

Ο *Επιθεωρητής* είναι το πρώτο έργο του συγγραφέα το οποίο ανεβαίνει το 1936 σε σκηνοθεσία Δημήτρη Ροντήρη. Οι παραστάσεις κρίνονται απολύτως επιτυχείς, και με το ίδιο σχήμα επαναλαμβάνονται και την επόμενη χρονιά δηλαδή το 1937. Το ίδιο έργο του Γκόγκολ ανεβαίνει το 1939 σε σκηνοθεσία Πέλου Κατσέλη με το θυγατρικό θίασο του Εθνικού, το Άρμα Θέσπιδος που σκοπό είχε περιοδείες και παραστάσεις σε όλο τον Ελληνικό χώρο. Η επόμενη παράσταση του *Επιθεωρητή* θα γίνει το 1945 σε σκηνοθεσία Σ. Καραντινού. Το 1963 στο Κρατικό Θέατρο Βορείου Ελλάδος το ίδιο

³⁵⁷ *Μουσικά Χρονικά*, τχ 38, Φεβ 1932, σ. 77.

³⁵⁸ Π. Παναγιωτούνης, *Επίτομη Ιστορία του Νεοελληνικού Θεάτρου*, εκδ. Αιγόκερως, Αθήνα 1993, σ. 64.

³⁵⁹ Αν. Γλυτζουρή, *Η σκηνοθετική Τέχνη στην Ελλάδα*, ό.π., σ. 305.

έργο θα ανέβει σε σκηνοθεσία Μ. Λυγίζου. Η επόμενη παράσταση του *Επιθεωρητή* στο Εθνικό θα γίνει μετά από 25 χρόνια και συγκεκριμένα το 1988 σε σκηνοθεσία Κ. Μπάκα. Θα πρέπει να αναφέρουμε ότι του ίδιου συγγραφέα έχουν παρασταθεί τα έργα: *Παντρολογήματα* το 1974 σε σκηνοθεσία Κ. Μπάκα, και το *Παλτό* το 2003 σε σκηνοθεσία Νίνας Τσούσοβα. Ακόμα και ότι από τη Πειραματική Σκηνή του Εθνικού θεάτρου το 2008 ανέβηκαν οι *Παίκτες* από το Θίασο Από Μηχανής θέατρο σε σκηνοθεσία Ελένης Μποζά. Δηλαδή σε μια χρονική παρουσία ενός αιώνα του Εθνικού Θεάτρου ο Γκόγκολ είχε πέντε παρουσίες στην κεντρική σκηνή και τρεις σε θυγατρικούς οργανισμούς.

Σε ότι αφορά τον έτερο συγγραφέα του ενδιαφέροντός μας το Χουρμούζη, από όλα τα έργα του ανέβηκε μόνο ο *Υπάλληλος* το 1977 σε σκηνοθεσία Κώστα Μπάκα και σε επανάληψη με τους ίδιους συντελεστές το 1980. Η επόμενη παρουσία του Χουρμούζη, με το ίδιο έργο, ήταν μετά 28 χρόνια στο ΚΘΒΕ σε σκηνοθεσία Κώστα Τσιάνου. Η πρώτη παρατήρηση είναι ότι παρά την υπόσχεση του Γρυπάρη για προβολή του νεοελληνικού θεάτρου από το Εθνικό, ο Χουρμούζης περίμενε πενήντα χρόνια για να ολοκληρωθεί σκηνικά ένα από τα έργα του. Η δεύτερη είναι ότι δεν είναι τυχαίο ότι εκείνη τη περίοδο υπάρχει έντονη ζήτηση του θεατρικού κοινού, σε θεατρικά έργα με πολιτική αναφορά, αφού χρονικά βρισκόμαστε σε μια περίοδο λίγο μετά την δικτατορία στην Ελλάδα.

Επίσης η επισταμένη παρατήρηση στο αρχείο του Εθνικού Θεάτρου έδειξε ότι πρόεδρος της καλλιτεχνικής επιτροπής εκείνη τη περίοδο ήταν ο Τάσος Λιγνάδης, ένας συγγραφέας που πίστευε στη καλλιτεχνική αξία του Χουρμούζη και το απόδειξε αργότερα με το πόνημά του *Ο Χουρμούζης Ιστορία και Θέατρο*. Είναι σημαντικό το γεγονός της σκηνικής ολοκλήρωσης του *Υπάλληλου*, έστω και με «μέσον», γιατί σε ένα κρατικό επίσημο φορέα πρέπει να αναθεωρούνται παγιωμένες αντιλήψεις, για πρόσωπα σημαντικά, στην ιστορία του νεοελληνικού θεάτρου.

Το ρεπερτόριο του Εθνικού θεάτρου έχει μέλημα από ιδρύσεως του τις ανάγκες και προτιμήσεις της αστικής τάξης. Το γεγονός αυτό προδιαθέτει σε μια συντηρητική ματιά στα δρώμενά του, δηλαδή περισσότερο ενδιαφέρεται να βρίσκεται σε συγχρονία με το ευρωπαϊκό θεατρικό γίγνεσθαι. Αυτό μπορεί να προσλάβει με ευκολία το αστικό, κατά βάση, κοινό του παρά το «δημοκρατικό» πλουραλιστικό θέατρο. Ο Μάριος Πλωρίτης ο οποίος είχε συνεργαστεί για πολλά χρόνια με το Εθνικό αναφέρει: «Βασικός προορισμός των κρατικών οργανισμών και

ιδρυμάτων είναι όχι να παράγουν επιστήμη, παιδεία, τέχνη, αλλά να προάγουν τα κομματικά συμφέροντα».³⁶⁰ Επίσης θέτει το ζήτημα των Διοικήσεων του Εθνικού από αναρμόδια άτομα, τα οποία όμως παίρνουν αποφάσεις για την παιδευτική ή καλλιτεχνική «γραμμή», το ρεπερτόριο και το καλλιτεχνικό προσωπικό.

Ωστόσο παρά τις διαφωνίες ανθρώπων εντός και εκτός του Εθνικού δεν μπορούμε να αμφισβητήσουμε την αρτιότητα των παραστάσεων λόγω της οικονομικής κρατικής στήριξης, αλλά και την αναγκαιότητα ύπαρξής του, αφού ακόμα και κορυφαίοι συντελεστές, όπως αυτός του σκηνοθέτη, ενισχύθηκαν από το Εθνικό. Θα λέγαμε ότι συγγραφείς με οξεία πολιτικοκοινωνική σάτιρα όπως ο Γκόγκολ και ο Χουρμούζης από τα στατιστικά των παραστάσεων δεν αποτελούσαν ποτέ πρώτη επιλογή αλλά μάλλον άλλοθι πλουραλισμού του δραματολογίου του.

Β . Η ΣΚΗΝΙΚΗ ΠΡΟΣΛΗΨΗ ΤΟΥ ΓΚΟΓΟΛ ΚΑΙ ΤΟΥ ΧΟΥΡΜΟΥΖΗ ΑΠΟ ΤΟ ΕΛΕΥΘΕΡΟ ΘΕΑΤΡΟ

Η κατηγορία αυτή περιλαμβάνει πάρα πολλά θέατρα και παραστάσεις σε μεγάλο βάθος χρόνου επομένως δεν θα ήταν δυνατόν να αναφερθούμε σε κάθε μια χωριστά. Επιλέγουμε λοιπόν την παρουσίαση σε μορφή πίνακα. Αυτός περιλαμβάνει τη χρονολογία, το έργο του συγγραφέα, τον θίασο που ανεβάζει τη παράσταση και τον σκηνοθέτη από ένα σημείο και μετά που αποτελεί και τον πιο κεντρικό συντελεστή.

Χρονολογία	Τίτλος έργου	Θίασος	Σκηνοθέτης
1893	Τα παντρολογήματα	Ε. Παντόπουλος	
1900	Ο επιθεωρητής	Δ. Αλεξιάδης	
1919	Ο επιθεωρητής	Εταιρία Ελληνικού θεάτρου	Φώτος Πολίτης
1920	Ο επιθεωρητής	Κυβέλη	
1926	Τα παντρολογήματα	Αιμίλιος Βεάκης	

³⁶⁰ Μάριος Πλωρίτης, *Της σκηνής και της τέχνης*, εκδ Καστανιώτης, Αθήνα 1989, σ. 130.

1932	Τα παντρολογήματα	Δραματική Σχολή Ωδείου Πειραιά	
1932	Τα παντρολογήματα	Λαϊκό Θέατρο	Βασίλης Ρώτας
1935	Τα παντρολογήματα	Λαϊκό Θέατρο	Βασίλης Ρώτας
1936	Τα παντρολογήματα	Λαϊκή Σκηνή	Κάρολος Κουν
1945	Τα παντρολογήματα	Θέατρο Τέχνης	Κάρολος Κουν
1956	Τα παντρολογήματα	Αττική Σκηνή	Σ. Καραντινός
1963	Το ημερολόγιο ενός τρελού	Δημήτρης Χορν	Ζαν Τασσό
1971	Ο επιθεωρητής	Ξ. Καλογεροπούλου Γ. Φέρτης	Κ. Μπάκας
1972	Το ημερολόγιο ενός τρελού	Π. Φυσσούν Χ. Μάντζαρης	Β. Διαμαντόπουλος
1977	Το ημερολόγιο ενός τρελού	Κ. Καρράς	Γ. Μιχαηλίδης
1978	Το ημερολόγιο ενός τρελού	Αδ. Λεμός	Αδ. Λεμός
1979	Το ημερολόγιο ενός τρελού	Κ. Καρράς	Γ. Μιχαηλίδης
1985	Ο επιθεωρητής	ΔΗΠΕΘΕ Ιωαννίνων	Ν. Παπαδάκης
1986	Τα παντρολογήματα	Α-θέατο	Γ. Ρεμούνδος
1987	Ο επιθεωρητής	Θέατρο ΚΕΑ	Γ. Μπέλλος
1988	Το ημερολόγιο ενός τρελού	Λ. Λαζόπουλος	Μ. Βολανάκης
1989	Το ημερολόγιο ενός τρελού	Σ. Ψάλτης	Γ. Κιμούλης

1992	Το ημερολόγιο ενός τρελού	ΔΗΠΕΘΕ Κομοτηνής	Λ. Λοϊζίδης
1994	Το ημερολόγιο ενός τρελού	Θέατρο Θεσσαλονίκης	Μπ. Φορτοτήρας
1995	Τα παντρολογήματα	ΔΗΠΕΘΕ Αγρινίου	Κ. Φαρμασώνης
1996	Το ημερολόγιο ενός τρελού	Κ. Καρράς	Γ. Μιχαηλίδης
1998	Το ημερολόγιο ενός τρελού	Διαύλιο Θέατρο	Χ. Παπαστεργίου
1998	Τα παντρολογήματα	Εταιρία Θεάτρου Κλαυσίγελως	Τ. Στεφανοπούλου
2000	Το ημερολόγιο ενός τρελού	Γ . Μεσσάλας	Γ. Μεσσάλας
Χρονολογία	Τίτλος έργου	Θίασος	Σκηνοθέτης
2001	Το ημερολόγιο ενός τρελού	Θ Καρακατσάνης	Γ. Ρεμούνδος
2001	Το ημερολόγιο ενός τρελού	Μακεδονικό Θέατρο	Γ. Κιουρτζίδης
2003	Ο επιθεωρητής	Π. Φιλιππίδης	Π. Φιλιππίδης
2003	Ο επιθεωρητής	Μοντέρνο Θέατρο	Γ. Μεσσάλας
2004	Τα παντρολογήματα	ΔΗΠΕΘΕ Κοζάνης	Σ. Λιβαθηνός
2005	Το ημερολόγιο ενός τρελού	Θεατρική ομάδα Ένα	Μόνικα Βασιλείου
2006	Το ημερολόγιο ενός τρελού	Γ . Μεσσάλας	Γ . Μεσσάλας
2007	Το ημερολόγιο ενός τρελού	Δ. Κωνσταντίνου	Μόνικα Βασιλείου
2008	Το ημερολόγιο ενός	Γ . Μεσσάλας	Γ . Μεσσάλας

	τρελού		
2008	Το ημερολόγιο ενός τρελού	Δ. Κωνσταντίνου	Μόνικα Βασιλείου
2009	Ο επιθεωρητής	Θεατρική Ομάδα Μηχανη	Λίλια Λύτρα
2009	Το ημερολόγιο ενός τρελού	Δ. Κωνσταντίνου	Μόνικα Βασιλείου
2009	Το ημερολόγιο ενός τρελού	Γ . Μεσσάλας	Γ . Μεσσάλας
2010	Το ημερολόγιο ενός τρελού	Δ. Κωνσταντίνου	Μόνικα Βασιλείου
2010	Το ημερολόγιο ενός τρελού	Γ . Μεσσάλας	Γ . Μεσσάλας
2010	Ο επιθεωρητής	Γ . Μεσσάλας	Γ . Μεσσάλας
2010	Το ημερολόγιο ενός τρελού	Χ. Γαλάνης	Χ. Γαλάνης
2010	Το Παλτό	Θεατρική Ομάδα CARPE DIEM	P. Μοσχοχωρίτη

Εκτός από τον πιο πάνω πίνακα θα πρέπει να σημειώσουμε ότι για το 2011 έχουν ανεβεί ήδη οι παραστάσεις με το έργο *Το Ημερολόγιο ενός τρελού* από τον Μεσσάλα και τη Βασιλείου σε επανάληψη, αλλά και τον Καρά. Επίσης *Η Μύτη* από τον Θίασο του Συνεργείου σε σκηνοθεσία Β. Ανδρέου και έχει προγραμματιστεί για καλοκαιρινή περιοδεία το έργο *Παντρολογήματα* από το θίασο του Θεάτρου Τέχνης σε σκηνοθεσία Γ. Μπέζου και για το χειμώνα *Ο Επιθεωρητής* σε σκηνοθεσία Έλενας Πατρίκιου.

Ο Γκόγκολ σύμφωνα με τον αριθμό των παραστάσεων και τα έργα που έχουν ανεβεί στο ελεύθερο θέατρο θα μπορούσαμε να υποστηρίξουμε ότι αποτελεί μια μόνιμη επιλογή στο ρεπερτόριο των θιάσων στην Ελλάδα. Στατιστικά παρατηρούμε να μηδενίζονται οι παραστάσεις του από τη δικτατορία του Μεταξά μέχρι την

απελευθέρωση, και μάλιστα αυτή η εποχή έχει ως σημεία έναρξης και λήξης δυο παραστάσεις του Κουν με τη Λαϊκή σκηνή και το θέατρο Τέχνης αργότερα. Επίσης στη διάρκεια της δικτατορίας των συνταγματαρχών έχουμε μόνο δύο παραστάσεις του Γκόγκολ. Σε περιόδους με προβλήματα λογοκρισίας προτιμούνται τα *Παντρολογήματα*, ένα έργο κοινωνικής κριτικής με μικρές πολιτικές αναφορές. Μπορούμε ακόμα να παρατηρήσουμε ότι την τελευταία δεκαετία παίζονται ταυτοχρόνως ίδια έργα του Γκόγκολ σε μια χρονιά και έχουμε μεγάλη αύξηση της συχνότητας επιλογής του από τους Θιάσους.

ΠΑΡΑΣΤΑΣΕΙΣ ΤΟΥ ΧΟΥΡΜΟΥΖΗ

Χρονολογία	Τίτλος έργου	Θίασος	Σκηνοθέτης
1836	Ο Λεπρέντης	Α. Σκοντζόπουλου	
1868	Πλούτος παράφρ.	Σ. Καρύδη	
1935	Πλούτος παράφρ.	Κολεγίου Αθηνών	Κάρολος Κουν
1957	Πλούτος παράφρ.	Θέατρο Τέχνης	Κάρολος Κουν
1972	Ο Υπάλληλος	Κολεγίου Αθηνών	
1974	Ο Τυχοδιώκτης	Ελεύθερο Θέατρο	Ομαδική
1976	Ο Υπάλληλος	Θεατρ. Λέσχη Βόλου	
1977	Πλούτος παράφρ	Σ. Ντουφεξή	Σ. Ντουφεξής
1977	Λεπρέντης	Θεάτρου Καισαριανής	Γ. Χριστοφιλάκης
1978	Ο Χαρτοπαίκτης	Παρουσία	Θ. Ζαμάνη
1980	Μαλακώφ	Παρουσία	Θ. Ζαμάνη
1985	Ο Τυχοδιώκτης	ΔΗΠΕΘΕ ΣΕΡΡΩΝ	
1986	Ο Χαρτοπαίκτης	ΔΗΠΕΘΕ	Κ. Νταλιάνης

		ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ	
1986	Ο Υπάλληλος	Νέα Ελληνική Σκηνή	Θ. Καρακατσάνης
1988	Ο Λεπρέντης	ΔΗΠΕΘΕ ΚΟΜΟΤΙΝ.	
1992	Ο Γάμος του Λεπρέντη	Σατιρικό Θέατρο	Δ. Μπεμπεδέλη
1994	Ο Λεπρέντης	ΔΗΠΕΘΕ ΣΕΡΡΩΝ	Θ. Γκόνης
1996	Ο Χαρτοπαίκτης	Θεατρ. Οργ. Κάτω από τη Γέφυρα	Ν. Δαφνής
1996	Πλούτος παράφρ	Λαϊκό Θέατρο Νέας Ερυθραίας	Ν. Μπουσδούκος
1996	Ο Χαρτοπαίκτης	Θεατρ. Οργ. Κάτω από τη Γέφυρα	Ν. Δαφνής
1998	Ο Λεπρέντης	ΔΗΠΕΘΕ ΑΓΡΙΝΙΟΥ	Κ. Φαρμασώνης
1998	Ο Λεπρέντης	ΔΗΠΕΘΕ ΚΟΜΟΤΙΝΗΣ	
1999	Ο Χαρτοπαίκτης	ΔΗΠΕΘΕ ΡΟΥΜΕΛΗΣ	Κ. Μπάκας
2005	Ο Λεπρέντης	ΔΗΠΕΘΕ ΡΟΥΜΕΛΗΣ	Π. Σκουρολιάκος
2006	Ο Λεπρέντης	Θέατρο Νοτίου Αιγαίου	Γ. Χριστοφιλάκης
2008	Ο Λεπρέντης	ΔΗΠΕΘΕ ΣΕΡΡΩΝ	Θ. Γκόνης
2010	Ο Υπάλληλος	Θέατρο Άλεκτον	Κυριακή Σπανού
2010	Ο Τυχοδιώκτης	Θέατρο Εποχή	Β. Παπαβασιλείου

Θα πρέπει να σημειώσουμε ότι για το 2011 έχουν ανεβεί ή προγραμματισθεί παραστάσεις του *Υπάλληλου* από τους σκηνοθέτες Κυρ. Σπανού, Τόνια Σταυροπούλου και Τάσο Νυχά.

Από τον πίνακα παίρνουμε κάποιες σημαντικές πληροφορίες σχετικά με τις παραστάσεις των έργων του Χουρμούζη. Σε ό,τι αφορά την εποχή του, μόνο ο *Λεπρέντης* ανέβηκε μια φορά το 1834 από το θίασο του Σοφοκλή Καρύδη όπως και η παράφραση του *Πλούτου* του Αριστοφάνη.

Ο Κάρολος Κουν είναι ο πρώτος σκηνοθέτης που επιλέγει την παράφραση του *Πλούτου* γιατί θεωρεί το κείμενο κατάλληλο για τον «λαϊκό εξπρεσιονισμό»³⁶¹ που είχε δοκιμάσει τη δεκαετία του 30 στη Λαϊκή Σκηνή, ενώ πολλά στοιχεία τα μετέφερε στον *Πλούτο* του 1957 και στις φημισμένες *Όρνιθες* του 1959. Βέβαια για τον ίδιο λόγο είχαν επιλεγεί στο ρεπερτόριο του Λαϊκού Θεάτρου και τα *Παντρολογήματα* του Γκόγκολ το 1936. Ο Κουν τότε δεν γνώριζε ότι η παράφραση ήταν του Χουρμούζη γιατί μέχρι και τη δεκαετία του 70 ο συγγραφέας της παράφρασης θεωρείτο ανώνυμος.³⁶²

Η μελέτη του πίνακα με τις παραστάσεις του Χουρμούζη αποδεικνύει ότι τα έργα του καθιερώθηκαν πανηγυρικά στο ρεπερτόριο των ελληνικών θεάτρων τη δεκαετία του 70. Αυτό θεωρούμε πως δεν είναι τυχαίο, αφού εκείνη την εποχή λόγω της χούντας και αργότερα της Μεταπολίτευσης υπήρχε ζήτηση από το κοινό για το είδος του θεάτρου το οποίο υπηρετούσε ο Χουρμούζης.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Ο Γκόγκολ και ο Χουρμούζης υπήρξαν δυο συγγραφείς του 19^{ου} αιώνα με πολιτική ευαισθησία και οξεία παρατηρητικότητα στο κοινωνικοπολιτικό γίνεσθαι της εποχής τους. Με πολλά κοινά χαρακτηριστικά όσον αφορά τις επιρροές τους στη θεατρική παιδεία αλλά και με διαφορετική οπτική, προσπάθησαν να αναδείξουν προβλήματα στρεβλώσεις και αγκυλώσεις των πολιτικών συστημάτων σε ό,τι

³⁶¹ Δ. Σπάθης, «Αντοχή στο Χρόνο», στο *Κάρολος Κουν*, εκδ. Τεγόπουλος, Αθήνα χχ, σ.64.

³⁶² Ο Μ. Παπαϊωάννου με πολλά άρθρα του σε εφημερίδες από την δεκαετία του 70 υποστήριξε ότι ο συγγραφέας της παράφρασης του *Πλούτου* ήταν ο Χουρμούζης παρά την άποψη του Γ. Χατζηδάκη ότι συγγραφέας ήταν ο Καρύδης. Επίσης και ο Λιγνάδης είχε διατυπώσει κάποιες επιφυλάξεις. Οι ιστορικοί του θεάτρου σήμερα, θεωρούν τον Χουρμούζη συγγραφέα της παράφρασης. (Μ. Παπαϊωάννου, *Ο Μιχαήλ Χουρμούζης και η νεοελληνική κωμωδία*, εκδ.βιβλιοσυνεργατική, Αθήνα 1991, σ. 93.

αφορούσε τη δημόσια μηχανή δυο διαφορετικών πολιτικών συστημάτων, στον ευρωπαϊκό χώρο του 19^{ου} αιώνα. Ο Γκόγκολ δημιουργεί ένα σχήμα φαρσικής κωμωδίας παρεξηγήσεων από τα δυτικά πρότυπα, το μεταφράζει αριστοτεχνικά σε πολιτική σάτιρα κατά της τσαρικής γραφειοκρατίας, διαμορφώνει τους όρους διεκδίκησης του διακυβεύματος της νεοτερικότητας (εξορθολογισμός της διοίκησης, υγείας παιδείας κτλ.) και τελικά ανάγει το επίκαιρο της εποχής του σε αιώνιο.

Ο Χουρμούζης είναι συνειδητός εκφραστής της ιστορικής στιγμής του λαού του, σατιρίζει με ένα δυτικό, ηθογραφικό και διδακτικό σχήμα,³⁶³ την πολιτική κατάσταση στο πλαίσιο αναζήτησης αξιών στο νεότερο κράτος. Ο τρόπος του είναι παρατακτικός και απλός, όμως αυτό που κάνει το έργο του να ξεχωρίζει είναι το μαχητικό στρατευμένο πολιτικά πνεύμα του, ως απάντηση στη διαστρέβλωση των αξιών. Δεν εξετάζει τα αίτια γίνεται όμως επιθετικός, μονομανής και καυστικός για να κινητοποιήσει το λαό απέναντι στους εξουσιαστές του.

Ο Γκόγκολ είχε από τη μια τη δημιουργική υποστήριξη ενός λογοτεχνικού κινήματος με κέντρο τον μεγάλο Πούσκιν,³⁶⁴ αλλά και τον Ζουκόφσκι και τον Πλετινόφ, και από την άλλη την κατανόηση και αποδοχή καλλιτεχνικών κύκλων, όπως, για παράδειγμα, τον Ακσάκοφ και το μεγάλο κριτικό Μπελίνσκι. Τέλος, στα έργα του χρησιμοποιούσε συχνά ως ηθοποιό τον κορυφαίο Στέπκιν, ενώ συνεχιστές στη δραματική γραφή του τον Οστρόφσκι, τον Τουργκένιεφ και αργότερα τον Τσέχοφ. Κατ' αυτόν τον τρόπο το έργο του από ρωσικό έγινε τελικά οικουμενικό. Στην Ελλάδα ο Γκόγκολ ανέβηκε στη σκηνή από το 1893 και τα έργα του παρακολουθεί συνεχώς το ελληνικό κοινό.

Ο Χουρμούζης στο ελληνικό κράτος μετεπαναστατικά μαζί με τον Καρύδη³⁶⁵ προσπάθησαν να δημιουργήσουν έργα με χαρακτήρα επιθετικό απέναντι στη κοινωνική πραγματικότητα,³⁶⁶ σε ένα περιβάλλον όμως δύσκολο, με εχθρική αντιμετώπιση, τόσο από κριτικούς όσο και από λόγιους, με αποτέλεσμα να περάσουν

³⁶³ Αν και ο Χουρμούζης δεν ήξερε γαλλικά, αυτή την εποχή κυκλοφορούν πολλές μεταφράσεις αλλά και παραφράσεις του Μολιέρου στην Ελλάδα. Έχει προηγηθεί ο *Ταρτούφος* του Κοκκινάκη, ο *Εξηνταβελόνης* του Οικονόμου τα *Κορακιστικά* του Νερουλού και ο *Άσωτος* του Σούτσου. (Κ. Γεωργουσόπουλος, *Κλειδιά και κώδικες θεάτρου*, εκδ. Εστία, Αθήνα 1984, σ.139.

³⁶⁴ D.S. Mirsky, *Ιστορία της Ρώσικης Λογοτεχνίας*, ό.π., σ. 122.

³⁶⁵ Γ. Χατζηδάκης, «Βίοι παράλληλοι Μ. Χουρμούζης και Σ. Καρύδη», περ.Θεατρικά, τ. 19-22, σσ 53-58.

³⁶⁶ Β. Πούχγερ, *Η ιδέα του εθνικού θεάτρου στα Βαλκάνια του 19^{ου} αιώνα*, εκδ Πλέθρον, Αθήνα 1993, σ. 356.

στην αφάνεια για πολλά χρόνια. Άλλωστε στις αρχές του 20^{ου} αιώνα το κοινωνικοπολιτικό σατιρικό θέατρο θα ενταχθεί ως νούμερο στην Αθηναϊκή επιθεώρηση, ένα θεατρικό είδος που θα διατηρηθεί σε όλη τη διάρκεια του αιώνα.³⁶⁷ Το ρεπερτόριο του Εθνικού Θεάτρου με δυσκολία συμπεριλάμβανε έργα του οικουμενικού Γκόγκολ αλλά και πρακτικά απαξίωνε τον Χουρμούζη, επειδή ακριβώς η πολιτική σάτιρα ως είδος δεν έχαιρε της εκτίμησης των εκάστοτε κομματικών διευθυντών του.³⁶⁸

Την περίοδο της χούντας και τα πρώτα χρόνια της Μεταπολίτευσης «η πολιτική είχε διαποτίσει ολόκληρο τον κορμό του ευρωπαϊκού θεάτρου».³⁶⁹ Στην Ελλάδα έρχεται το πολιτικό θέατρο ως ανάγκη του λαού στα πρώτα χρόνια της μεταπολίτευσης. Τότε ανασύρθηκε από την αφάνεια η πολιτική σάτιρα του Χουρμούζη και πύκνωσαν οι παραστάσεις του Γκόγκολ.

Μετά το 1989 η αμηχανία της ευρωπαϊκής αριστεράς έφερε και την υποχώρηση στην πολιτική διάσταση του θεάτρου και την αναχαίτιση των μορφών ενός θεάτρου πολιτικής παρέμβασης και κριτικής. Η πολιτική σάτιρα ως μορφή αυτής της διάστασης, υποχώρησε ενισχύοντας την αποπολιτικοποίηση του θεάτρου. Συνεπώς το θέατρο της πολιτικής³⁷⁰ απέβη το κατεξοχήν πολιτικό θέατρο στο τέλος του αιώνα. Ωστόσο στη νέα δεκαετία μέχρι τις μέρες μας η συνεχής υποχώρηση του πολιτικού παράγοντα έναντι του διεθνούς, παγκοσμιοποιημένου, πανίσχυρου οικονομικού, οδηγεί αναγκαστικά σε μια αλλαγή της ισορροπίας. Στο *Μετά την κρίση* η προφητεία του Αλεν Τουρέν είναι ότι στα χρόνια που έρχονται θα παραπαίουμε ανάμεσα στη καταστροφή και την αναμόρφωση.³⁷¹ Τα πρώτα δείγματα ανόδου της πολιτικής

³⁶⁷ Θ. Χατζηπανταζής, *Η Ελληνική κωμωδία και τα πρότυπά της στο 19^ο αιώνα*, ό.π., σ. 204.

³⁶⁸ Ο Μήτσος Λυγίζος σχετικά αναφέρει: «Ο Ιστορικός Ν. Λάσκαρης που θεωρεί ελάττωμα τη θέση των έργων του Χουρμούζη γιατί «εσατύριζον την επικρατούσαν πολιτικήν κατάσιν εν Ελλάδι την εποχή που εκδόθηκαν» –δεν ξέρω οι κωμωδίες του Αριστοφάνη τι άλλο «εσατύριζον» εχτός των πολιτικών πραγμάτων την εποχή που γράφτηκαν-γίνηκε αυτός ο απολιτικός «ιστορικός» του θεάτρου, Γενικός Διευθυντής στο Εθνικό θέατρο στις κατοχικές ελληνικές κυβερνήσεις». (Μ Λυγίζος, *Το Νεοελληνικό πλάι στο παγκόσμιο θέατρο*, τόμ. Α', εκδ. Δωδώνη, Αθήνα 1980, σ. 43.)

³⁶⁹ Ε. Βαροπούλου, *Το ζωντανό θέατρο*, εκδ Άγρα, Αθήνα 2002, σ. 227.

³⁷⁰ Ο Β. Παπαβασιλείου σε συνέντευξή του με αφορμή την παράσταση του *Ο Τυχοδιώκτης* το 2010 αναφέρει: «Μέσα σε μια καθημερινότητα άθλια, όπου η ενημέρωση σκηνοθετείται και η πολιτική ορολογία παραπέμπει σε κακό θέατρο, μεταπηδήσαμε στο εθνοσωτήριο έτος 2021... Κατ' εμέ, η μετατόπιση στον χρόνο συνιστά μια ντε φάκτο μεγάλη δήλωση αισιοδοξίας» Έφη Μαρίνου «Μην υποτιμάτε τους πληβείους», περ. *Επτά*, εκδ. Κυρ..Ελευθεροτυπίας, 4/7/2010, σ. 18).

³⁷¹ Πάρη Σπίνου, «Υπάρχει ελπίδα» περ. *Επτά*, εκδ. Κυρ.Ελευθεροτυπίας, 30/4/2011, σ. 20.

σάτιρας εμφανίζονται από τους πίνακες στο ελεύθερο θέατρο. Ειδικά σε περιόδους κρίσης, η πολιτική σάτιρα και το πολιτικό θέατρο φαίνεται να προτιμάται από τους θιάσους και το κοινό. Το φαινόμενο αυτό αναδύεται και στη τελευταία διετία κατά την οποία πύκνωσαν οι παραστάσεις των δυο συγγραφέων.

ΕΠΙΛΟΓΟΣ - ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Μετά την απελευθέρωση, την εποχή της Αντιβασιλείας, ο Χουρμούζης με το δημόσιο λόγο του αντιτίθεται σε ένα απόλυτα τυραννικό εξουσιαστικό σύστημα το οποίο είναι έξω από το πολιτικό του όραμα. Ενώ υπηρετεί το σύστημα από διάφορες θέσεις, εντούτοις δε διστάζει να παρουσιάσει την πραγματική κατάσταση που επικρατεί στο ελληνικό κράτος και ως ενεργός πολίτης να παλέψει για αλλαγές σε πρόσωπα και νοοτροπίες. Η συμπύκνωση των κρίσεών του για την κυβέρνηση είναι χαρακτηριστική: τρομοκρατία, δεσποτισμός, σπατάλη των εθνικών πόρων, άδικοι νόμοι και αίσθημα δουλείας των πολιτών. Ο Χουρμούζης στους *Διαλόγους* του είναι καυστικός και αποκαλυπτικός.

Την αντιπολιτευτική του δύναμη –στον Τύπο, στο συγγραφικό του έργο είτε αργότερα στη Βουλή, ως διακεκριμένο μέλος του ελληνικού κοινοβουλίου– επικεντρώνει σε συγκεκριμένα πρόσωπα τα οποία ενσαρκώνουν λανθασμένες πολιτικές και νοοτροπίες. Ο Χουρμούζης πολιτικά προσπαθεί όχι απλώς να αντιπαρατεθεί με αυτά τα πρόσωπα, αλλά να τα εξοντώσει... Είναι πολιτικός που στηρίζει την άποψή του με πάθος και συνεχώς επανέρχεται σε διάφορα πολιτικά και κοινωνικά ζητήματα μέχρι να επιτελέσει το στόχο του. Κεντρικά ζητήματα τα οποία τον απασχολούν είναι δικαιώματα των παλαιών αγωνιστών, η αποκατάσταση των χηρών και των ορφανών της Επανάστασης, το ζήτημα της ληστείας, η παιδεία, η ελευθεροτυπία, οικονομικά θέματα, αλλά και οι βασανισμοί πολιτών από παρακρατικούς.

Ιδεολογικά ο Χουρμούζης είναι ελληνοκεντρικός και οπαδός της Μεγάλης Ιδέας. Οι θέσεις που πηγάζουν από αυτή την ιδεολογική τοποθέτηση φαίνονται ξεκάθαρα στην ομιλία του στη Βουλή, με αφορμή την αυστηρή κριτική του Άγγλου βουλευτή Λαγιάρ κατά της Ελλάδας, καθώς και τη στάση που τηρεί στο μεγάλο θέμα αυτοχθόνων και ετεροχθόνων (*Κρητικά*). Η Μεγάλη Ιδέα λειτούργησε για τον

Χουρμούζη ως μια αίσθηση του «ανήκειν» σε ένα δεδομένο, σταθερό και συνεκτικό κοινωνικό σύνολο, έστω και φαντασιακά, γιατί αυτό ήταν το ζητούμενο εκείνης της εποχής που χαρακτηρίζεται από μια ρευστότητα και συνεχείς ν αναζητήσεις και ανακατατάξεις. Σε αυτό το κοινωνικό σύνολο το οποίο κάθε άλλο παρά συμπαγές ήταν, η ενσωμάτωση όλου του ελληνικού στοιχείου, εντός και εκτός συνόρων μέσω της Μεγάλης Ιδέας, σήμαινε την εδαφική αύξηση του ελληνικού κράτους και την εξίσωσή του προς το έθνος με έναν κυρίαρχο, ομογενοποιημένο ιδεολογικά λαό.³⁷²

Ο Χουρμούζης σε πρώτο επίπεδο θα μπορούσε να χαρακτηριστεί ως φιλομοναρχικός και φιλοοθωνικός, όμως ο ίδιος, όταν ήταν πια στην Κωνσταντινούπολη, ισχυρίστηκε ότι αντιπολιτεύτηκε τον Όθωνα και την Αμαλία όσο ήταν στην Ελλάδα.³⁷³ Ωστόσο όλα αυτά τα χρόνια της παραμονής του στο ελληνικό κράτος θεωρούσε ότι θεσμικά ο θρόνος ήταν σημείο αναφοράς εθνικής συσπείρωσης και απόδοσης δικαιοσύνης, όταν βεβαίως ο βασιλιάς μπορούσε να αντικρίσει μέσα από ένα πέπλο αυλικών και παρατρεχάμενων την ελληνική πραγματικότητα.

Οι επερωτήσεις και οι αγορεύσεις του Χουρμούζη στη διάρκεια της κοινοβουλευτικής του θητείας και ο τρόπος που εγκαταλείπει την Ελλάδα συμβαδίζουν με τους παραπάνω ισχυρισμούς του, αν δεχθούμε και τη ρευστή πολιτική κατάσταση της εν λόγω εποχής. Η στάση του στα κοινά φανερώνει τελικά έναν ενεργό πολίτη με δημοκρατικές ιδέες, κοινωνικές ευαισθησίες και προοδευτικές θέσεις.

Επιστρέφει στην Κωνσταντινούπολη όχι ως ελεύθερος πολίτης ενός νεότερου κράτους που ήταν στην Ελλάδα, αλλά ως υπήκοος της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Αυτό βέβαια δεν είναι ικανό να αλλάξει την πολιτική του ιδεολογία, ωστόσο παρουσιάζει ενδιαφέρον το πώς μεταβάλλεται η πολιτική του πρακτική σε ένα διαφορετικό πολιτικό πλαίσιο. Ο Χουρμούζης παραμένει οπαδός της Μεγάλης Ιδέας και της πολιτικής σκέψης που πηγάζει από αυτήν. Γνωρίζει ότι προέχει η συνοχή του ελληνικού στοιχείου και με κάθε τρόπο προσπαθεί να το κρατήσει ενωμένο με άξονα την αστική τάξη, τη συνειδητοποίησή της, και την ευαισθητοποίησή της απέναντι

³⁷² Βλ. Ε. Hobsbawn, *Έθνη και Εθνικισμός από το 1780 μέχρι σήμερα*, εκδ Καρδαμίτσα, Αθήνα 1990, σ. 34.

³⁷³ Τ. Λιγνάδης, σ. 311.

στα άλυτα κοινωνικά προβλήματα. Έτσι, εστιάζει την κριτική του στο Πατριαρχείο ως πηγή νομιμοποίησης αυτής της ενότητας.

Ακόμα και σε πιο πρακτικά θέματα, όπως η οικονομική ενίσχυση των ελληνικών κοινοτήτων για κοινωφελή έργα και υποδομές, προβάλλει την ανάγκη της αλληλεγγύης και της εθνικής σύμπλευσης. Το κοινωνικό καθήκον υποκρύπτει το εθνικό και μετατρέπει την ανάγκη ενότητας σε δίκτυο ευεργετών στην περιφέρεια του ελληνικού έθνους. Θεωρεί κομβικό σημείο τον εκσυγχρονισμό της αυτοκρατορίας μέσω μεταρρυθμίσεων³⁷⁴ σε διάφορα επίπεδα, γιατί αυτό έχει άμεση σχέση με την οικονομική, κοινωνική και πολιτιστική κατάσταση της ελληνικής κοινότητας.

Από το πρώτο φύλλο της *Αρμονίας* που εκδίδει στην Κωνσταντινούπολη το 1862, παροτρύνει την κυβέρνηση προς αυτή την κατεύθυνση. Όμως, πέρα από την πορεία της κυβέρνησης, σημαντικό πολιτικό ρόλο παίζει το Πατριαρχείο γιατί η «εκκλησία αποτελεί τον κύριο ενοποιητικό θεσμό».³⁷⁵ Ο ρόλος του Πατριάρχη είναι ακόμα πιο περίπλοκος, γιατί, αν το έθνος ορίζεται από τη θρησκεία και η θρησκεία ορίζει το έθνος, τα εκκλησιαστικά ζητήματα εμπλέκονται άμεσα με τα εθνικά.

Η οθωμανική εξουσία, με τις μεταρρυθμίσεις και τελικά την προσπάθεια εκδυτικισμού ως απάντηση στις απαιτήσεις μιας κοινωνίας «πρωτοπόρας»³⁷⁶ σε σχέση με την ίδια, επιβάλλει αλλαγές στη διοίκηση του Πατριαρχείου. Οι αλλαγές αυτές γίνονται αναγκαστικά σε δημοκρατική κατεύθυνση λόγω συμμετοχής της ανερχόμενης αστικής τάξης. Οι παραδοσιακές βάσεις κάθε μέλους της ελληνικής κοινότητας είναι η θρησκεία και η γλώσσα,³⁷⁷ επομένως το Πατριαρχείο είναι το κέντρο της ελληνορθόδοξης κοινότητας με πολλαπλούς ρόλους.

Ο ανώτατος κλήρος καθίσταται αντικείμενο σκληρής κριτικής και αντιπαράθεσης μέσα από δημοσιεύματα αλλά και τα έργα του Χουρμούζη. Όλα αυτά εντάσσονται στην προσπάθειά του για την προώθηση των μεταρρυθμίσεων εν ονόματι του εκδημοκρατισμού, κάτι που θα προκαλέσει μεγάλες αντιπαλότητες. Ως αποτέλεσμα

³⁷⁴ Οι λόγιοι της Κωνσταντινούπολης πίστευαν ότι προϋπόθεση της πνευματικής ακμής αλλά και ευημερίας ήταν η προοπτική επιβίωσης της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας μέσω μεταρρυθμίσεων (Ε. Σκοπετέα, *Το Πρότυπο Βασίλειο και η Μεγάλη Ιδέα*, εκδ. Πολύτυπο, Αθήνα 1988, σ. 311).

³⁷⁵ Ν. Σβορώνος, *Το Ελληνικό Έθνος γένεση και διαμόρφωση του νέου ελληνισμού*, εκδ. Πόλις, Αθήνα 2004, σ. 15.

³⁷⁶ Σ. Αναγνωστοπούλου, *Μικρά Ασία*, ό.π., σ. 20.

³⁷⁷ Ν. Σβορώνος, ό.π., σ. 135.

της πολιτικής του παρέμβασης, θα υποστεί αυστηρή κριτική ακόμα και από πνευματικούς ανθρώπους όπως ήταν ο Γεδεών. Ο τελευταίος με μια άριστη τεχνική στο κείμενό του (*Αποσημειώματα Χρονογράφου*) καταφέρνει να αποδομήσει το πολιτικό και συγγραφικό πορτρέτο του Χουρμούζη στο σύνολό του. Δεν κάνει καμία αναφορά για τη συμμετοχή του συγγραφέα στη διοίκηση του Πατριαρχείου και αποσιωπά κάθε πολιτική εμπλοκή του Χουρμούζη στο ζήτημα της μεταρρύθμισης. Προβάλλει μια σκανδαλοθηρική εκδοχή της οπτικής του Χουρμούζη στα μεγάλα ζητήματα του μιλλέτ, και απονευρώνει έντεχνα κάθε πολιτική και καλλιτεχνική του παρέμβαση.

Ο Χουρμούζης, στον αντίποδα αυτής της οπτικής, περιβάλλει με ένα μανδύα πολιτιστικής προόδου μεγάλα κοινωνικοπολιτικά ζητήματα της εποχής, όπως τη θέση της εργατικής τάξης αλλά και της γυναίκας στην κοινωνία, για να τα εισαγάγει στη διοίκηση ως ζητήματα τα οποία απαιτούν άμεσες λύσεις. Η σύγκριση πολιτισμών με τη μορφή διπόλου «πολιτισμένα ευρωπαϊκά έθνη-βάρβαρη Ανατολή» δεν αφορούν μόνο τεχνολογικές διαφορές αλλά και ένα σχήμα θύματος και θύτη, το οποίο, τουλάχιστον στα μάτια των πνευματικών ανθρώπων της εποχής, παρουσιάζει ορατές σε πρώτη φάση διαφορές σχετικά με τα ήθη, τα έθιμα και τον τρόπο ζωής των λαών. Άλλωστε, με τη Βιομηχανική Επανάσταση θεωρείται πολιτισμός και η πνευματική εξέλιξη μιας κοινωνίας, εκτός από τις υλικές αλλαγές στις υποδομές.³⁷⁸ Ωστόσο, ενώ ο ίδιος αναφέρει ότι η επιλεκτική μεταφορά «θραυσμάτων» πολιτισμού από την Ευρώπη στην Ανατολή δημιουργεί «αλλόκοτον μίγμα ευρωπαϊσμού και ασιατισμού», στα ζητήματα αυτά η οπτική του είναι επιφανειακή, αποσπασματική και προτείνει ως ζητούμενο μια μάλλον χριστιανική ηθική αντιμετώπιση, μέσω της κοινωνικής αλληλεγγύης του αδύναμου κρίκου της κοινωνικής διαστρωμάτωσης.

Ο Σβορώνος θεωρεί ότι η Μεγάλη Ιδέα, κηρύσσοντας την ανασύσταση της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας, παραμορφώνει τις εθνικές διεκδικήσεις.³⁷⁹ Όμως για την επίτευξη αυτού του σκοπού και στο πλαίσιο μιας εθνικής ενότητας και ομοιογένειας παραμορφώνονται και τα πραγματικά αιτήματα και οι διεκδικήσεις της εργατικής

³⁷⁸ Ν. Μπούμπαρης, «Εισαγωγή», στο *Πολιτισμική θεωρία*, Ρ. Smith, εκδ. Κριτική, Αθήνα 2006, σ. 26.

³⁷⁹ Ν. Σβορώνος, *Το Ελληνικό Έθνος γένεση και διαμόρφωση του νέου Ελληνισμού*, εκδ. Πόλις, Αθήνα 2004, σ. 109.

τάξης, καθώς και τα δικαιώματα των γυναικών σε ίσες ευκαιρίες όσον αφορά την παιδεία και την κοινωνία.

Ο Χουρμούζης καταρχάς αποδέχεται και εκθέτει το γεγονός ότι η κοινωνική θέση της γυναίκας στην αυτοκρατορία περιορίζεται σε ένα πλαίσιο και λειτουργία ημιελευθερίας. Από την άλλη όμως το αποδίδει σε «φυσική» και εγγενή αδυναμία, υιοθετώντας έτσι μια συντηρητική θέση. Αποδέχεται και παρουσιάζει τη δεινή οικονομική κατάσταση της εργατικής τάξης, ωστόσο αποκρύπτει τις σύγχρονες ευρωπαϊκές διεκδικήσεις των εργατών και προτείνει ένα σύστημα αυτασφάλισης παρηγορητικού χαρακτήρα. Βέβαια, θα πρέπει να σημειωθεί ότι όταν μιλά για τους συνεταιρισμούς της αστικής τάξης και τη μετατροπή του εμπορικού κεφαλαίου σε βιομηχανικό, μεταφέρει και περιγράφει με θαυμαστή λεπτομερειακότητα το ευρωπαϊκό μοντέλο ανάπτυξης.

Ο Χουρμούζης στην Κωνσταντινούπολη μεταφέρει την πολιτική του εμπειρία και ιδεολογία που χτίστηκε με συνεχείς αγώνες από τα πρώτα χρόνια της απελευθέρωσης του ελληνικού νεότερου εθνικού κράτους. Βρίσκεται σε μια περιοχή έντονων και καταλυτικών ζυμώσεων, όπου ως μόνη ασφαλής λύση φαντάζει η ισχυροποίηση της ελληνικής κοινότητας, στο πλαίσιο μιας μεταρρυθμισμένης Οθωμανικής Αυτοκρατορίας.³⁸⁰ Στα τέλη του 17^{ου} αιώνα ο Γάλλος περιηγητής Σαρντέν έλεγε ότι Ασία σημαίνει αδράνεια, ενώ η Ευρώπη είναι ένας κόσμος που διαρκώς αλλάζει.³⁸¹ Ωστόσο στα τέλη του 19^{ου} αιώνα η Οθωμανική Αυτοκρατορία δείχνει να περνά σε μια φάση διαρκών αλλαγών. Όμως, ενώ ο Χουρμούζης είναι υπέρ των αλλαγών με ευρωπαϊκή προοπτική, τόσο στα εκκλησιαστικά ζητήματα, όσο και στην οθωμανική διοίκηση, ανησυχεί μήπως η αποδόμηση του παραδοσιακού συστήματος αξιών οδηγήσει στη διάλυση. Πιστεύει, επιπλέον, ότι η αναφομοίωτη εισβολή ξένων τρόπων και ηθών απειλεί την υπό διαμόρφωση ταυτότητα του ελληνισμού, πράγμα που εγκυμονεί κινδύνους αλλοίωσης του ιστορικού περιεχομένου του και, κατ' επέκταση, παραμόρφωσης των θεμελιωδών εθνικών χαρακτηριστικών.

³⁸⁰ «Η περίοδος του Τανζιμάτ θα πρέπει να θεωρηθεί ως μια σημαντική αρχή στο θέμα των δικαιωμάτων των υπηκόων, σε τρία στάδια: η κατάργηση της δουλείας, η κατοχύρωση της ισότητας ανάμεσα σε μουσουλμάνους και μη μουσουλμάνους υπηκόους και οι προσπάθειες προστασίας της ζωής της ασφάλειας, της περιουσίας και της αξιοπρέπειας των κυβερνωμένων» (I. Ortaylı, *Ο πιο μακρύς αιώνας της αυτοκρατορίας, ο οθωμανικός 19^{ος} αιώνας η πορεία προς τον εκσυγχρονισμό*, σ 161).

³⁸¹ Στο ίδιο, σ. 16.

Αντιλαμβάνεται ότι: «η Ανατολή ανάγεται σε ιδιαιτερότητα, και η ιστορία της καταντάει ένα συνονθύλευμα πραγματικών αλλά και μεταφυσικών ή μυθοποιημένων παραγόντων, που δρουν ερήμην της περιοχής και του κόσμου της».³⁸² Ως εκ τούτου, απέναντι σε ζητήματα περίπλοκα της εποχής, υιοθετεί μια πολιτική θέση και κοινωνική κριτική συντηρητικής κατεύθυνσης, η οποία προϋποθέτει τη χριστιανική ηθική, μιας και διακατέχεται από την αγωνία της διάσπασης του εθνικού μετώπου. Τα όποια προοδευτικά βήματα και οι κοινωνικές αλλαγές πρέπει να γίνονται σύμφωνα με τις επιταγές της εθνικής ιδεολογίας, η οποία τίθεται τελικά πάνω από ταξικά και ατομικά συμφέροντα.

Η επικρατούσα άποψη ότι ο Χουρμούζης, επιστρέφοντας στην αυτοκρατορία, ασχολείται, λόγω βαθύτατης θρησκευτικής προσήλωσης, με εκκλησιαστικά ζητήματα και με «άσφαιρη» κοινωνική σάτιρα, όπως δείξαμε, είναι εντελώς λανθασμένη. Το Πατριαρχείο είναι ο κεντρικός πόλος άσκησης πολιτικής εξουσίας στο ελληνικό μιλλέτ και επιπροσθέτως μέσω των μεταρρυθμίσεων διακυβεύονται πολιτικά, οικονομικά και κοινωνικά συμφέροντα. Αν και το πολιτικό πλαίσιο της αυτοκρατορίας είναι τελείως διαφορετικό από αυτό της νεοτερικής Ελλάδας, ο Χουρμούζης μέσω της εφημερίδας του, αλλά και της συμμετοχής του στη διοίκηση του Πατριαρχείου, με την κριτική του και την εμμονή του στις μεταρρυθμίσεις, επιλέγει μια στάση υπεύθυνης πολιτικής παρέμβασης και μετωπικής αντιπαράθεσης με τους κληρικούς.

Ο Χουρμούζης, από κοινωνιολογική άποψη, εντάσσεται στους εργάτες τού εμείς και του «Όλου»,³⁸³ δηλαδή υποστηρίζει την αναγκαιότητα μιας κοινωνικής σύγκλησης και ομοιογένειας που θα οδηγήσει στην αποκρυστάλλωση της εθνικής ταυτότητας όλων των Ελλήνων του 19^{ου} αιώνα, πέρα από τα ασφυκτικά γεωγραφικά σύνορα του νεοτερικού ελληνικού κράτους, στο πλαίσιο της εθνικιστικής του ιδεολογίας.

Σε ό,τι αφορά το καλλιτεχνικό του έργο, αντιμετώπισε με έντονη κριτική διάθεση την προσπάθεια εξευρωπαϊσμού της ηγετικής τάξης της πρωτεύουσας της χώρας από τα πρώτα της βήματα, δηλαδή από το 1834. Ως εργαλεία του χρησιμοποίησε τον κομπορμιστικό μολιερισμό, την ανατρεπτική ρομαντική σάτιρα, την ηθογραφία και

³⁸² Σ. Αναγνωστοπούλου, *Μικρά Ασία*, ό.π., σ. 14.

³⁸³ Κ. Τσουκαλάς, *Η επινόηση της ετερότητας*, ό.π., σ. 26.

τον πολιτικό λίβελο. Μετά τον *Λεπρέντη*, καθαρά μολιερικό έργο, που ήταν κωμωδία τετράπρακτη σε πρόζα με αναφορά στις κωμικές περιπέτειες ενός ανεπιθύμητου γαμπρού και προβληματική πλοκή, έγραψε τον *Τυχοδιώκτη*. Με το συγκεκριμένο έργο στράφηκε στην πολιτική σάτιρα και έτσι ο Χουρμούζης διακρίθηκε για το σατιρικό του μένος ως πράξη αντίστασης κατά της βαυαροκρατίας. Στην ουσία ο *Τυχοδιώκτης* αποτέλεσε λίβελο κατά του στρατηγού Χάιντεκ³⁸⁴ ανίκανου και ιδιοτελή, κατά τον Χουρμούζη, ο οποίος θα μπορούσε να συγκριθεί με το λίβελο που είχε συνθέσει πριν από πενήντα χρόνια ο Γεώργιος Σούτσος για τον πολιτικό Αλέξανδρο Μαυροκορδάτο.³⁸⁵ Δύο χρόνια αργότερα, το 1836, με τον *Υπάλληλο*, επιδιώκει να διαπομπεύσει την τάξη των κρατικοδίαιτων υπαλλήλων του ελληνικού δημοσίου που είχαν αναπτυχθεί γύρω από τη διοίκηση των Βαυαρών του Όθωνα. Σημειωτέον την ίδια χρονιά ο Γκόγκολ παρουσιάζει το έργο του *Ο Επιθεωρητής*.

Οι δύο συγγραφείς είχαν διαφορετικές καταβολές, ευγενική καταγωγή³⁸⁶ ο Γκόγκολ και λαϊκή ο Χουρμούζης, άνθρωπος από την περιφέρεια ο πρώτος, ενώ ο δεύτερος από το κέντρο της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, την Κωνσταντινούπολη. Πρόβαλλαν και οι δύο την ιδιότητα του ενεργού πολίτη, μια έννοια που βρίσκεται υπό διαμόρφωση στον εν λόγω αιώνα. Ένα άλλο κοινό σημείο μεταξύ τους είναι ότι και οι δυο υπηρέτησαν σε υπεύθυνες θέσεις στη δημόσια μηχανή των κρατών τους, άρα γνώριζαν τα όποια προβλήματα εκ των έσω και όχι ως αντανάκλαση. Οι δυο συγγραφείς, όπως συμπεραίνουμε με σχετική ευκολία, αναφέρονται σε κοινωνικοπολιτικά ζητήματα που απασχόλησαν τις αντίστοιχες κοινωνίες τους στα μέσα περίπου του 19^{ου} αιώνα και τα οποία παρουσιάζουν αρκετές ομοιότητες.

³⁸⁴ «Ο Χάιντεκ ήταν το μοναδικό από τα μέλη της αντιβασιλείας που απολάμβανε της πλήρους εμπιστοσύνης του βαυαρού βασιλιά. Ο μόνος τομέας ευθύνης του φιλέλληνα αξιωματικού ήταν η οργάνωση του στρατού. Παρόλα αυτά ήταν ο πρώτος που εμπλέχθηκε στις εσωτερικές πολιτικές αντιπαραθέσεις, λόγω της προηγούμενης επιτόπιας εμπειρίας του, και ειδικότερα λόγω των σχέσεων του με στελέχη του φιλορωσικού κόμματος των *Ναπαίων*. Άλλωστε η Ρωσία ήταν εκείνη από τις Μεγάλες Δυνάμεις που υποστήριζε τον διορισμό του» (Σ. Παπαγεωργίου, *Από το Γένος στο Έθνος η θεμελίωση του Ελληνικού Κράτους 1821-1862*, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα 2004, σ. 312).

³⁸⁵ Θόδωρος Χατζηπανταζής, «Η εμφάνιση της πανελλήνιας κωμωδίας», στο *Η ελληνική κωμωδία και τα πρότυπά της στο 19^ο αιώνα*, ό.π., σ. 41.

³⁸⁶ «Στη Ρωσία του 19^{ου} αι. οι λαϊκές μάζες δεν είχαν πρόσβαση στο πολιτισμικό κεκτημένο λόγω κυρίως του μεγάλου ποσοστού αναλφαριθμητισμού και υπήρχαν έντονες κοινωνικές και εκπαιδευτικές ανισότητες. Η ίδια η κυβέρνηση δημιουργούσε εμπόδια στη πρόσβαση των λαϊκών μαζών στην ανώτερη εκπαίδευση έτσι το Δημόσιο στελεχωνόταν από άτομα ευγενικής καταγωγής που είχαν άμεση πρόσβαση στην εκπαίδευση». (Μ. Δαφέρμος, «Πανεπιστήμιο επιστήμη και κοινωνικός μετασχηματισμός στην ΕΣΣΔ», Πρακτικά 4^{ου} Επιστ. Συνεδρίου για την εκπαίδευση, Πάτρα 6/8/2006.)

Ο Γκόγκολ και ο Χουρμούζης υπήρξαν δυο συγγραφείς του 19^{ου} αιώνα με ιδιαίτερη πολιτική ευαισθησία και οξεία κριτική ματιά στο κοινωνικοπολιτικό γίνεσθαι της εποχής τους. Με πολλά κοινά χαρακτηριστικά όσον αφορά τις επιρροές τους στη θεατρική παιδεία αλλά και με διαφορετική οπτική, προσπάθησαν να αναδείξουν προβλήματα, στρεβλώσεις και αγκυλώσεις των πολιτικών συστημάτων σε ό,τι αφορά τη δημόσια μηχανή δύο διαφορετικών πολιτικών συστημάτων, στον ευρωπαϊκό χώρο του 19^{ου} αιώνα.

Ο Γκόγκολ δημιουργεί ένα σχήμα φαρσικής κωμωδίας παρεξηγήσεων από τα δυτικά πρότυπα, το μεταφράζει αριστοτεχνικά σε πολιτική σάτιρα κατά της τσαρικής γραφειοκρατίας, διαμορφώνει τους όρους διεκδίκησης του διακυβεύματος της νεοτερικότητας (εξορθολογισμός της διοίκησης, υγείας παιδείας κτλ.) και τελικά ανάγει το επίκαιρο της εποχής του σε αιώνιο.

Ο Χουρμούζης, από την άλλη, είναι συνειδητός εκφραστής της ιστορικής στιγμής του λαού του, σατιρίζει με ένα δυτικό, ηθογραφικό και διδακτικό σχήμα³⁸⁷ την πολιτική κατάσταση στο πλαίσιο αναζήτησης αξιών στο νεοτερικό κράτος. Ο τρόπος του είναι παρατακτικός και απλός, όμως αυτό που κάνει το έργο του να ξεχωρίζει είναι το μαχητικό, στρατευμένο πολιτικά πνεύμα του, ως απάντηση στη γενική διαστρέβλωση των αξιών. Μολονότι δεν εξετάζει τα αίτια, γίνεται επιθετικός, μονομανής και καυστικός για να κινητοποιήσει το λαό απέναντι στους εξουσιαστές του. Ωστόσο ο Χουρμούζης ελίσσεται στα όρια ανοχής του συστήματος και κατορθώνει να επιβιώσει σε δυο διαφορετικά πολιτικά πλαίσια: στην Αθήνα και την Κωνσταντινούπολη. Ο Γκόγκολ, ο Πούσκιν αλλά και πολλοί Ρώσοι διανοούμενοι εξοντώθηκαν από το πολιτικό σύστημα της χώρας τους γιατί επέμεναν να αποφύγουν οποιονδήποτε πολιτικό ελιγμό. Το έργο τους έβρισκε άμεση ανταπόκριση στο κοινό, με αποτέλεσμα να στοχοποιηθούν από την εξουσία ως απειλή για το ισχύον διεφθαρμένο πολιτικό σύστημα.

Όμως θα πρέπει να υπογραμμίσουμε ότι ο Γκόγκολ είχε από τη μια τη δημιουργική υποστήριξη ενός λογοτεχνικού κινήματος με κέντρο τον μεγάλο Πούσκιν,³⁸⁸ αλλά

³⁸⁷ Αν και ο Χουρμούζης δεν ήξερε γαλλικά, αυτή την εποχή κυκλοφορούν πολλές μεταφράσεις αλλά και παραφράσεις του Μολιέρου στην Ελλάδα. Έχει προηγηθεί ο *Ταρτούφος* του Κοκκινάκη, ο *Εξηταβελόνης* του Οικονόμου τα *Κορακιστικά* του Νερουλού και ο *Άσωτος* του Σούτσου. (Κ. Γεωργουσόπουλος, *Κλειδιά και κώδικες θεάτρου*, εκδ. Εστία, Αθήνα 1984, σ.139.

³⁸⁸ D.S. Mirsky, *Ιστορία της Ρώσικης Λογοτεχνίας*, ό.π., σ. 122.

και τον Ζουκόφσκι και τον Πλετνιόφ, και από την άλλη την κατανόηση και αποδοχή καλλιτεχνικών κύκλων, όπως, για παράδειγμα, τον Ακσάκοφ και το μεγάλο κριτικό Μπελίνσκι. Τέλος, στα έργα του χρησιμοποιούσε συχνά ως ηθοποιό τον κορυφαίο Στέπκιν, ενώ συνεχιστές στη δραματική γραφή του τον Οστρόφσκι, τον Τουργκένιεφ και αργότερα τον Τσέχοφ. Κατ' αυτόν τον τρόπο το έργο του από ρωσικό έγινε τελικά οικουμενικό. Στην Ελλάδα έργο του Γκόγκολ ανέβηκε στη σκηνή για πρώτη φορά το 1893 και από τότε τα έργα του ελκύουν το ενδιαφέρον του ελληνικού κοινού.

Ο Χουρμούζης στη μετεπαναστατική περίοδο μαζί με τον Καρύδη,³⁸⁹ χωρίς καμία υποστήριξη από τη διανοήση της εποχής τους, επιχείρησαν να δημιουργήσουν έργα με χαρακτήρα πολιτικό και έντονα κριτικό τόνο απέναντι στην κοινωνική συμβατικότητα.³⁹⁰

Το ρεπερτόριο του Εθνικού Θεάτρου με δυσκολία συμπεριλάμβανε έργα του οικουμενικού Γκόγκολ αλλά και πρακτικά απαξίωνε τον Χουρμούζη, επειδή ακριβώς η πολιτική σάτιρα ως είδος δεν έχαιρε της εκτίμησης των εκάστοτε κομματικών διευθυντών του.³⁹¹

Κορυφαία στιγμή του Χουρμούζη η παράφραση του *Πλούτου* του Αριστοφάνη (1863). Κανένας δεν αμφισβήτησε την αξία της παράφρασης σε δραματικό επίπεδο και σκηνικά ο Αριστοφάνης εμφανίζεται για πρώτη φορά στο νέο ελληνικό κράτος από το θίασο του Σοφοκλή Καρύδη, το 1868, στην παράφραση του Χουρμούζη. Ένα έργο το οποίο δραματικά θεωρείται προβληματικό και δύσκολο να αποδοθεί, μιας και σηματοδοτεί τη μετάβαση από την αρχαία προς τη μέση και τη νέα κωμωδία (όπου παρατηρείται η απουσία χορού και επίκαιρου επώνυμου πολιτικού σχολίου).³⁹² Η αξία της παράφρασης αυτής υπογραμμίζεται από το γεγονός ότι ο Κάρολος Κουν, χωρίς να γνωρίζει το όνομα του συγγραφέα, την ανέβασε για πρώτη φορά το 1936 με

³⁸⁹ Γ. Χατζηδάκης, «Βίοι παράλληλοι Μ. Χουρμούζη και Σ. Καρύδη», περ. *Θεατρικά*, τχ. 19-22, σσ 53-58.

³⁹⁰ Β. Πούχγερ, *Η ιδέα του εθνικού θεάτρου στα Βαλκάνια του 19^{ου} αιώνα*, εκδ. Πλέθρον, Αθήνα, 1993, σ. 356.

³⁹¹ Ο Μήτσος Λυγίζος σχετικά αναφέρει: «Ο Ιστορικός Ν. Λάσκαρης που θεωρεί ελάττωμα τη θέση των έργων του Χουρμούζη γιατί «εσατύριζον την επικρατούσαν πολιτικήν κατάσιν εν Ελλάδι την εποχή που εκδόθηκαν» –δεν ξέρω οι κωμωδίες του Αριστοφάνη τι άλλο «εσατύριζον» εκτός των πολιτικών πραγμάτων την εποχή που γράφτηκαν-γίνηκε αυτός ο απολιτικός «ιστορικός» του θεάτρου, Γενικός Διευθυντής στο Εθνικό θέατρο στις κατοχικές ελληνικές κυβερνήσεις». (Μ Λυγίζος, *Το Νεοελληνικό πλάι στο παγκόσμιο θέατρο*, τόμ. Α', εκδ. Δωδώνη, Αθήνα, 1980, σ. 43.)

³⁹² Κ. Γεωργουσόπουλος, *Το νήμα της στάθμης*, εκδ. Καστανιώτη, Αθήνα, 1996, σ. 154.

το θίασο του Κολλεγίου Αθηνών και αργότερα με το Θέατρο Τέχνης το 1957. Η επιλογή της παράφρασης έγινε γιατί τα έργα του Χουρμούζη ανταποκρίνονταν αισθητικά στο «Λαϊκό εξπρεσιονισμό» του Κουν, υλοποιώντας μια αντίληψη λαϊκότητας χωρίς λαϊκισμό την οποία δοκίμασε με επιτυχία στη δεκαετία του 1930, έτσι ώστε να κάνει γνωστό το πραγματικό θέατρο στα ευρύτατα κοινωνικά στρώματα του κοινού.³⁹³

Ο συγγραφέας στην Κωνσταντινούπολη, μέσω ενός λαϊκού θεατρικού λόγου, προσπαθεί να κατασκευάσει μια γέφυρα της αστικής τάξης με τα λαϊκά στρώματα σατιρίζοντας τους αστούς. Τα έργα αυτά, αν και δεν παραστάθηκαν, διαβάστηκαν σε συνέχειες στις εφημερίδες ή σε βιβλία και απευθύνονται περισσότερο στον αναγνώστη παρά στο θεατή μιας παράστασης. Η ίδια προσπάθεια παρατηρείται και από τους Οθωμανούς στο πλαίσιο της μεταρρύθμισης. Με την εισαγωγή νέων μορφών τέχνης, δηλαδή του δράματος και του μυθιστορήματος, προσπαθούσαν να προπαγανδίσουν μια νέα μορφή σχέσεων των φύλων με κατάργηση των πολλαπλών γάμων ή να καταδείξουν τα πλεονεκτήματα της συγκατάβασης των μελλοντικών συζύγων προς ένα αυστηρά διδακτικό πλαίσιο της τέχνης.³⁹⁴

Οι δύο κωμωδίες που έγραψε ο Χουρμούζης μετά την επιστροφή του στην Κωνσταντινούπολη, *Μαλακώφ* (1865) και *Οψίπλουτος* (1878), παρουσιάζουν πολλές ομοιότητες μεταξύ τους, τόσο θεματικά όσο και δραματουργικά. Υπάρχουν λεπτομερείς αναφορές από καταστάσεις και περιστατικά της καθημερινής κοινωνικής ζωής της Κωνσταντινούπολης του 19^{ου} αιώνα. Σε ό,τι αφορά τη θεματική, ο Χουρμούζης εστιάζει στο φαινόμενο του νεοπλουτισμού της ελληνικής αστικής τάξης. Κατά το συγγραφέα, ο νεοπλουτισμός ευθύνεται για το μιμητισμό αλλά και τον πιθηκισμό των δυτικών ηθών και εθίμων από τους αστούς, φαινόμενα τα οποία τείνουν να πάρουν ανεξέλεγκτες διαστάσεις και παρουσιάζονται ως κοινωνική επιδημία, ειδικά στην Κωνσταντινούπολη.

Η αστική τάξη με την αποδοχή της δυτικής κουλτούρας κινδύνευε να αποκοπεί και να απομονωθεί από τα κατώτερα λαϊκά στρώματα, και αυτό βέβαια δεν ίσχυε μόνο για την ελληνική κοινότητα. Με την *Παρωδική Μικρογραφία Μυθιστορημάτων* ο συγγραφέας στρέφει τα βέλη του στο ευρωπαϊκό μυθιστόρημα. Μιμείται

³⁹³ Δ. Σπάθης, «Αντοχή στο Χρόνο», στο *Κάρολος Κουν 1908-1987*, εκδ. Χ.Κ.Τεγόπουλος, χχ.

³⁹⁴ Suraia Faroghi, *Κουλτούρα και καθημερινή ζωή στην Οθωμανική αυτοκρατορία*, ό.π., σ. 319.

αφηγηματικά την τεχνική του μυθιστορήματος και κατ' ουσίαν παρουσιάζει μια ανθολογία της κοινωνικής κριτικής από τα έργα του, τα οποία αφορούν την αστική τάξη της εποχής του. Άλλωστε και οι Οθωμανοί συγγραφείς, στο τελευταίο τέταρτο του 19^{ου} αιώνα, ασχολήθηκαν με το μυθιστόρημα και αντιπαρατέθηκαν στη γαλλική αφηγηματική τέχνη της περιόδου και ιδιαίτερα στα μυθιστορήματα του Ζολά.³⁹⁵

Η στάση των τριών ιστορικών του νεοελληνικού θεάτρου, Ν. Λάσκαρη (τομ. Α'-Β', Αθήνα 1938-9), Γ. Σιδέρη (τόμ. Α', Αθήνα 1951) και του Μ. Βάλσα (Le Theatre Grec Moderne de 1453 a 1900, Berlin 1960), απέναντι στον Χουρμούζη θα λέγαμε ότι αποτέλεσε τη συνέχεια μιας παράδοσης απαξίωσης η οποία έχει ως αφετηρία από τις απόψεις του Γεδεών. Με αποτέλεσμα να καταδικαστεί στην αφάνεια για περίπου έναν αιώνα ολόκληρο το συγγραφικό δραματουργικό έργο του Χουρμούζη. Βεβαίως, υπάρχουν μικρές αποκλίσεις στην αξιολόγηση των έργων του και αυτές οφείλονται στη χρήση της άψογης δημοτικής γλώσσας εκ μέρους του συγγραφέα, αλλά πέραν αυτής τα κείμενά του απαξιώνονται σε όλα τα επίπεδα της δραματουργικής τεχνικής.

Η χωρίς παρεκκλίσεις παρακολούθηση των συμβατικών σχημάτων της εθνικής ιστοριογραφίας και λογοτεχνίας παγίδευσε τους συγγραφείς σε ό,τι αφορά την ταξινόμηση, αξιολόγηση και παρουσίαση του υλικού των πηγών τους, κι αυτό γιατί προσπάθησαν να το εντάξουν στο εθνικό πλαίσιο, μιας και θεωρούσαν ότι μέσω ενός πλέγματος σημασιών και αξιών θα μπορούσαν να συνεισφέρουν στην αποκρυστάλλωση της εθνικής ταυτότητας.³⁹⁶ Με βάση αυτή τη λογική της «εθνικής συνεισφοράς», αγνοήθηκαν έργα και υποτιμήθηκαν συγγραφείς, επειδή ζητούμενο έγινε «η μεγαλοϊδεατική διακήρυξη της ικανότητας των Νεοελλήνων να επικοινωνούν αυτομάτως και αυτοφυώς με το ένδοξο παρελθόν».³⁹⁷

Μετά από πολλά χρόνια και κάτω από τις ιδιαίτερες πολιτικές συνθήκες της Μεταπολίτευσης, ως κομβικού σημείου της πορείας του νεοελληνικού θεάτρου, ο Χουρμούζης, μέσω της σκηνικής παρουσίασης των έργων του από νέους δημιουργούς (Ελεύθερο Θέατρο), πήρε τη θέση του σπουδαιότερου θεατρικού συγγραφέα της μετεπαναστατικής περιόδου. Η επανεμφάνιση του Χουρμούζη εκείνη

³⁹⁵ Suraia Faroghi, ό.π., σ. 336.

³⁹⁶ Β. Αποστολίδου, ό.π., σ. 26.

³⁹⁷ Έλενα Πατρίκιου, «Τα ανομολόγητα Δάνεια», στον τόμο *Πρακτικά Α' Πανελληνίου Θεατρολογικού Συνεδρίου, Το Ελληνικό Θέατρο από τον 17^ο στον 20^ο αιώνα*, Αθήνα 17-20.12.1998, Επιμ. Ιωσ. Βιβιάκης, Τμήμα Θεατρικών Σπουδών, Εκδόσεις Ergo, Αθήνα, 2002, σ. 163.

την περίοδο δεν μπορεί να αποδοθεί έξω από το πολιτικό πλαίσιο της εποχής. Το έργο του είναι σάτιρα οξύτατη, επιθετική, κοινωνικοπολιτική, στα όρια του λιβέλου, και προβάλλει με πάθος το αίτημα της αντίστασης σε καθεστώτα καταπιεστικά και αντιλαϊκά. «Ένα προσωπικό πάθος ως προϊόντος της Ιστορίας, με αφορμή είτε το τοπικό φαινόμενο είτε την προσωπική εμπλοκή στη συλλογική μοίρα».³⁹⁸

Ένα ερώτημα που θα απαντηθεί σε βάθος χρόνου είναι αν το τέλος της περιόδου της Μεταπολίτευσης και της οικονομικής χρεοκοπίας της Ελλάδας σηματοδοτεί στροφή στο πολιτικό θέατρο ανάλογη με αυτήν της δεκαετίας του 1970. Τα στοιχεία (σύμφωνα με τους πίνακες των παραστάσεων του Γκόγκολ και του Χουρμούζη που παρουσιάσαμε έως το 2011) αποτυπώνουν μια σαφή ένδειξη σε αυτή την κατεύθυνση. Ειδικά σε περιόδους κρίσης, η πολιτική σάτιρα και το πολιτικό θέατρο φαίνεται να προτιμώνται από τους θιάσους και το κοινό. Όταν το κοινό χάνει τον πολιτικό του λόγο, άρα και τη μαγεία της θεατρικότητας αυτού του λόγου, τότε αναζητά τον πραγματικό χώρο του πολιτικού συστήματος φαίνεται στο φανταστικό χώρο της σκηνής του θεάτρου. Δηλαδή, όταν οι πολιτικοί δεν τολμούν να συμπεριλαμβάνουν στην οπτική τους τα υπόγεια ρεύματα που επηρεάζουν και αλλάζουν την όψη της κοινωνίας, επειδή ακριβώς αγωνιούν να ανταποκρίνονται στα ρεαλιστικά ζητήματα της εκάστοτε σκληρής πραγματικότητας, το θέατρο, υπό τις συνθήκες αυτής της «αντιλογίας», έχει τη δυνατότητα να παρουσιάζει αυτά τα ρεύματα στη σκηνή.

Η σύγκρουση μέσω του διαλόγου είναι θεμελιακό στοιχείο του θεάτρου, όπως και της πολιτικής. Το θέατρο ως αντίλογος της πολιτικής παρουσιάζει αυτή τη σύγκρουση και την κάνει συνειδητή στο κοινό, επιτελώντας μια λειτουργία που αποβλέπει στην κοινωνική «σύσκεψη» και «συνομιλία» ως θεμελιώδεις λειτουργίες της απολεσμένης συλλογικότητας. Άλλωστε ο Χουρμούζης στο θεάτρό του αξίωνε το απόλυτο μέσω του σχετικού, ενώ στην πολιτική ολίσθαινε στο σχετικό εν ονόματι του απόλυτου.

³⁹⁸ Π. Μαυρομούστακος, *Αντί Κριτικής*, εκδ. Καστανιώτη, Αθήνα, 2006, σ. 146.

Βιβλιογραφία

Ανδρεάδης Γιάγκος., *Από τον Αισχύλο στο Μπρεχτ όλος ο κόσμος μια σκηνή*, εκδ. Τόπος, Αθήνα 2009.

Αλεξανδροπούλου Σόνια Ιλίνσκαγια, «Ενας ρομαντικός ήρωας της εποχής του 200 χρόνια από την γέννηση του Πούσκιν», εφημ. Το Βήμα, 5/9/1999.

Αναγνωστοπούλου Σία, *Μικρά Ασία 19^{ος} – 1919 οι Ελληνορθόδοξες κοινότητες από το μιλλέτ των Ρωμιών στο Ελληνικό Έθνος*, εκδ. Ελληνικά γράμματα, Αθήνα 1998.

Αποστολίδου Βενετία, «Η συγκρότηση και οι σημασίες της Έθνικής Λογοτεχνίας» στον τόμο πρακτικά επιστημονικού συμποσίου, *Έθνος- Κράτος-Εθνικισμός*, Αθήνα 21-22 .1.1994.

Ασδραχάς Σπύρος, «Εισαγωγή», στο βιβλίο *Το Ελληνικό Έθνος γένεση και διαμόρφωση του Νέου Ελληνισμού*, Ν. Σβορώνος, εκδ. Πόλις, Αθήνα 2004.

Βακαλόπουλος Απόστολος, *Νέα Ελληνική Ιστορία 1204 – 1985*, εκδ. Βάνιας, Θεσσαλονίκη, 1987.

Μ. Βάλσας, *Το νεοελληνικό θέατρο από το 1453 έως το 1900*, μτφ Χ. Μπακονικόλα, εκδ. ειρμός, Αθήνα 1994.

Βαροπούλου Ελένη, «Ρωσικές εκλάμψεις», στο *Το θέατρο στην Ελλάδα*, εκδ. Άγρα, Αθήνα 2009.

Βαροπούλου Ελένη, *Το ζωντανό θέατρο*, εκδ Άγρα, Αθήνα 2002.

Βαροπούλου Ελένη, *Το θέατρο στην Ελλάδα η Παράδοση του καινούργιου 1974-2006*, τόμ. Α', εκδ. Άγρα, Αθήνα 2009.

Βασιλείου Αρετή, *Εκσυγχρονισμός ή Παράδοση; Το θέατρο πρόζας στη Αθήνα του Μεσοπολέμου*, εκδ. Μεταίχμιο, Αθήνα 2005.

Benoit-Dusausoy Annic – Fontaine Guy, *Ευρωπαϊκά Γράμματα Ιστορία της Ευρωπαϊκής Λογοτεχνίας*, εκδ.Σοκόλη, τ. β, Αθήνα 1992.

Βελούδης Γιώργος, «Η γέννηση και ο θάνατος του έθνους» εφ. Ελευθεροτυπία, 20/3/2010.

Βέλτσος Γιώργος, «Εισαγωγή» στο *Η Διαμάχη κείμενα για την νεοτερικότητα*, εκδ. Πλέθρον, Αθήνα 2004.

Bergson Henry, *Το γέλιο*, μτφ. Β. Τομανάς, εκδ Εξάντας, Αθήνα 1998,

Βιδάλης Γιάννης, « Τέχνες: Ως κριτικός θεάτρου κινδύνεψα από... κατάθλιψη», εφ. Ελευθεροτυπία, 25/10/2008.

Γιανναράς Χρήστος, *Ορθοδοξία και Δύση στη νεώτερη Ελλάδα*, εκδ. Δόμος, Αθήνα 1992.

Γεωργουσόπουλος Κώστας, *Κλειδιά και Κώδικες Θεάτρου*, τόμ. Β', εκδ. Εστίας, Αθήνα 1984.

Γεωργουσόπουλος Κώστας, *Το νήμα της στάθμης*, εκδ. Καστανιώτη, Αθήνα 2006.

Γεωργουσόπουλος Κώστας, *Τα μετά το Θέατρο*, εκδ. Καστανιώτη, Αθήνα 1985.

Γκράμσι Αντόνιο, *Για την πολιτική και το σύγχρονο κράτος*, εκδ. Ημερησία ΑΕΕ, Αθήνα 2010.

Γκόγκολ Νικολάι, *οι Παίκτες*, μτφ Ε. Κριτσέφσκαγια, εκδ. Νεφέλη, Αθήνα 2008.

Γκόγκολ Νικολάι, *ο Επιθεωρητής*, μτφ Ε. Μπελιές, εκδ. Ηριδανός, Αθήνα 2009.

Γλυτζουρής Αντώνης, *Η σκηνοθετική τέχνη στην Ελλάδα*, εκδ. ελληνικά γράμματα, Αθήνα 2001.

Γλυτζουρής Αντώνης, «Θόδωρος Χατζηπανταζής και ιστοριογραφία του Νεοελληνικού θεάτρου, στον τόμο *Πρακτικά Γ' Πανελληνίου Θεατρολογικού Συνεδρίου, Το Ελληνικό Θέατρο από τον 17^ο στον 20^ο αιώνα*, Ρέθυμνο 23-26.10.2008, Επιμ. Αντώνης Γλυτζουρής, Κωνσταντίνα Γεωργιάδη, εκδ. ΠΕΚ, Ηράκλειο 2010.

Γραμματάς Θεόδωρος, *Διαδρομές στη θεατρική Ιστορία*, εκδ. εξάντας, Αθήνα 2004.

Δαφέρμος Μ., «Πανεπιστήμιο επιστήμη και κοινωνικός μετασχηματισμός στην ΕΣΣΔ», *Πρακτικά 4^{ου} Επιστ. Συνεδρίου για την εκπαίδευση*, Πάτρα 6/8/2006.

Δασκαλοθανάσης Νικόλαος, *Νεότερη Σύγχρονη Τέχνη*, εκδ. ΕΑΠ, Πάτρα 2000.

Δημαράς Θ. Κωνσταντίνος, *Νεοελληνικός διαφωτισμός*, εκδ. Ερμής, 7^η, Αθήνα 1998.

Δημαράς Θ. Κωνσταντίνος, *Ελληνικός Ρομαντισμός*, εκδ. Ερμής, Αθήνα 1994.

Driault Edouard, *Η Μεγάλη Ιδέα*, εκδ. Κάτοπτρο, Αθήνα 1998.

Ευαγγελάτος Σπύρος, «Υπάρχει «συνέχεια» στη νεοελληνική θεατρική Ιστορία;» στον τόμο *Πρακτικά Α' Πανελληνίου Θεατρολογικού Συνεδρίου, Το Ελληνικό Θέατρο από τον 17^ο στον 20^ο αιώνα*, Αθήνα 17-20.12.1998, Επιμ. Ιωσ. Βιβιλάκης, Τμήμα Θεατρικών Σπουδών, Εκδόσεις Ergo, Αθήνα 2002.

Faroghi Suraiya, *Κουλτούρα και καθημερινή ζωή στην Οθωμανική Αυτοκρατορία Από τον Μεσαίωνα ως τις αρχές του 20^{ου} αιώνα*, μτφρ. Κατερίνα Παπακωνσταντίνου, εκδ. Εξάντας, Αθήνα 2000.

Faroghi Suraiya, *Προσεγγίζοντας την Οθωμανική Ιστορία – Εισαγωγή στις πηγές*, εκδ. U S P, Θεσσαλονίκη 2006.

Furst Lilian, *Η προοπτική του Ρομαντισμού*, εκδ. Ψυχογιός, Αθήνα 2001.

Gombrich H. Ernst, *Το Χρονικό της τέχνης*, εκδ. ΜΙΕΤ, Αθήνα 1992.

Grube G.M.A, *Ο Αριστοτέλης για την ποίηση και το ύφος*, μτφ. Γ. Χρυσάφης, εκδ. Καρδαμίτσα, Αθήνα 1995.

Ήγκλετον Τέρνι, *Η έννοια της Κουλτούρας*, εκδ. Πόλις, Αθήνα 2003.

Ήγκλετον Τέρνι, *Εισαγωγή στη θεωρία της λογοτεχνίας*, εκδ. Οδυσσέας, Αθήνα 2006.

Hobsbawm Eric, *Έθνη και Εθνικισμός από το 1780 μέχρι σήμερα*, εκδ. Καρδαμίτσα, Αθήνα 1990.

Hobsbawm Eric, *Η επινόηση της Παράδοσης*, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα 2004.

Holub Robert C, *Θεωρία της πρόσληψης*, εκδ. Μεταίχμιο, Αθήνα 2001.

Θεοδοκάς Γιώργος, «Ο στρατηγός Μακρυγιάννης» στο *Απομνημονεύματα Μακρυγιάννη*, εκδ. Μέρμηγκα, Αθήνα χχ.

Ιστικοπούλου Λήδα, «Εισαγωγή», στο *Μαλακώφ*, εκδ. ΠΑΚΕΘΡΑ, Ξάνθη 2008.

Καμύ Αλμπέρ, *Ο επαναστατημένος άνθρωπος*, εκδ. Μπουκουμάνη, Αθήνα 1971

Καστοριάδης Κορνήλιος, *Είμαστε υπεύθυνοι για την Ιστορία μας*, εκδ. Πόλις, Αθήνα 2000.

Καστοριάδης Κορνήλιος, *Χώροι του ανθρώπου*, εκδ. Ύψιλον, Αθήνα 1995.

Καστοριάδης Κορνήλιος, *Οι ομιλίες στην Ελλάδα*, εκδ. Ύψιλον, Αθήνα 1990.

Κοροβέσης Περικλής, *Εμπορία ειδήσεων*, εκδ. γνώση, Αθήνα 1990

Κονόρτας Παρασκευάς, *Οθωμανικές θεωρήσεις για το οικονομικό Πατριαρχείο 17^{ου}- αρχές 20^{ου} αιώνα*, εκδ. Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1998.

Κούν Κάρολος, *Κάνουμε θέατρο για την ψυχή μας*, εκδ. Καστανιώτη, Αθήνα 1985.

Κούντερα Μίλαν, *Η Βραδύτητα*, εκδ. Εστία, 1996.

Κροντήρη Τίνα, *Ο Σαίξπηρ η Αναγέννηση κι εμείς*, εκδ. U.S.P., Θεσσαλονίκη 2002.

Λιγνάδης Τάσος, *Ο Χουρμούζης. Ιστορία και θέατρο*, εκδ. Χ. Μπούρας, Αθήνα, 1986.

Λιάκος Αντώνης, *Πως το παρελθόν γίνεται ιστορία*, εκδ. Πόλις, Αθήνα 2007.

Λιάκος Αντώνης, *Πως στοχάστηκαν το Έθνος αυτοί που ήθελαν να αλλάξουν τον κόσμο*, εκδ. Πόλις, Αθήνα 2005.

Λιάκος Αντώνης, *Αποκάλυψη, Ουτοπία και Ιστορία, οι μεταμορφώσεις της ιστορικής συνείδησης*, εκδ. Πόλις, Αθήνα 2011.

Little Stephen, *Οι «...ισμοί» στην τέχνη*, εκδ.Σαββάλας, Αθήνα 2006.

Λούκατς Γκιόργκι, *Η θεωρία του μυθιστορήματος*, εκδ. Πολύτροπον, Αθήνα 2004.

Λυγίζος Μήτσος, *Το Νεοελληνικό πλάι στο παγκόσμιο θέατρο*, τόμ.Α' & Β', εκδ. Δωδώνη, Αθήνα 1980.

Μακιαβέλλι Νικολό, *Ο Ηγεμόνας*, μτφ. Ζ. Ζωγραφίδου, εκδ. Βάνιας, χ.χ.,

Μάουρερ Γκεόργκ Λούντβιχ, *Ο Ελληνικός Λαός*, μτφ. Ολ. Ρομπάκη, εκδ. Αφών Τολίδη, Αθήνα 1976.

Μαράκα Λίλα, *Θέατρο και Δράμα, μελετήματα για τη γερμανόφωνη δραματουργία*, εκδ. Πολύτροπον, Αθήνα 2005.

Μαρίνου Έφη, «Μην υποτιμάτε τους πληβείους», περ. *Επτά*, εκδ. Κυρ. Ελευθεροτυπίας, 4/7/2010.

Μαρκεζίνης Σπύρος, *Πολιτική Ιστορία της Νεωτέρας Ελλάδος*, εκδ. Πάπυρος, Αθήνα 1966.

Μαρκούζε Χέρμπερτ, *Το τέλος της ουτοπίας*, εκδ. Ύψιλον, Αθήνα 1985.

Μαυρομούστακος Πλάτων, «Προβλήματα κατασκευής μιας Ιστορίας του Θεάτρου το παράδειγμα του Γ. Σιδέρη» στον τόμο *Πρακτικά Α' Πανελληνίου Θεατρολογικού Συνεδρίου, Το Ελληνικό Θέατρο από τον 17^ο στον 20^ό αιώνα*, Αθήνα 17-20.12.1998, Επιμ. Ιωσ. Βιβιλάκης, Τμήμα Θεατρικών Σπουδών, Εκδόσεις Ergo, Αθήνα 2002.

Mirsky D. S., *Ιστορία της Ρώσικης λογοτεχνίας*, μτφ Ι Ράλλη- Κ Χατζηδήμου, εκδ. Ερμής, Αθήνα 1977.

Μπακονικόλα - Γεωργοπούλου Χαρά, «Εισαγωγή», στο *Το Νεοελληνικό θέατρο από το 1453 έως το 1900*, Μ. Βάλσα, εκδ.ειρμός, Αθήνα 1994.

Μπακονικόλα- Γεωργοπούλου Χαρά, *Θέματα και πρόσωπα του σύγχρονου Δράματος*, εκδ. Πατάκη, Αθήνα 1998.

Μπακονικόλα- Γεωργοπούλου Χαρά, *Κανόνες και εξαιρέσεις κείμενα για το νεοελληνικό θέατρο*, εκδ. Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2000.

Μπούμπαρης Νίκος, «Εισαγωγή», στο *Πολιτισμική θεωρία*, Ρ. Smith, εκδ. Κριτική, Αθήνα 2006.

Μπλέσιος Αθανάσιος, *Μελέτες Νεοελληνικής δραματουργίας από τον Χορτάτση έως τον Καμπανέλλη*, εκδ Παπαζήση, Αθήνα 2007.

Μπωντριγιάρ Ζαν, *Η καταναλωτική κοινωνία οι μύθοι της, οι δομές της*, εκδ. Νησίδες, Αθήνα 2005.

- Μικέλι Ν. Μάριο, *Οι πρωτοπορίες της τέχνης του 20^{ου} αιώνα*, εκδ. Οδυσσέας, Αθήνα 2000.
- Μποζίζιο Πάολο, *Ιστορία του Θεάτρου*, τόμ. Β', εκδ. Αιγόκερως, Αθήνα 2006.
- Νικολαΐδου, Σήλια, *Η κοινωνική οργάνωση του Αστικού χώρου*, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα 1993.
- Ντιντερό Ντενί, *Το παράδοξο με τον ηθοποιό*, εκδ. Πόλις, Αθήνα 2009.
- Ντοστογιέφσκι Φιοντόρ, *Ο Παίχτης*, μτφ. Όλγα Αγγελίδη, εκδ. Ελευθεροτυπία, Αθήνα 2006.
- Ortayli Ilber, *Ο πιο μακρύς αιώνας της αυτοκρατορίας*, μτφ. Κατερίνα Στάθη, επ. Σ. Παπαγεωργίου, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα 2004.
- Παπαγεωργίου Στέφανος, *Το Ελληνικό Κράτος, οδηγός αρχειακών πηγών της Νεοελληνικής Ιστορίας*, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα 1988.
- Παπαγεωργίου Στέφανος, *Από το Γένος στο Έθνος η θεμελίωση του Ελληνικού κράτους 1821- 1862*, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα 2004.
- Παναγιωτούνης Πάνος, *Επίτομη Ιστορία Νεοελληνικού θεάτρου*, εκδ. Αιγόκερως, Αθήνα 1993.
- Παπαϊωάννου Μιχάλης, *Ο Μιχαήλ Χουρμούζης και η νεοελληνική κωμωδία*, εκδ. Βιβλιοσυνεργατική, Αθήνα 1991.
- Παπαϊωάννου Κωστής, «Η κατάρα των Ολυμπιακών», εφ. *Τα Νέα*, 29/3/2010.
- Πατρίκιου Έλενα, «Τα ανομολόγητα Δάνεια», στον τόμο *Πρακτικά Α΄ Πανελληνίου Θεατρολογικού Συνεδρίου, Το Ελληνικό Θέατρο από τον 17^ο στον 20^ο αιώνα*, Αθήνα 17-20.12.1998, Επιμ. Ιωσ. Βιβιλάκης, Τμήμα Θεατρικών Σπουδών, Εκδόσεις Ergo, Αθήνα 2002.
- Πατσαλίδης Σάββας, *Θέατρο, Κοινωνία, Έθνος*, εκδ. UPS, Θεσσαλονίκη 2010
- Πατσαλίδης Σάββας, *Θέατρο και θεωρία περί υποκειμένου και διακειμένου*, εκδ. UPS, Θεσσαλονίκη 2000.
- Πατσαλίδης Σάββας, *Από την Αναπαράσταση στη Παράσταση σπουδή ορίων και περιθωρίων*, εκδ. ελληνικά γράμματα, 2004.
- Πεσμαζόγλου Στέφανος, «Ευρωκεντρικές κατασκευές», στον τόμο *πρακτικά επιστημονικού συμποσίου, Έθνος- Κράτος- Εθνικισμός*, Αθήνα 21-22 .1.1994.
- Πεσμαζόγλου Στέφανος,, *Παγκοσμιοποίηση και Εθνική Κουλτούρα*, εκδ. Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2009.
- Πεσμαζόγλου Στέφανος,, «Θραύσματα του παρελθόντος κανόνες του παρόντος», στο *Παγκοσμιοποίηση και Εθνική Κουλτούρα*, εκδ. Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2009.
- Pavis Patrice, *Λεξικό του θεάτρου*, μτφ. Α. Στρουμπούλη, εκδ. Gutenberg, Αθήνα 2006.

Πεφάνης Γιώργος, *Η Άμμος του κειμένου αισθητικά και δραματολογικά θέματα στο Ελληνικό θέατρο*, εκδ Παπαζήση, Αθήνα 2008.

Πλωρίτης Μάριος, *Της σκηνής και της τέχνης*, εκδ Καστανιώτης, Αθήνα 1989.

Πεφάνης Γιώργος, *Τοπία της Δραματικής γραφής*, εκδ. Ιδρ. Κώστα και Ελένης Ουράνη, Αθήνα 2003.

Πούχγερ Βάλτερ, *Η ιδέα του Εθνικού Θεάτρου στα Βαλκάνια του 19^{ου} αιώνα*, εκδ. Πατάκη, Αθήνα 1993.

Πούχγερ Βάλτερ, *Κείμενα και αντικείμενα*, εκδ. Καστανιώτη, Αθήνα 1977

Πούχγερ Βάλτερ, *Βαλκανική Θεατρολογία*, εκδ. Καρδαμίτσα, Αθήνα 1994.

Πούχγερ Βάλτερ, « Η νέα εικόνα της Ιστορίας του Νεοελληνικού θεάτρου» στον τόμο *Πρακτικά Α΄ Πανελληνίου Θεατρολογικού Συνεδρίου, Το Ελληνικό Θέατρο από τον 17^ο στον 20^ο αιώνα*, Αθήνα 17-20.12.1998, Επιμ. Ιωσ. Βιβιλάκης, Τμήμα Θεατρικών Σπουδών, εκδ. Ergo, Αθήνα 2002.

Πούχγερ Βάλτερ, *Νεοελληνικό θέατρο (1600-1940)*, τόμ. Α΄, εκδ ΕΑΠ, Πάτρα 2002.

Πούχγερ Βάλτερ, *Ανθολογία Νεοελληνικής δραματουργίας, από την Επανάσταση του 1821 ως τη Μικρασιατική καταστροφή*, τόμ. Β΄ εκδ. ΜΙΕΤ, Αθήνα 2006.

Πούχγερ Βάλτερ, *Η πρόσληψη της Γαλλικής δραματουργίας στο Νεοελληνικό θέατρο (1783-20^{ος} αιώνα)*, εκδ. Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 1999.

Πούχγερ Βάλτερ, *Λαϊκό θέατρο στην Ελλάδα και στα Βαλκάνια (συγκριτική μελέτη)*, εκδ. Πατάκη, Αθήνα 1989.

Ραφαηλίδης Βασίλης, *Ιστορία (κωμικοτραγική) του Νεοελληνικού Κράτους 1830-1974*, εκδ. εικοστού πρώτου, Αθήνα 1993.

Ριστελχόμπερ Ρενέ, «Επαναστάσεις και Εθνικοί Πόλεμοι» στο *Παγκόσμιος Ιστορία*, επ. Μ. Ντυνάν, τόμ. Β΄, εκδ Πάπυρος, Αθήνα 1966.

Read Herbert, *Η τέχνη σήμερα για τη θεωρία της μοντέρνας τέχνης*, εκδ Κάλβος, Αθήνα 1959.

Said Edward W., *Οριενταλισμός*, εκδ. Νεφέλη, Αθήνα 1996.

Said Edward W., *Κουλτούρα και Ιμπεριαλισμός*, εκδ. Νεφέλη, Αθήνα 1996.

Σαμπατακάκης Γιώργος, «Έγκληση στη τάξη της μιμήσεως οι αξιολογικές υπεραξίες της νεοελληνικής θεατρικής κριτικής» στον τόμο *Πρακτικά Γ΄ Πανελληνίου Θεατρολογικού Συνεδρίου, Το Ελληνικό Θέατρο από τον 17^ο στον 20^ο αιώνα*, Ρέθυμνο 23-26.10.2008, Επιμ. Αντώνης Γλυτζουρήs, Κωνσταντίνα Γεωργιάδη, εκδ. ΠΕΚ, Ηράκλειο 2010.

Σβορώνος Νίκος, *Επισκόπηση της Νεοελληνικής Ιστορίας*, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα 2007.

Σβορώνος Νίκος, *Το Ελληνικό Έθνος γένεση και διαμόρφωση του νέου Ελληνισμού*, εκδ. Πόλις, Αθήνα 2004.

Σιδέρης Γιάννης, *Ιστορία του Νέου Ελληνικού Θεάτρου 1794-1944*, τόμ. Α', εκδ. Καστανιώτη, Αθήνα 1990.

Σκοπετέα Έλλη, *Το Πρότυπο Βασίλειο και η Μεγάλη Ιδέα*, εκδ. Πολύτυπο, Αθήνα, 1988.

Σκαλιώρας Κώστας, «Χουρμούζης» εφ. *Το Βήμα*, 4/5/72,

Smith Philip, *Πολιτισμική θεωρία*, εκδ. Κριτική, Αθήνα 2006.

Σπάθης Δημήτρης, «Τα πρώτα βήματα της νεοελληνικής κωμωδίας. Η ακτινοβολία του Χουρμούζη και η παρουσία του στο βουλγαρικό θέατρο του 19^{ου} αιώνα», περ. Ο Πολίτης, τχ.54, 1982.

Σπάθης Δημήτρης, «Αντοχή στο Χρόνο», στο *Κάρολος Κουν*, εκδ. Τεγόπουλος, Αθήνα χχ.

Σπάθης Δημήτρης, «Η ιστοριογραφία του νεοελληνικού θεάτρου σε καινούργια επιστημονική τροχιά», *Τα Ιστορικά*, τχ. 38, Ιούνιος 2003.

Σπάθης Δημήτρης, *Ο Διαφωτισμός και το Νεοελληνικό θέατρο επτά μελέτες*, εκδ. USP, Θεσσαλονίκη 1986.

Σπίνου Πάρη, «Υπάρχει ελπίδα» περ *Επτά*, εκδ Κυρ.Ελευθεροτυπίας, 30/4/2011.

Σταματοπούλου – Βασιλάκου Χρυσόθεμις, *Το Ελληνικό Θέατρο στην Κωνσταντινούπολη το 19^ο αιώνα*, τόμ. Α', εκδ. Νέος Κύκλος Κωνσταντινουπολιτών, Αθήνα 1994.

Σταματοπούλου – Βασιλάκου Χρυσόθεμις, *Το θέατρο στην καθ' ημάς Ανατολή : Κωνσταντινούπολη – Σμύρνη*, εκδ. Πολύτροπον, Αθήνα 2006.

Σταματοπούλου – Βασιλάκου Χρυσόθεμις, «Κωνσταντινουπολίτικη θεατρική λογοτεχνία» στο *Το Θέατρο στη Πόλη*, εκδ. Εταιρία μελέτης της καθ' ημάς Ανατολής, Αθήνα 2005.

Σταματοπούλου – Βασιλάκου Χρυσόθεμις, « Το θέατρο και οι ελληνικές συσσωματώσεις στην Κωνσταντινούπολη η περίπτωση του Ελληνικού Φιλολογικού Συλλόγου (1861-1922)» Πρακτικά Επιστ. Συνεδρ. 1998 Εταιρείας Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας.

Στιβανάκη Ευανθία *Θεατρική Ζωή Κίνηση και Δραστηριότητα στη Πάτρα από το 1828 έως το 1900*, εκδ. Περί Τεχνών, Αθήνα 2001.

Συγγρός Ανδρέας, *Απομνημονεύματα*, τόμ. Α', επιμ. Α. Αγγέλου, Μ. Χ. Χατζηιωάννου, Αθήνα 1988.

Συνοδινός Ζήσιμος, «Οι κυριότεροι σταθμοί του Επτανησιακού Θεάτρου», στο Δ. Γουζέλης, *Ο Χάσης*, εκδ. Ωκεανίδα, Αθήνα 1977.

Ταμπάκη Άννα, «Πρόλογος», στο βιβλίο, *Το Θέατρο στη καθ' ημάς Ανατολή:Κωνσταντινούπολη-Σμύρνη*, Χ. Σταματοπούλου-Βασιλάκου, εκδ. Πολύτροπον, Αθήνα 2006.

- Τερζάκης Φώτης, *Τροχιές του αισθητικού*, εκδ. Futura, Αθήνα 2009.
- Τζιόβας Δημήτρης, «Εισαγωγή» στο *Η έννοια της Κουλτούρας*, Τέρυ Ήκγλετον, εκδ. Πόλις, Αθήνα 2003.
- Τσατσούλης Δημήτρης, *Σημειολογικές προσεγγίσεις του Θεατρικού φαινομένου*, εκδ. Ελληνικά γράμματα, Αθήνα 1999.
- Τσατσούλης Δημήτρης, *Σημεία γραφής κώδικες σκηνής στο σύγχρονο Ελληνικό Θέατρο*, εκδ. Νεφέλη, Αθήνα 2007.
- Τσουκαλάς Κωνσταντίνος, *Η επινόηση της ετερότητας*, εκδ. Καστανιώτη, Αθήνα 2010.
- Τσουκαλάς Κωνσταντίνος, «Ιστορία, Μύθοι και Χρησμοί» στον τόμο πρακτικά επιστημονικού συμποσίου, *Έθνος- Κράτος- Εθνικισμός*, Αθήνα 21-22 .1.1994.
- Φρίσμπυ Νταϊνβιντ, *Στιγμιότυπα της Νεωτερικότητας*, εκδ. Νησίδες, Αθήνα 2009.
- Χαμηλάκης Γ, «Εθνική κουλτούρα μνήμη και παγκοσμιοποίηση», στο βιβλ. *Παγκοσμιοποίηση και Εθνική Κουλτούρα*, εκδ. Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2009.
- Χάρντνολ Φύλλις, *Ιστορία του Θεάτρου*, εκδ. Υποδομή, Αθήνα 1980.
- Χατζηδάκης Γιώργος, «Βίοι παράλληλοι Μ. Χουρμούζης και Σ. Καρύδης», περ.Θεατρικά, τ. 19-22.
- Χατζηπανταζής Θόδωρος, «Η εμφάνιση της πανελλήνιας κωμωδίας», στο *Η ελληνική κωμωδία και τα πρότυπά της στο 19^ο αιώνα*, ΠΕΚ., Ηράκλειο, 2004.
- Χατζηπανταζής Θόδωρος, *Από τον Νείλου μέχρι του Δουνάβεως*, τ.Α, ΠΕΚ., Ηράκλειο, 2002.
- Χατζηπανταζής Θόδωρος, *Το Ελληνικό Ιστορικό Δράμα*, εκδ. ΠΕΚ, Ηράκλειο 2006.
- Χουρμούζης Μ., *Ο Τυχοδιώκτης*, εκδ. Κακουλίδης, Αθήνα, 1978.
- Χουρμούζης Μ., *Ο Υπάλληλος*, εκδ. Να υπηρετούμε το λαό, Αθήνα, 1979.
- Χουρμούζης Μ., *Νήσος Αντιγόνη*, τυπ. Βρετού, Κωνσταντινούπολις 1869, Ψηφ. Αρχείο Πανεπιστημίου Κρήτης.
- Χουρμούζης Μ., *Τα Κρητικά*, εκδ Αγαθή τύχη, Αθήνα 1842, Ψηφ. Αρχείο Πανεπιστημίου Κρήτης.
- Χουρμούζης Μ., *Διάλογοι επτά*, εκδ. Ιθάκη, Αθήνα 1980.
- Χουρμούζης Μ., *Ο Λεπρέντης*, εκδ. Ιθάκη, Αθήνα 1981.
- Χουρμούζης Μ., *Μαλακώφ*, εκδ. ΠΑΚΕΘΡΑ, Ξάνθη 2008.

Χουρμούζης Μ. *Οψίπλουτος*, στο *Ανθολογία Νεοελληνικού Θεάτρου*, Β. Πούχγερ

Χουρμούζης Μ., *Παρωδική Μικρογραφία Μυθιστορημάτων*, επιμ. Κ. Κασίνης, εκδ. Το ροδακίό, Αθήνα 1999.

Χριστοφιλάκης Γιώργος, « Σοφοκλής Καρύδης και Μιχαήλ Χουρμούζης δυο πρωτοπόροι που γνώριζαν τα εξ Ευρώπης ρεύματα αλλά δεν χρωστούνε δανεικά», στο στον τόμο *Πρακτικά Β΄ Πανελληνίου Θεατρολογικού Συνεδρίου, Σχέσεις του Νεοελληνικού θεάτρου με το Ευρωπαϊκό*, Αθήνα 18-21.4.2002, Επιμ. Κωνσταντίζα Γεωργακάκη, Τμήμα Θεατρικών Σπουδών Πανεπιστημίου Αθηνών, Εκδόσεις Ergo, Αθήνα 2007.

ΠΗΓΕΣ

Αρχείο Πρακτικών Βουλής, Θεατρικό Μουσείο, Αρχεία Τύπου Βουλής, Αρχείο Πανεπιστημίου Κρήτης.